

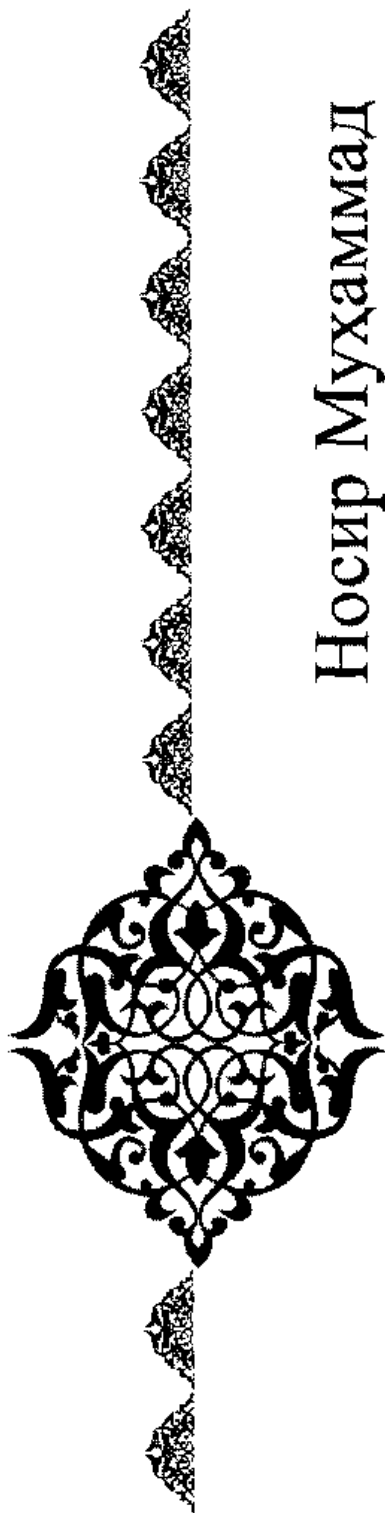
Носир Мухаммад

*Сирли
зарвараклар*

Сифлм зарбарақлар

Тарихий этюдлар

Носир Мухаммад

ТОШКЕНТ
«O‘ZBEKISTON»
2016

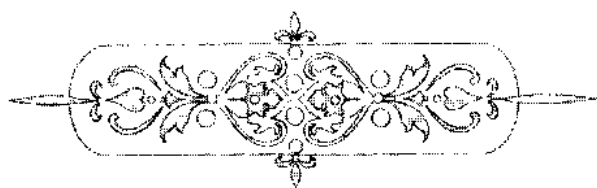
УЎК: 821.512.133
КБК 63.3(5Ў)
М 96

Тарих ҳаминча сирли, мафтункор, жозибали. Мозийда бўлиб ўтган воқеалар, кўздан йирок тафсилотлар эса йиллар, асрлар ўтгани сайин ойдинлашиб, янги-янги тафсилотлар билан тўлдирилиб, янада мукамаллашиб бораверади. Ҳақиқат ойдинлангани сайин воқеалар янада улуввор тус олади, бугунги кун назарида, китобхонлар кўзи олдида янги жиҳатлари ила намойиш бўлади. Тарихчилар ҳам, зиёли қавм вакиллари фаол китобхонлар ҳам мутолаа пайтида ўтган воқеаларни тадқиқ қилиш асносида бундай ҳолатларга кўп мартаба дуч келадилар.

Мамлакатимизда танлики шоир, жамоат арбоби, тарихсевар ҳамюртимиз Носир Муҳаммад кўп йиллардан буён тарихнинг сирли зарварақларини мутолаа қилиш, тадқиқ этиш, бўлиб ўтган воқеаларга ойдинлик киритиш борасида кизгин фаолият олиб бораётган адиблардан саналади. Унинг янги тадқиқотлари жамланган ушбу тўнлами сизни ҳам, азиз китобхон, бефарқ қолдирмайди, деб ўйлаймиз. Тарих зарварақлари бўйлаб, воқеаларнинг сирли тафсилотлари томон саёҳатга марҳамат, дўстлар...

ISBN 978-9943-28-553-8

© Носир Муҳаммад, 2016
© «O'zbekiston» НМИУ, 2016

МАНГУБЕРДИНИНГ ҲАЁТИ ВА КУРАШЛАРИ

Шарих ўзига хос ибрат мактабидир. Кечмишини катта-кичик воқсалари, зафарлар ва мағлубиятлар, таптаналар ва фожиалар аслида шоҳлар, саркардалар, адиблар ва санъаткорлар қисмати билан узвий боғлиқ. Шўролар даврида тарғиб қилинганидек, тарихни омма эмас, буюк шахслар яратади. Уларнинг ҳаёт ҳикояси эса барчамизга ибрат ва сабоқ.

Жалолиддин билан илк «танишув»

1976–1979 йиллари Эронда шўро мутахассисларининг форс тили таржимони бўлиб ишладим. Бўш пайтларимда китоб дўконларини айлап, тарихимизга ва маданиятимизга оид маънавий қидирар эдим. Табиийки, нархлари қиммат бўлгани сабабли, уларнинг ҳаммасини олишга имконим йўқ эди. Аммо Бобурийлар сулоласи ва тасаввуф ҳақидаги инглизча китоблар, Жалолиддин Румийнинг маснавийлар ва ғазаллар девони, мамлакатимиз тарихи ва маданиятига оид бир талай китоб ва мақолалар ўша кунлардан ёдгор бўлиб қолди.

58118

Баъзи пайтда собиқ Шўролар Иттифоқининг Эрондаги элчихонаси кутубхонасидан ҳам китоб олиб турар эдим. Шундай кунлардан бирида Шаҳобиддин ан-Насавийнинг Жалолиддин Мангуберди ҳаёти ва курашлари ҳақидаги «Сийрат ус-султон Жалолиддин Мангуберди (Менгбурну)» деб номланган китоби қўлимга тушиб қолди. У таниқли озарбайжон олими Зиё Бунёдов томонидан русчага таржима қилинган ва биринчи ўзбек генерали Собир Раҳимов хотирасига бағишланган эди. Кейинчалик, Зиё Бунёдов Собир Раҳимов билан бирга Боқудаги харбий билим юртида ўқиганлиги ва яқин дўст бўлганлигини эшитдим. Зиё Бунёдов ҳам Иккинчи жаҳон урушида иштирок этган ва қахрамон унвонига сазовор бўлган эди.

Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатларида мўғул босқинчиларига қарши кураш қахрамони сифатида доврўф қозонган Жалолиддин Мангубердининг ҳаёти жуда кўплаб асарларга мавзу бўлган. Атоқли ўзбек шоири Мақсуд Шайхзода қаламига маъсуб «Жалолиддин Мангуберди» драмаси Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон сахналарида қўйилган ва халқ тилига тушган эди. Аммо Шўролар ҳокимияти ўша пайтда бу асар миллий нурурни юксалтиришидан чўчиб, уни сахнадан олиб ташлаган, асар муаллифи Шайхзода домлани миллатчиликда айблаб, азоблаган эди.

Зиё Бунёдовнинг китоби мен учун чинакам кашфиёт бўлди. Шўролар мафқураси Жалолиддинга босқинчи деб тамға босган бир даврда унинг юрт озодлиги учун курашган халқ қахрамони эканлигини айтиш учун катта жасорат керак эди. Раҳматли Зиё Бунёдов ана шундай жасоратли ва мард инсон эди.

Насавийнинг китоби Жалолиддин ҳақидаги энг ишончли ва холисога ёзилган асардир. Зеро, Насавий шахсий котиб сифатида Жалолиддин билан ҳаминча бирга бўлган, унинг фазилатларини ҳам, нуқсонларини ҳам яхши билган. Мўғул босқинчиларига қарши жангларида, қўшни хукмдорлар билан ёзишмаларида бевосита иштирок этган.

Хуллас, китоб менинг доимий ҳамроҳимга айланди. Ундан дафтаримга анчагина кўчирмалар қилиб олдим. Жалолиддин эса менинг сеvimли қаҳрамоним бўлиб қолди. Ўша йиллари тувилган ўғлимнинг отини Жалолиддин қўйдим. Ватан соғинчи ҳақидаги шеъримда эса шундай сатрларни битган эдим:

*Жалолиддин узоқларда аямасдан жон,
От сурганда, қиличида ёвлар заволи.
Найза бўлиб санчилганда кўксига армон,
Мадад бўлган унга тинҳо юртин хаёли...*

Тарихга бир назар

Хоразм қадимий маданият бешикларидан биридир. Унинг тарихи бир неча минг йилликларни камраб олади. Воҳанинг энг гуллаб яшнаган даврларидан бири Хоразмшоҳлар хукмронлиги пайти бўлганлиги шубҳасиз. Бу пайтда Ўрта Осиёда йирик марказлашган давлат вужудга келган эди. Пойтахти Урганч шаҳри бўлган бу давлат Хоразм, Мовароуннахр, Эрон, Афғонистоннинг катта қисмини ўз ичига олган. У ғарбда Бағдод халифалиги билан, Шарқда Ҳиндистон билан чегарадош эди. Айниқса, Алоуддин

Муҳаммад ҳукмронлиги даврида, яъни 1200–1220 йилларда Хоразм ўз тараққиётининг юксак чўққисига кўтарилди.

Афсуски, мўғуллар босқини мамлакатни тўфон каби остин-устун қилиб юборди. Хоразм ва Мовароуннаҳрнинг кўплаб шаҳарлари вайрон қилинди. Асрлар давомида фан ва маданият марказлари бўлиб келган жойлар харобага айланди. Солномачиларнинг ёзишича, ўшаанда Самарқанд аҳолисининг тўртдан бир қисмигина қолган. Аҳолининг кўпчилиги жангда ҳалок бўлган, қолганлари эса бошқа юртларга қочиб кетганлар. Қочоқларнинг бир қисми Ҳиндистондан бошлана тошган. Чунки бу ерда йирик мусулмон давлати – Дехли султонлиги вужудга келган эди. Унинг асосчилари Қутбиддин Ойбек (1206–1210) ва Шамсиддин Элтутмиш (1211–1236) туркийлардан эдилар. Албатта, бундан олдин ҳам Туркистон билан Ҳиндистон ўртасида сиёсий-иқтисодий алоқалар мавжуд бўлган, савдо қарвонлари тўхтовсиз қатнаб турган. Ҳиндистонни чуқур тадқиқ қилган хоразмлик икки буюк шахс – Муҳаммад бин Мусо Хоразмий ва Абу Райҳон Беруний аъёнлари кейинги асрларда ҳам муваффақиятли давом эттирилди. Айниқса, мўғуллар босқини даврида кўплаб зодагонлар, амирлар, шоир ва санъаткорлар Дехли султонлигига кета бошлаганлар. Тарихчи Жузжоний ўзининг «Табақоти Носирий» асарида ёзишича, Шамсиддин Элтутмишнинг давлат тизимидаги 25 маликидан ярмидан кўпроғи Мовароуннаҳр туркий халқларидан бўлган.

1220 йилнинг охирига келиб Хоразмшоҳлар давлатининг тақдирини ҳал бўлган эди. Алоуддин Муҳаммад Хоразмшоҳ ўзининг машаққатлиги, узокни кўролмаслиги қурбони бўлган, мўғулларга қарши мамлакатни сафарбар қила олмаган эди.

Натижада у бир неча тўқнашувларда мағлубиятга учраб, зўрға кочиб қутулади. Гургон дарёсининг Ҳазар дегизига қўйиладиган Обисуқун бандари яқинидаги ороллардан бирига яширинади (ҳозирги Эроннинг Гургон шаҳри яқинида). Аммо оғир изтироблар унинг вужудини емирған эди. Сўнгги дамда у хос мулозимларидан бири олдида кўз ёши тўкиб, «Бизга тобе ерлардан қабр учун икки қулоч ҳам ер қолмади», дея фиғон чекади.

Тарихчиларнинг ёзишича, Хоразмшоҳнинг қўшини аслида Чингизхон қўшинидан кучли ва кўп сонли бўлган. Аммо у бутун кучни тўплаб, Сирдарё ёқасида ҳал қилувчи жангга киришиш таклифини қабул қилмаган. Хоразмшоҳнинг катта ўғли, бу вақтга келиб тўқнашувларда тажриба орттирган ва саркардалик санъатини пухта эгаллаган Жалолиддин ҳам барча кучни тўплаб, ҳал қилувчи жангга киришиш тарафдори бўлган. Аммо Хоразмшоҳ ҳар бир шаҳар гарнизони ўзича химоялансин, деб фармон берган. Натижада ёпирилиб келаётган мўғуллар мамлакат шаҳарларини бирин-кетин ер билан яқсон қилганлар.

Хоразмшоҳ давлати бошқарувидаги қабилачилик-уруғчилик анъаналари ҳам душманга қарши бирлашишга тўсқинлик қилган. Биргина мисол: қонда бўйича катта ўғил сифатида Жалолиддин тахт вориси бўлиши керак эди. Аммо момоси Туркон хотун бунга қарши чиқади. У ўзининг қангли уруғидан бўлган невараси Ўзлокшоҳни валиахд қилиб тайинлашга эришади. Унга Хоразм, Хуросон ва Мозандарон каби муҳим вилоятларни бошқарини тошширилганди. Аммо Ўзлокшоҳда саркардалик салоҳияти йўқ эди. Мўғуллар билан дастлабки жанглардаёқ бу яққол намоён бўлади.

1220 йилнинг декабрь ойида Хоразмшоҳ ўғиллари Жалолиддин, Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳни ўзи паноҳ тошган оролга чақирди. Ўлими яқинлашганини сезган ҳукмдор ўзининг хатосини тузатиш ниятида эди.

– Фарзандларим, – дейди у, – босқинчилар бало-қазодек юртимизни эгалладилар. Уларга бас келадиган куч топа олмадим. Аммо умидим сизлардан. Жалолиддинни ўзимга валиаҳд қилиб тайинлайман. Ҳозирги шароитда фақат Жалолиддингина менинг ўчимни олишга, шаънимиздаги ҳақорат доғини ювишга қодир. Ака-укалар бир ёқадан бош чиқариб, ёвга қарши курашинг.

У шундай деб, ўз қиличини Жалолиддиннинг белига боғлаб қўяди. Орадан кўп вақт ўтмай Алоуддин Муҳаммад ана шу кимсасиз оролда ҳаёт билан видолашади. Тарихчиларнинг ёзишича, қафашлик тошилмаганидан унинг жасади бир мулозимининг кўйлагига ўраб кўмилган экан. Ўрта Осиёда қатга бир салтанат барпо этган, ўнлаб ўлкаларни ўзига тобе қилган зот умри шу тариқа аянчли якуни топади...

Парчаланган салтанатни тиклаш йўлида

Жалолиддин Мангуберди парчаланган салтанатни мерос қилиб олди. Унинг кейинги ўн бир йиллик ҳаёти Хоразмшоҳлар давлатини қайта тиклаш йўлида мўвул босқинчиларига қарши шонли, гоҳида эса фожиавий воқеаларга тўла кураш билан ўтди.

Мангубердининг ҳаёти ва курашлари ҳақида бир талай тарихчилар ёзиб қолдиришган. Албатта у ҳақидаги энг мукамал китоб Шаҳобиддин ан-Насавийнинг «Сийрат ус-султон

Жалолиддин Мангуберди (Менгбурну)» асаридир. Бундан ташқари, Ота Малик Жувайний, Ибн ал-Асир, Жузжоний, Ибн Биби, Ибн Восил каби солиманависларнинг асарларида у ёки бу шаклда Жалолиддин фаолияти қаламга олинган. Туржи ва арман манбаларида ҳам ашчагина маълумотлар бор.

Насавий ўз асарида саркарданинг кифоасини шундай тавсифлайди: «У (Жалолиддин) қорачадан келган, ўрта бўйли, нутқи ва ифодаларига кўра турк, аммо форсча ҳам гаплашар эди. Унинг жасурлиги ҳақида айтадиган бўлсак... у шерлар ичра шер, моҳир чавандозлар ичида энг ботири эди. У мулойим табиатли бўлиб, ҳеч қачон жаҳлланмас ва сўкинмасди. Ўзини жиддий тутар, аммо у дуч келган исёнлар даври табиатига ҳам таъсир қилди. У фуқаролар турмушини яхшилашга интиларди, аммо тупқунликлар даврида ҳукмронлик қилганлиги учун зўрлик ишлатишга мажбур бўлди... Унинг ёрлиқларидаги тамғасида «Мадад фақат Оллоҳдан» деган сўзлар ёзилган эди».

Юқорида кайд этилганидек, Жалолиддин отаси томонидан валиахдликка тайинлангач, ўз яқинлари билан Хоразмга йўл олди. Аммо у ерда узоқ қолмади. Укаларининг тарафдорлари фитна ҳозирлаганлигидан огоҳ бўлгач, Урганчдан яширинча чиқиб кетди ва Ғазни шаҳрига келди. Тез орада Урганчни забт этган мўғуллар уни изма-из таъқиб қила бошладилар. Бўлиб ўтган бир неча жангда Жалолиддин ўзининг саркардалик маҳоратини, қобилиятини яққол намойиш этди, кўп сонли душман бирликларини тор-мор қилди.

Ўша даврнинг энг шиддатли жангларидан бири ҳозирги Афғонистон ҳудудидаги Парвон даштида бўлиб ўтди. Хоразм аскарлари мўғул лашкарбошиси Шиги-кутуку бошчилигидаги

40 минг кишилик қўшинга рўбарў келдилар. Жалололдин ўз қўшинининг ўнг қанотиши амирларидан Амин Маликка, чап қанотиши Сайфиддин Ироққа топириб, ўзи марказий қисмга бошчилик қилди. Икки кун давом этган жангда мўғуллар тамомида тор-мор қилинди. Шиги-Кутуку озгина аскарлари билан қочиб қутулди ва Толиконда турган Чингизхон ҳузурига шошилди.

Аmmo бу ғалаба Жалололдинга қимматга тушди. Жангда қўлга киритилган бир от устида Амин Малик билан Сайфиддин Ироқ уришиб қолдилар. Жалололдиннинг қаришдоши бўлган Амин Малик жаҳл устида Ироқнинг юзи аралаш камчи тортди. Аразлаган Ироқ ўз тарафдорлари билан бирга афсон ва қарлуқлардан иборат 30 мишга яқин аскарини ажратиб олиб кетди. Хоразм қўшини сафларида парокандалик юзага келди.

Бундан хабар тошган Чингизхон катта қўшин тўплаб, хужумга ташланди. 1221 йилнинг ноябрь ойида Синд дарёси бўйида аёвсиз жанг бўлиб ўтди. Афсуски, кучлар тенг эмасди. Жалололдин кўп соғли душман қуршовида қолди. Чингизхон уни тириклай қўлга олишни буюрди. Бошқа чора йўқлигини сезган Жалололдин бир ҳамла билан қуршовни ёриб ўтиб, оти билан дарёга ташланди ва сузиб ўтиб кетди. Унинг мардлигига қойил қолган Чингизхон фарзандларига қараб, «ҳақиқий ота ўғил шундай бўлиши керак», дейди.

Жалололдин Синд дарёсидан ўтиб, Ҳиндистон ҳудудига қадам қўяди. Дарёдан сузиб ўтган 4 мишга яқин аскарлари унга қўшилади. Бу пайтда Деҳли султонлиги яқинда ташкил тошган, унинг теварагида тарқок хинд бекликлари ҳам

кўп эди. Жалололдин бу бекликларга тўхтовсиз ҳужумлар қилди, уларни бирлаштиришга уринди. Хиндистон ҳудудида ўтган 3 йил ўзига хос куч тўплаган, тажриба орттириш йиллари бўлди. Асл мақсади эса отасининг давлатини тиклаш эди.

1224 йил январда у Эррон сари йўлга чиқди. Бу даврда Озарбайжон, Аррон ва Ироқи Ажам укаси Ғиёсиддин Пиршоҳ кўли остида эди. Кермонда Барак Ҳожиб, Форса Саъд бин Занги, Аламутда Ботинийлар, Пахчиванда Ўзбек, Ҳамадонинг шимолида Барчемўгли Сулаймоншоҳ ҳукмрон эдилар. Илгари улар Хоразмшоҳнинг вассаллари бўлишган, эндиликда мустақил фаолият олиб борардилар. Жалололдиннинг мақсади уларни яна бирлаштириш эди.

Жалололдин Исфаҳон шаҳрига етиб келганида Ғиёсиддин Рай шаҳрида эди. У акасига қарши 30 миң кишилик аскар билан йўлга чиқди. Аммо Жалололдин ўз яқинларидап бири орқали укасига мактуб жўнатиб, уни тинчлантирди. Мактубда шундай дейилганди: «Султон отам вафотидан кейин мен чеккан азобларни тоғлар ҳам кўтаролмайди. Бутун бу кенг дунё кўзимга тор кўришмоқда. Меросдан олган ва эришган ҳар нарсами йўқотдим. Бир печа кун дам олишга ёнингга келдим».

Ғиёсиддин Пиршоҳ тўплаган аскарларини тарқатиб юборди. Аммо орадан кўп ўтмай ака-укаларнинг оралари бузилди. Ўзаро тўқнашувда Жалололдиннинг тарафдорлари ютиб чиқдилар. Ғиёсиддин Пиршоҳ акасига хизмат қилишга қасамёд этди. Жалололдин Мангуберди Хоразмшоҳлар давлатининг янги султони сифатида тахтга ўтирди. Хонлар, амирлар, маликлар ашъапага кўра, бўйинларига кафан тап-

лаб, унинг қаршисида тиз чўқдилар, садоқатли бўлишга касамёд этдилар. Бир неча ой ичида Хуросон, Ироқи Ажам ва Мозандарон ҳокимлари ҳам тобеликларини билдирдилар. Вазирлар ва сарой амалдорлари ўз вазифаларини бажаришга киришдилар.

Шу тариқа Жалолиддин Мангуберди отаси томонидан тахт вориси, деб эълон қилинганидан сўнг орадан тўрт йил ўтиб, яъни 1224 йилда Хоразмшоҳлар давлатининг бир қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатишга муваффақ бўлди. Аммо унинг кейинги 7 йиллик ҳаёти ҳам тўхтовсиз жангларда ўтди. У Эроннинг шимоли ва Озарбайжон ҳудудида пойтахти Табриз бўлган янги бир давлатни шакллантирди. Бу давлат худди девор каби мўғулларнинг ғарбга ва халифалик маркази – Бағдодга юришини тўхтатиб турди. Аммо айрим қўшни давлатларнинг ҳукмдорлари у билан мурося қилиш, биргаликда умумий душманга қарши курашини ўрнига, унинг йўлига турли хил ғовлар қўйдилар, хиёнат ва сотқинлик йўлига кирдилар. Жалолиддин ана шундай сотқинликлар қурбони бўлди.

Мўғуллар Жалолиддиннинг ҳар бир қадамини кузатиб турдилар. Зеро, уни махв этмасдан яна илгари силжини мумкин эмаслигини яхши билар эдилар. Шу мақсадда қўшни давлатлар ҳукмдорларини ҳам унга қарши ҳужумга рағбатлантирардилар. Ана шундай ўзаро жангларнинг бирини да толиққан пайтида унинг атрофида ўраб олдилар. Жалолиддин бир қанча мулозимлари билан қочиб муваффақ бўлди. Аммо у Курдистон тоғларидаги Айн-дар қишлоғида курд қароқчилари қўлига тушиб қолди ва англашилмовчилик туфайли ҳалок бўлди.

Насавийнинг ёзишича, сўнги Хоразмшоҳ 1231 йил август ойининг ўрталарида Майофарикин шаҳри яқинида дафн этилади. Мўғул босқинчилари топтамасликлари учун қабр текислаб юборилади. Хозиргача қабрнинг ўрни ҳақида аниқ маълумот йўқ. Аммо 1994 йилда хоразмлик адиб ва журналистлар Неймат Солаев ва Сотимбой Авазлар Туркияга сафар қилиб, бу жойни топишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг ёзишича, Майофарикин шаҳри ҳозир Силван деб аталади. У Туркиянинг Сурия билан Ироқ чегарасига яқин ҳудудида, Диёрбакир вилоятида жойлашган. Энг муҳими, журналистлар Силванга бориб, шаҳардаги Шоҳқоши – шоҳ дарвозаси қалъасини бориб кўрадилар, бу ерда номаълум бир шоҳ қабри борлигини аниқлайдилар. Сўраб-суриштиришлар ва баъзи фактлар асосида бу – Жалолиддин мақбараси деган қарорга келадилар. Чунки турк ҳукмдорлари асосан «султон» нисбасини олганлар. «Шоҳ» нисбаси эса одатда хоразмшоҳларга нисбатан ишлатилади. Махаллий аҳолининг берган маълумотларига қараганда, Шоҳқоши мўғул истилочилари қувиб чиқарилганидан сўнг қурилган. Мазкур мақбара ҳам ўша даврда тикланган. Эҳтимол, бу ишни Жалолиддинни чуқур ҳурмат қилган Майофарикин ҳокими Шаҳобиддин ал-Ғозийнинг авлодлари ва Хоразмшоҳ кўпинида хизмат қилган жангчиларнинг фарзандлари амалга оширган бўлишлари ҳам мумкин.

Жалолиддиннинг вафотидан кейин у билан Хоразмдан келган лашкарлар қўшини мамлакатларга тарқалиб кетдилар. То 1246 йилгача улар Яқин Шарқдаги жангларда етакчи аскарӣ куч сифатида иштирок этдилар. Таниқли амирлардан бири бўлган Сарихон Кўния султони Алоиддин Қайқубод

хизматига кирган эди. Унга Маниса вилоятини бошқариш топширилди. Сарихон авлодлари то 1412 йилгача бу вилоятни бошқариб келдилар.

Хоразмликлар аста-секин Анатолиянинг жануби-ғарбида, Сурия ва Ироқнинг шимолида, Мисрда муқим бўлиб қолдилар. Зиё Бунёдовнинг ёзишича, ҳозирги пайтда Туркиянинг Маниса вилоятида Хурзум деб номланган 8 кинлок бор. Кютахя, Аланехир ва Урфа атрофларида ҳам Хорзум номли кинлоклар мавжуд. Хоразмликларнинг шимолӣ Ироқдаги Мосул ва Қирқўк вилоятларидаги авлодлари ўзларини туркман деб атайдилар.

Номаълум мақбара

Тарихдан бизга маълумки, айрим шоҳлар ва саркардаларнинг дафн этилган жойлари ниҳоятда сир сақланган. Душманлари таҳқиридан чўчиган ҳукмдорларнинг сўнгги хоҳишлари шундай бўлган. Ривоят қилишларича, Чингизхонни дафн этган кишилар ва кўрикчиларнинг барчаси ўлдирилган. Бирорта ҳам тувоҳ омон қолмаган. Ҳозиргача жаҳонгир қабрини кидириш давом этади. Македониялик Искандарнинг ҳам қаерга дафн этилганлиги маълум эмас.

Юкорида қайд этилганидек, Султон Алоиддин Муҳаммад Ҳазар (ҳозирги Касий) денгизидаги оролардан бирига дафн этилган эди. Жалолиддин Мангуберди Эроннинг бир қисми ва Озарбайжонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлагач, отаси учун Исфаҳонда муносиб бир мақбара қурдиришни режалаштирди. Насавийнинг ёзишича, бу ғоя унда Хилоф

(Ахлот) шаҳрини қамал қилиб турган пайтида тувилди. Ўша пайтда Хилот ал-Малик ал-Ашраф (Айюбийлар сулоласи) ихтиёрида эди. Ван кўли бўйида жойлашган бу шаҳар Айюбийларнинг асосий таянч нуқталаридан бирига айланганди. Жалолиддин бу шаҳарни уч марта қамал қилди. Биринчи марта 1226 йил ноябрида, иккинчи марта 1228 йил қишида ва учинчи марта 1229 йил августидан 1230 йил апрелигача. Учинчи қамалдан сўнг шаҳар таслим бўлди. Ҳар ҳолда Насавий айтган қамал иккинчиси ёки учинчиси бўлса керак. Насавий шундай ёзади: «У (Жалолиддин) амири охур Муқаррабиддинга Исфаҳонга бориб, мақбара қуришга киришишни топширди. Бинода барча зарурий хоналар, таҳоратхона ва бошқа хоналар қурилиши кўзда тутилганди. Қурилишни бошлаш учун султон унга 30 минг динор берди. Сўнгра Ироқ вазирига хат ёзиб, қурилишни тугатиш учун зарурий маблағларни девои даромадлари ҳисобидан бериб туришни топширди. Бино ашёлари, яъни шамдонлар, тоғоралар, идишлар олтидан тайёрланиши, эшик олдида отлик соқчилар навбатда туриши зарурлиги кўрсатилган эди. Муқаррабиддин Исфаҳонга кетиб, қурилишни бошлаб юборди. Мен у ерга 4 ойдан кейин бордим ва мақбара деворлари биригасда одам бўйи кўтарилганлигини кўрдим...»

Шундан сўнг Жалолиддин Мозандарон туманларидан бири – Сария ҳокими, аммаси Шоҳ хотунга мактуб ёзади. Шоҳ хотун Мозандарон ҳокимларидан бири – Ардашер ибн ал-Ҳасанга турмушга чиққан, унинг вафотидан сўнг ҳокимликни ўз зиммасига олган эди. Мактубда Мозандароннинг ҳокимлари, амирлари ва таниқли кишилари билан бирга бориб, отасининг ҳоқини оролдан казиб олиб, Ардахн қалъасига

келтириш сўралган эди. Рай шахридан уч кунлик йўлда бўлган, Дамованд билан Мозандарон ўртасидаги тоғларда қурилган мустахкам бу қалъа энг бежавотир жой деб ҳисобланарди. Исфаҳондаги мақбара битгунча Хоразмшоҳнинг жасади шу ерда туриши, сўнгра таптана билан ўзига аталган мақбарала дафн этилиши лозим эди.

Насавий бу фикрга қарши бўлса-да, шубҳаларини Жалолиддинга очик айта олмайди. Муқаррабиддинга эса фикрини шундай баён этади: мўғулларда илгари ўтган барча подшоҳларнинг суякларини қабрдан казиб олиб, ёқиб юбориш одати бор эмиш. Ҳазнида Маҳмуд Ҳазнавий мақбараси ҳам худди шу қисматга дучор қилинган. Хоразмшоҳ қабрини тополмаганликлари учун бу ишни қилолмаганлар. Энди эса унинг қabri – сўнги маскани маълум бўлиб қолаяпти...

Аммо Насавийнинг хавотири Муқаррабиддинга ҳам ёкмайди. Пироварлида эса бу шубҳалар тўғри бўлиб чиқади! Жалолиддин фожиали халок бўлгач, мўғуллар Ардах қалъасини қамал қиладилар ва Султон Алоиддиннинг суякларини қўлга киригадилар. Кўн ўтмай Чингизхошнинг амри билан бу суяклар ёқиб юборилади.

Хўш, Исфаҳонда қурилаётган мақбара нима бўлди, деган савол туғилади? У қурилдими ёки чала қолиб кетди-ми? Афсуски, Исфаҳонга бориб буни аниқлашимнинг имкони бўлмади. Ўша пайтда «Эроннинг тарихий биолари ва қадимий маконлари рўйхати» номли китоб кўлимга тушиб қолган эди. Унда қайд этилган «Буқъаи шоҳи шоҳон» (Шоҳлар шоҳи мақбараси) деган бино тарихи диққатимни жалб этди. Жумладан, китобда шундай сатрлар битилган эди: «Бу мақбара Исфаҳоннинг машхур мақбараларидан

бири бўлиб, пештоқидаги ёзувларига кўра, ҳижрий IX асрда яшаган шоҳ Алоиддин Муҳаммад бу ерда дафн қилинган. Бинонинг асли Темурийлар даврига тааллуқли бўлиб, Сафавий султонлар замонида таъмирланган. Мақбара рангли қошинлари, ганч ўймакорлиги ва ёзувлари гўзаллиги ҳамда нафосати билан диққатни жалб этади...»

Бу тасвирдан кўриниб турибдики, мазкур мақбара Хоразмшоҳ учун қурилган бино бўлса керак. Фақат унинг яшаган йили нотўғри кўрсатилган. Эҳтимол, бу бинонинг қуриб битказилган ёки таъмирланган йилидир. Чала қолган бино темурийзодалар кўрсатмаси билан қуриб битказилган бўлиши ҳам мумкин. Қолаверса, ҳижрий IX асрда яшаган бошқа Алоиддин Муҳаммад исмли шоҳ йўқ. «Шоҳлар шоҳи» деган таъриф ҳам Хоразмшоҳ ҳақида гап кетаётганлигидан далolat бериб турибди...

Жалолоиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги мамлакатимизда кенг нишонланди. Урганч шаҳрида унинг мухташам ҳайкали қад кўтарди. Қўйидаги сатрлар буюк аجدодимиздан фахрланиш туйғулари ифодаси сифатида ўша кунлари дунёга келди:

ЖАЛОЛИДДИН ЮРТИГА ҚАЙТДИ

*(Урганч шаҳрида Жалолоиддин Мангуберди
ҳайкалининг очилиши муносабати билан)*

Омон чиқиб ёвлар қаҳридан,
Огда кечиб кенг Сийд, наҳридан,
Саккиз аср тарих қаъридан
Жалолоиддин юртига қайтди.

Тўсолмади ҳеч ким йўлини,
Қиличидан олмай қўлини,
Кезиб қанча сахро, чўлини
Жалолиддин юртига қайтди.

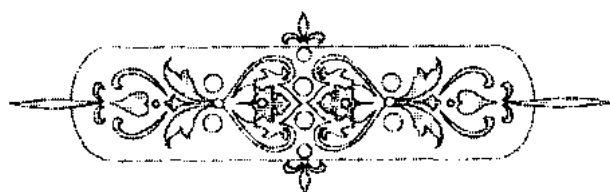
Юрагини эзганда армон,
«Хоразм» деб чекканда фиғон,
Юрт меҳридан олиб куч, дармон,
Жалолиддин юртига қайтди.

Қанча ёвлар унга чўкди тиз,
Пойтахт бўлди сўш гўзал Табриз,
Исфаҳонда у қолдирди из,
Жалолиддин юртига қайтди.

Жасорати тилларда мангу,
Шижоати дилларда мангу,
Эрк ялови қўлларда мангу,
Жалолиддин юртига қайтди.

Мардлар билан озоддир Ваган,
Мардлар билан ободдир Ваган,
Мардлар билан бунёддир Ваган,
Жалолиддин юртига қайтди.

МАВЛОНО РУМИЙ САБОҚЛАРИ

Шарқда ўзининг ўтли назаллари, фалсафий мушохадалари ва маънолар хазинаси бўлган олти китобдан иборат «Маснавийи маънавий» асари билан шуҳрат тошган ва «Мавлоно», «Мавлавий» нисбалари билан танилган Жалолиддин Румий таваллудига 800 йил тўлди. Шу муносабат билан 2007 йил халқаро ЮНЕСКО ташкилоти томошидан «Румий йили» деб эълон қилинди. Бугунги кунгача бу улут зот асарлари юзлаб тилларга таржима қилинган, мазкур асарларга бағишланган бехисоб шарҳлар, тадқиқотлар эълон қилинган.

Туркия Миллий кутубхонаси «Мавлоно библиографияси» номли компакт-диск тайёрлади. Унда Мавлоно ҳаёти ва асарларига оид дунёда нашр этилган 5096 китоб, 3133 мақола, 1151 подир қўлёзма асар номи қайд этилган. Бу рақамлар ҳам Жалолиддин Румий мероси бугунги кунда қандай қадр топгани ва дунёвий микёс касб этаётганидан ёрқин далолатдир.

Муҳаммад Жалолиддин Румий хижрий 604 йилнинг 6 рабиул-аввалида (1207 йилнинг 30 сентябрида) ҳозирги Афғонистоннинг Балх шаҳрида тувилди. Жалолиддин Румийнинг отаси Баҳоуддин Валад таниқли дин пешвоси, Балхнинг энг машҳур воизи ва Кубравия тарикатининг шайхи эди. Бу

ҳақда Алишер Навоий «Насойим ул-муҳаббат мин шамоийим ул-футувват» асарида шундай маълумот беради: «Баҳоуддин Валад — Мухаммад ибн Ҳусайн Аҳмад ал-Хатибий Бакрий (Жалолиддин Румийнинг отаси) Нажмиддин Кубро билан учрашиб, суҳбатлашган. Онаси Алоиддин Мухаммад Хоразмшоҳ фарзанди (Жалолиддин Румийнинг бувиси). Гўё подшоҳнинг тушида пайғамбар «қизингни Ҳусайн Хатибга никоҳ қил», деган. Бу никоҳдан Баҳоуддин Валад туғилган. У икки ёшидан бошлаб отасидан диший ва дунёвий илмларни ўрганди. «Султон ул-уламо» унвонига сазовор бўлди. Илми ва қобилияти туфайли «хосу авом» унга мухлис бўлди. Аммо аҳли ҳасад уни замонани подшоҳига ёмонладилар. Уни Балхдан қувдилар. Бу пайтда Мавлоно Жалолиддин кичик ёшида эди...»

1219–1220 йиллар орасида, мўғуллар босқини жиддий хавфга айланган ва чегара ҳудудлардан ташвишли хабарлар кела бошлаган бир даврда Баҳоуддин Валад ўз оила аъзолари билан Макка зиёрати ниятида йўлга тушади. Бу вақтда Жалолиддин 12–13 ёшларда эди. Нишонурда улар машҳур шоир Фаридуддин Аттор билан учрашадилар. Бу суҳбатда ёш Жалолиддин ҳам иштирок этади. Унинг буро жавоблари ва истеъдодидан ҳайратга тушган Аттор унга ўзининг «Асрорнома» китобини ҳадя қилади. «Тез орада ўзининг оламнинг куйганлари қалбига ўт қалайди» дейди Баҳоуддинга. Аттор тасаввуфда Нажмиддин Кубро ва Маждуддин Бағдодийларнинг издоши эди. Баҳоуддин ҳам тасаввуфнинг шу оқимига мансуб бўлган. Шу сабабли у Аттор билан вайибона таниш бўлган ва бир-бирларини ҳурмат қилишган.

Баҳоуддин Валад ўз оила аъзолари билан Рай, Ҳамадон, Бағдод шаҳарларидан ўтиб, Макка зиёратини амалга оширгач, қайтишда Рум эли – ҳозирги Туркия ҳудудида яшаб қолади. Салжукий ҳукмдорлар ўзларининг ота юртларидан келган илмли кишиларни беҳад кадрлар, турли лавозимларга ишга таклиф қилар эдилар. Мовароуннаҳр мўғул босқини туфайли аланга ичида қолган, илм ва хунар соҳибларининг бир қисми Румдан бошпана топган эди. Баҳоуддин Валад 1 йил Окшаҳарда, 4 йил Малатяда, 7 йил Лорандада истикомат қилади. Мадрасаларда дарс беради, воизлик қилади. Бу даврда илм-маърифатни беҳад кадрловчи ҳукмдор – Алоуддин Кайқубод Салжукийлар салтанати тахтига чиққан эди. Баҳоуддин Валад ташкил қилган илмий давраларнинг довуғи унинг қуловига ҳам етиб боради. У махсус одамларини соғға-саломлар билан бу улуг зот ҳузурига жўнатиб, салтанат пойтахти – Кўнияга таклиф этади. 1229 йили Баҳоуддин Валад оиласи билан Кўнияга кириб келади ва тез орада янги қурилган мадрасага мударрис қилиб тайинланади. Ёш Жалолиддин ҳам отасининг ваъз ва дарсларида иштирок этади. Аммо орадан уч йил ўтиб, Баҳоуддин Валаднинг сафарларга бой жўшқин ҳаёти пихоясига етади. Бу вақтда Жалолиддин 24 ёшда эди. Уни отаси ўрнига мударрис қилиб тайинлайдилар.

Ўша кунлари Баҳоуддин Валаднинг асхоби ва муридларидан Саййид Бурхониддин Муҳаққик Термизий устозининг вафотини эшитиб, Кўнияга етиб келади. У Жалолиддин тарбияси билан жиддий шугуллашади. Мавлопо 9 йил давомида унинг ёрдамида тасаввуф мақомотларини босиб ўтади, турли соҳалардаги билимини чуқурлаштиради. Бир неча йил

давомида Ҳалаб мадрасаларида таҳсил кўради. Фақат диний билимларнигина эмас, юнон фалсафасиши, маптик, шеър-ят илмини пухга эгаллайди. Ўзининг ваъзлари ва илмий мулоқотлари билан фақатгина Рум элида эмас, балки бутун ислом дунёсида шуҳрат топади. Салжуқийлар салтанатидаги катгаю кичик уни дин ва адолат ҳомийси, факиру фуқароларнинг ҳимоячиси сифатида ҳурмат қилар эди.

1244 йилнинг 26 ноябрида Мавлоно ҳаётида катта бурилиш ясаган воқеа содир бўлади. У тасодифан кўчада Шамсиддин Табризий номли дарвеш билан учрашиб қолади. Ўзаро савол-жавоблардан кейин улар бир-бирларининг илмий ва руҳоний даражаларидаги яқинликни ҳис этадилар, ўзаро мулоқотга эҳтиёж сезадилар. 2 йил давомида улар Кўнфияда ҳамсухбат бўладилар. Зоҳирий ва ботиний илмлардан хабардор бўлган Шамсиддин Табризий Мавлоно қалбидан абадий жой олади. Уларнинг бир-бирларига дўстона меҳри илоҳий ишқ билан кўшилиб кетади. Мавлоно мударрисликни ҳам ташлаб кўяди. Унинг айрим шогирдлари ва мухолифлари Шамсиддин Табризийни йўқотиш пайига тушадилар. Дастлаб уни яширинча Дамашққа олиб бориб ташлайдилар. Аммо Мавлоно уни топтириб келади. Шундан кейин рақиблар Шамс Табризийни бутунлай йўқотиш режасини тузадилар ва уни амалга оширадилар. Ўз қалби сирларини англайдиган самимий суҳбатдошидан абадий жудо бўлган Мавлоно дард ва изтироб ичида шеърлар ёза бошлайди. У воиз ва мударрисликдан жўшқин шоирга айланади. Ўз ғазалларида Шамс Табризий номини қайта-қайта такрорлайди. Шу сабабли унинг шеърлари жамланган девони «Девони Кабир» ёки «Девони Шамс Табризий» деб номланган.

Жалолиддин Румийнинг йирик асарларидан яна бири – «Маснавийи маънавий»дир. Абдурахмон Жомий бу китобни шундай таърифлайди:

Мавлавийдан «Маснавийи маънавий» –
Айни Қуръон, гар тилидир паҳлавий.
Мен не дей, олижаноб зотдир у, бас,
Ҳам китобдор, гарчи пайғамбар эмас.

(Муаллиф таржимаси)

Жомий «Маснавийи маънавий»ни паҳлавий (қадимги форс тили)даги Қуръонга тенглаштиргани бежиз эмас. Чунки Мавлоно барча асарларини ўша пайтда адабий тил ҳисобланган форс тилида ёзган, «Маснавийи маънавий»да эса Қуръон моҳияти ва мазмуни, инсонга хос фазилят ва иллатлар халқ ривоятлари воситасида баён қилинган.

26 минг 632 байтдан иборат бу буюк асар милодий 1259 йили бошланиб, 1269 йили тугалланган. Мавлоно уш шогирди Низомиддин Чалабийга айтиб ёздирар эди. Ноёб истеъдод соҳиби бўлган шоир баъзида соатлаб ёздирар, оташин байтлар тўхтовсиз қуйилиб келарди. Аммо биринчи китоб тугагач, тўсатдан Низомиддиннинг рафикаси вафот этади. Бу воқеа ижодий жараёни тамомла издан чиқаради. Орада 2 йилга яқин танаффус рўй беради. Сўнгра яна давом этиб, 6 китоб шаклида якунланади...

Мавлоно Самарқандда

Тарихнависларнинг ёзишича, Мавлоно бобоси ва ота-онаси билан бир муддат Термиз ва Самарқанд шаҳарларида яшган. Чунки бобоси ҳам, отаси ҳам машҳур воиз ва мударрис сифатида турли шаҳарларга хизматга юборилган. 1212 йили Муҳаммад Хоразмшоҳ Самарқанд ҳукмдори Султон Усмон билан жанг қилиб, шаҳарни эгаллаганида 5 яшар Жалолиддин оиласи билан шу ерда эди. Унинг Самарқандда қанча яшаганлигини аниқ билмаймиз. Аммо болалик хотираларида Шарқнинг машҳур шаҳри манзаралари бир умрга муҳрланиб қолганлиги аниқ. У ўз асарларида бу шаҳар номини қайта-қайта тилга олади. «Маснавийи маънавий»да бир ривоят бор. Унда бир подшоҳнинг йўлда бир қанизакни кўриб, унга ошиқ бўлиб қолганлиги баён қилинган. Подшоҳ бу қанизакни сотиб олади. Аммо орадан кўп ўтмай қиз оғир касалга дучор бўлиб, кундан-кунга ахволи оғирлашади. Чақирилган табиблар унинг дардига даво тошолмайдилар. Ниҳоят бир табиб қизнинг томир уришидан унинг ошиқи беқарор эканлигини аниқлайди. Яна томир уришидан қиз ошиқ бўлган йигит Самарқанд шаҳрида яшайдиган бир заргар эканлигини билиб олади. Заргар олиб келинади ва қиз шифо топади... Самарқанддаги маҳалла ва кўча номиниш келтирилганлиги шоир бу шаҳар ҳақида анча бой маълумотга эга эканлигидан далолат беради.

Шоирнинг отаси – Баҳоуддин Валад мўғул босқинидан қочиб, Туркия шаҳарларида яшаб қолган мовароуншаҳрлик ҳамюртлари билан яқин алоқада бўлган. Шу сабабли у бош фарзанди Жалолиддинни 18 ёшида Лоранда шаҳрида (ҳозирги

Туркиянинг Караман шахри) Шарафиддин Самарқандийнинг кизи Гавҳархотунга уйлаштиради. Бу билан Жалолиддин Самарқанд нафасини қайта туйгандек бўлади. Шоир бу шикохдан икки ўғил кўради. Улардан бири – отасининг иштини давом эттирган Султон Валад эди. Мавлоно бу фарзандини жуда яхши кўрган ва отасининг лақаби билан атаган.

Мавлоно вафотидан кейин унинг шогирдлари Султон Валадга отаси ўрнида шайхлик қилишни таклиф этадилар. Аммо Султон Валад «Суфийга хирқа ярашади, стимга ёниш ва куйиш» дея бу таклифга рози бўлмайди ва Низомиддин Чалабийни отаси ўрнида халифа деб ташийди.

Ярмим Туркистондандир, **ярмим эса Фарғона...**

Жалолиддин Румийнинг «Девони Кабир» ёки «Девони Шамси Табризий» деб номланган куллиётида 3239 ғазал, 436 рубой ва бошқа шеърлар бор. Мазкур девоннинг Эронда чоп этилган нусхасини 1979 йили Техрондан олиб келган эдим. Бўш қолган дамларимда уни мутолаа қилишни ёқтираман. Ундаги бир ғазал айниқса диққатимни жалб этади. Бу ғазални қайта-қайта ўқиб жараёнида уни таржима қилиш истаги пайдо бўлди. Мана ўша таржима:

Мен сархушу сен сархуш,
 қайдадир бизнинг хона?
Мен печа дедим сента
 кам ич уч-тўрт паймона¹.

¹ Қадах

Шахр ичра бирор одам
хушёрлигин кўрмасман,
Бир-бирдан батар ҳар ким
шўридаю девона.
Жоно, кел хароботга,
жошнинг лаззатин кўргил,
Завқланурми жон, йўқса
гар суҳбати жонона?
Ҳар гўшада мастлар мўл,
бир-бирига бермиш қўл,
Ҳар вужудга соқий Ул,
кадах тутгай шохона.
Сен харобот бандаси,
гажнинг майу харжинг май,
Бу бойликдан бермагил
хушёрларга бир дона.
Эй лўлийи барбатчи¹,
сен мастмисан ёки мен?
Мендан кўра маст бўлсанг
афсунларим афсона.
Хонамдан чиқиб эрдим,
мастлигимга келдим дуч,
Ҳар нигоҳида пинҳон
юз гулшану кошоно.
Лангарсиз кема мисол
чайқалар у ён-бу ён,

¹ *Барбат* — қадимий сөз.

Хасратидан жон чекар
 юз оқилу фарзона.
Сўрдим: сен қасрликсан?
 Табассум-ла дер: эй, жон,
Ярмим Туркистондандир,
 ярмим эса Фарғона.
Ярмим суву тушроқдан,
 ярмим эса жону дил,
Ярмим дарё сохили,
 ярмим бари дурдона.
Дедимки: дўст бўлайлик,
 ахир мен қариндошинг,
Дедики: менга тенгдур
 қариндошу бсғона.
Мен бедилу дасторсиз,
 майхонада саргашта,
Қалбимда сўзларим мўл,
 шарҳ этолсам мардона.

Тасаввуфона рамзлар билан битилган ушбу ғазал алоҳида шарҳни талаб қилади. Шоир «мастлик» деганда нимани назарда тутади? «Ярмим Туркистондандир, ярмим эса Фарғона» деган мисрасида қандай маъно яширин?

Албатта бунишг учун тасаввуф истилоҳлари ва тасаввуф тарихидан хабардор бўлмоқ керак. Алишер Навоий «Махбуб ул-қулуб» асарининг «Назм гулистонишнинг хушнағма кушлари зикрида» деб номланган ўн олтинчи фаслида шоирларни бир неча гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳ – ҳақиқий (илоҳий) ишқни қуйловчилар, иккинчи гуруҳ ҳам ҳақиқий, ҳам ма-

жозий (жисмоний) ишқни куйловчилар, учинчи гуруҳ – фақат мажозий ишқни куйловчилар. Навоий биринчи гуруҳ вакиллари «ишлари маънилар хазинасидан жавҳар термоқ ва у жавҳарни эл яхшилиги учун назм ишига тортмоқ» дея таърифлайди ва бу гуруҳга Шайх Фаридуддин Аттор ва Мавлоно Жалолиддин Румийни киритади. Яъни улар ўз асарларида зоҳираи ёрнинг юзи, кўзи, қонлари, қоматини васф этса-да, рамзлар воситасида Оллоҳнинг сифатларини мадҳ этадилар. Юз йиллар давомида араб мамлакатлари, Эрон, Озарбайжон, Хуросон ва Мовароуннаҳр шоирлари тасаввуфнинг бундай истилохларидан кенг фойдаланганлар.

Мумтоз шоирлар ижодида бунга кўплаб мисоллар бор. Масалан, Насимийда:

Шўйле мастам, то киёмат даҳи хушёр ўлмазам,
Чун бени ваҳдет майиндан айлади ул ёр маст.

Навоийда:

Гар Навоий йиғласа, ишқинг мажозийдир дема,
Ким назар пок айлагач, айни ҳақиқатдир мажоз.

Фузулийда:

Ўйле сармастам ки идрок етмазам дунё надир,
Бен кимим, соқий ўлап кимдир, майу саҳбо недир.

Бу мисолларда «ёр», «соқий» атамалари Худони, «мастлик» тушунчаси Худонинг ишқи билан маст бўлишни англатади.

Юқорида келтирилган ғазалда Мавлоно ўз илоҳий ишқи манбалари ҳақида гаширмоқда, тасаввуф таълимотида ўзига устоз деб билган зотларни тилга олмоқда. Яъни уни илоҳий ишқ йўлига йўллаганларнинг ярми Туркистондан – Аҳмад

Яссавий ва унинг издошлари, ярми эса – Фарғонадан. Аҳмад Яссавий давригача ва ундан кейин ҳам Фарғонада машхур тасаввуф шайхлари яшаб ўтган. Абдулкарим ас-Самъоний ўзининг «Ал-Ансоб...» асарида VIII–XII асрларда Фарғона vodiysida яшаган 33 та олим ва машойих ҳақида маълумот беради. Маана улардан баъзилари:

Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ал-Андуконий ал-Фарғоний – олим ва тасаввуф шайхи, 1151 йили вафот этган;

Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Фарғоний ас-Суфий, машхур тасаввуф олими, Бағдодда Жунайд Бағдодийдан таълим олган;

Абул Аббос Ҳожиб ибн Молик ал-Фарғоний (910 йили вафот этган), кўп қиррали олим ва ҳадисшунос, юз минг ҳадисни ёддан билган.

Абдурахмон Жомийнинг «Нафахот ул-унс», Алишер Навоийнинг «Мажолис ул-нафоис» тазкираларида ҳазрат Боб Фарғонийнинг исми зикр этилган. X асрда ҳозирги Пош шаҳрида яшаган бу машхур уламо ва тасаввуф шайхининг асл исми Умар бўлган. У узок умр кўриб, шу шаҳарда вафот этган.

Машхур турк адабиётшунос олими Фуод Кўпрулузода ўзининг «Турк адабиётида илк мутасаввифлар» номли асарида шундай ёзади: «Исломиятдан кейинги турк адабиётида миллий руҳни ва миллий завқни англамоқ учун энг кўп тадқиққа лойиқ бўлган давр – халқ тили ва халқ вазнидан истифода этиш билан кенг оммага тушунарли бўлган ва асарлари асрлар бўйи яшаб келаётган буюк мутасаввифлар давридир... Ҳирот, Нишопур, Марвда ҳижрий учинчи асрда

қай тарика мутасаввифлар кўпайган бўлса, тўртинчи асрда Бухорода, Фарғонада ҳам шайхлар эътибор топа бошладилар. Фарғонада турклар ўз шайхларини «боб», яъни «бобо» деб атадилар... Муҳаммад Маъшук Тусий ва Амир Али Абу Халис турк эдилар... Аҳмад Яссавий пайдо бўлган даврда турк олами анча вақтдан буён – ҳар ҳолда, тўртинчи (хижрий) асрдан бери тасаввуф таълимоти билан ошно бўлган, мутасаввифларнинг ғоялари ва қароматлари ёлғиз шаҳарларда эмас, кўчманчи турклар орасида ҳам озми-кўпми ёйилган эди».

Табиийки, Жалолоддин Румий яшаган даврда тасаввуф таълимоти бутун Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган, оддий халқ қатори ҳукмдорлар ҳам нуфузли тасаввуф шайхларини ҳурмат қилар, улар билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Жалолоддин ёшлигиданоқ бобоси ва отаси ёрдамида турк мутасаввифларининг бой меросидан баҳраманл бўлган, Шом, Ҳалаб, Дамашқ, Қайсария сингари йирик илм марказларида ўзининг билимини янада мустаҳкамлаган эди. У ўз умрини тасаввуф таълимотининг энг илғор жиҳатларини – бағрикенглик, инсоншарварлик, адолат, меҳр-мурувват ғояларини тарғиб қилишга бахшида этди. Шу сабабли у қолдирган маънавий ва ирфоний мерос бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Жалолоддин Румийнинг васияти

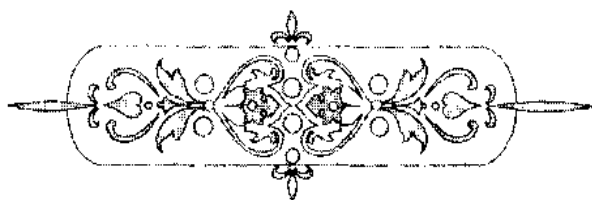
Шоирнинг сўнги кунлари ҳақида шоғирдлари, дўстлари кўплаб хотиралар ёзинган. Шулардан бири Шамсиддин Афлокийнинг «Маноқиб ул-орифин» асаридир. Унда ёзилишича, шоир овир хаста пайтида Кўниядо бир хафта ер

қимирлайди. Шунда у дўстлари ва шогирдларига караб, «бечора ер ёғли лукма истаяпти» дейди. Бунда у ўз вафотини назарда тутган эди.

1273 йилнинг совуқ кини кунларидан бирида Мавлононинг жўшқин ҳаёти пихоясига етди. Шоир тасаввуф таълимотига асосан ўз ўлимини мангуликнинг илк қадами сифатида кутиб олди. У туғилишни илоҳий нурдан узилиш ва ўлимни яна ўша нурга қўшилиш деб билар эди. Унинг вафоти Кўнния шаҳрида жуда катта мотамга айланди. Дафн маросимида мусулмонлар, насронийлар, яҳудийлар бирдек иштирок этдилар. Чунки у ўз умри давомида инсон фарзандларини бирликка, аҳиллика чақирган, динлар ва эътиқодлар турлича бўлса ҳам, Яратувчи ягона эканлигини тарғиб қилган дошманд эди.

Шоир Кўнниядаги Эрамбовчада, отасининг қабри ёнида дафн этилди. Орадан 750 йилга яқин вақт ўтган бўлса-да, Мавлоно макбараси жаҳондаги энг машҳур зиёратгоҳлардан бири бўлиб қолмоқда. Ҳар йили декабрь ойида бу ерда ўтказиладиган рақсу самоъ мажлисларига дунёнинг турли мамлакатларидан минглаб зиёратчилар келади.

Унинг шогирдлар ва фарзандларига қарата айтган сўнгги васияти шундай бўлди: «Сизларга васиятим шуки, хоҳ пинҳон, хоҳ ошкор, оз еб, оз ухланг, оз гапиринг, гуноҳлардан сақланинг, тунлари бедор бўлиб, хамиша катта орзу-истаклардан воз кечиб, халқ жафосига сабр қилиб, оми ва подои даврасини тарк этиб, улувлар ва солиҳлар билан суҳбат куриб, Аллоҳга такво қилинг. Одамларнинг яхшиси – одамларга фойдаси тегадиганидир. Сўзнинг яхшиси – ози ва мақсадга етказадиганидир. Ва ҳамд ёлғиз Аллоҳгадир».

«ХИНД СЕҲРГАРИ»НИНГ ДУНЁВИЙ ШУҲРАТИ

Шарқ мумтоз шеърятининг ёркин юлдузларидан бири Амир Хусрав Дехлавийдир. Ҳазрат Алишер Навоий бу улус зотни «хинд сеҳргари» деб таърифлаган эди. Бу албатта бежиз эмас. Етти асрдан ортиқроқ вақтдан буён шоирнинг тараф фалсафий мушоҳадаларга бой дostonлари, ғазаллари, турли жанрлардаги таъсирчан асарлари кўлдан-кўлга, тилдан тилга ўтиб келади. Бугунги кунда унинг асарлари Ўзбекистон, Тожикистон, Эрон, Ҳиндистон, Покистон, Туркия ва Озарбайжон ситгари ўнлаб мамлакатларда севиб мутолаа қилинади, ижоди кўнлаб тадқиқотларга асос бўлган.

Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкират уш-шуаро» асарида ёзишича, шоирнинг отаси Амир Сайфуддин Маҳмуд асли Қашқадарё воҳасида, Кенг ва Насаф атрофларида яшган лочин уруғидан бўлган. У Чингизхон ҳужуми даврида Мовароуннахрдан қочиб, Ҳиндистонга борган ва Дехлида ўрнашиб қолган. Бунга сабаб Ҳиндистон шимолида вужудга келган мусулмон давлати ва унинг туркий ҳукмдори Шамсиддин Элтутмиш (1211–1236) эди. У ўз давлатини мустаҳкамлаш учун жанговар руҳдаги туркий элатлар вакилларини ўз давлатига таклиф этар, уларга катта имтиёзлар берарди. Тарихчиларнинг ёзишича, Дехли султонлиги сар-

кардаларининг катта қисми Ўрта Осиё халқлари вакиллари-дан бўлган. Амир Сайфуддин ҳам юксак ҳарбий рутба билан сарой аъёнлари қаторига кўшилади. Бу ерда обрўли оилалардан бирининг Давлатноз исмли қизига уйланади. Уларнинг илк фарзанди Яминиддин Хусрав эди.

Бўлажак шоир саройга яқин муҳитда тарбияланди, диний ва дунёвий илмларни пухта ўрганди. Шеъррий қобилияти жуда эрта намоён бўлди. Уша давр анъанасига кўра, асосан форс тилида ижод қилди. Шу билан бирга, ҳинд, урду, араб тилларида ҳам асарлар яратди. «Ҳиндистонлик туркийман, аммо ҳинд тилини сувдек биламан», деб ёзган эди у бир шеърида. 7–8 ёшларидан бошлаб катталарни дол қолдирадиган даражада пухта шеърлар ёза бошлади. Бу ҳақда шундай ривоятни ёзиб қолдирганлар: бир куни усто-зи меҳмонлар ҳузурда Хусравнинг истеъдодини таърифлаб қолади. Улар ёш ижодкорни синаб кўрмоқчи бўладилар. Унга маъно жихатидан бир-биридан узоқ бўлган «соч», «уруғ», «ўк», «қовун» сўзларини бериб, шу сўзлар иштиро-кида бадеҳа тарзида, яъни тезкорлик билан шеър битишни сўрайдилар. Қисқа вақтдан сўнг ёш шоир шундай тўртликни ўқийди:

Санамнинг қон-қора сочида бу он
Юз анбар уруғи тошибдир макон.
Дили ўкдек тўғри дея ўйлама,
Қовун каби тиши ичида нихон.

(Муаллиф таржимаси)

Ўтирганлар ҳайрат бармоқларини тишлаб қоладилар.

Аммо замона нотинч эди. Мўғулларнинг устма-уст ҳам-
лалари давом этарди. Ана шундай урушларнинг бирида шо-
ирнинг отаси Сайфуддин Махмуд ҳалок бўлади. Эндиги-
на саккиз ёшга кирган Яминиддин ва укалари Иззиддин
Алишоҳ ҳамда Ҳисомиддин Аҳмад етим бўлиб қоладилар.
Кейинчалик шоир бу воқеани хотирлаб, шундай аламли мис-
ралар битади:

Сайф аз сарам бирафту дили ман ду ним монд,
Дарёи ман равон шуду дурри ятим монд.

Маъноси: Сайф (икки маънода: отасининг исми ва қилич)
бошимдан ўтдию дилим икки бўлак бўлиб қолди, дарём оқиб
кетдию етим дур қолди.

Яминиддин Хусрав онаси ва опа томондан бобоси Имо-
дулмулк тарбиясида вояга етди. Улар бор имкониятларини
ишга солиб, унинг ўқиши учун шароит яратдилар. Яминид-
дин мактаб ва мадрасаларда таълим олиб, адабиёт, тарих,
ҳарбий санъат ҳақидаги китобларни мутолаа қилди, шеър
ёзди, мусиқани ўрганди, хуснихат ёзишни машқ қилди. 20
ёшларида таниқли шоир бўлиб етишди. Дастлаб Султоний,
сўнгра Дехлавий таҳаллуслари билан ижод қилди.

Шоирнинг шухрати хукмдорлар қуловига ҳам етиб борди
ва Мўлтон ҳокими Кишлухон саройига ишга таклиф этилди.
Кейинроқ Дехли султони Гиёсиддин Балбан (1265–1287)
саройида амирлик рутбасида хизмат қилди. 1281 йили маз-
кур султоннинг Мўлтонга ҳоким қилиб тайинланган ўғли
Мухаммад Султон уни ўз яқинлари сафида бу шаҳарга олиб
кетади. Аммо 1285 йили бўлиб ўтган мўғуллар билан жангда

Муҳаммад Султон ҳалок бўлади, Хусрав ва унинг дўсти, шоир Ҳасан Деҳлавийлар душман кўлига асир тунадилар. Узоқ қийинчиликлар ва азоб-уқубатлардан сўнг эсон-омон яна ўз уйларига қайтадилар. Шоирнинг қуйидаги сатрлари ўша даврда яратилган:

Таассуфми ё бало бул осмондин келаду,
Бул қиёмат ёки офат хар томондин келаду...
Елга учган барги гулдек тарқамин дўстлар бу кун,
Баргрезлик шеваси ул бўстондин келаду.
Халқ кўз ёши жуда кўп окди тўрт ёкка бу кун,
Мисли беш дарё бўлибон Мўлтондин келаду...

(Ш. Шомуҳамедов таржимаси)

Орадан бир оз муддат ўтгач, Деҳли султони Муизуддин Кайқубод Хусравни яна саройга таклиф этади. У амирлик рутбасида ўттиз йилга яқин хизмат қилади. Бу даврда у сулолага мансуб 7 султон хузурида бўлади. У ўз асарларини бу султонларга бағишлаган бўлса-да, уларни кўр-кўрона мадҳ этмайди, балки халқнинг оғир аҳволини рўй-рост айтади, зулм ва зўравонликни қоралайди, адолат ва инсоний фазилатларни улуғлайди.

Амир Хусрав ёплик йилларидаёқ тасаввуфга қизиқиб, Ҳиндистонда машҳур бўлган Чинтия оқимига қўпилади. Унинг шари — асли Бухородан бўлган Низомиддин Авлиё Ҳиндистоннинг етук машойихларидан бири, даврининг алломаси ва файласуфи эди.

Тасаввуф ва шеърият борасидаги изланишлари, мутолаалари беиз кетмади. У даврининг машҳур форсийзабон шо-

ирларидан бирига айланди. Унинг доврўғи Эрон ва Туронга ҳам ёйилди. Шайх Озарийнинг «Жавоҳир ул-асрор» («Сирлар дурдонаси») китобида айтилишича, шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий умрининг охирида Амир Хусрав билан кўришиш ва суҳбатлашиш мақсадида Форсдан Ҳиндистонга келган экан. Ўз навбатида, Амир Хусрав ҳам Саъдий Шерозийни юксак даражада ҳурмат қилган.

Хусрав Дехлавий ижодий мероси кейинги асрларда ҳам кўплаб шоирлар учун юксак маҳорат мезони бўлиб қолди. Ҳофиз Шерозий унга назиралар ёзди. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида Дехлавийнинг «Панж ганж» мажмуасига кирган дostonларининг Ҳофиз Шерозий қўли билан кўчирилган нусхаси мавжуд. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий ҳам ўзларининг бир қанча асарларини Дехлавий дostonлари, қасидаларига жавоб тарзида ёзганлар.

Амир Хусрав Дехлавий бой адабий мерос қолдирган. «Хамса» таркибига кирган 5 дoston, ғазаллар, қасидалар, насрий асарлар, мусиқа илмига оид асарлар шулар жумласидан. Соҳибқирон Амир Темурнинг набираси, Шохрух султоннинг ўғли, адабиёт ва санъат хомийси Мирзо Бойсунқур шоир асарларини тўшлан борасида кўп саъй-ҳаракатлар қилган. Натижада 120 минг байтдан зиёдроқ шеърлари тўшланган. Кейинчалик ҳам яна кўп асарлари топилган. Амир Хусрав рисоаларидан бирида ўз асарларини 500 минг байтдан камроқ, 400 минг байтдан ортиқроқ деб ёзган экан.

Умрининг охирида Амир Хусрав ўз лирик шеърларини 4 қисмга бўлиб, ҳар қисмини алоҳида ном билан атаган. Булар – «Тухфат ус-сиғар» («Ёшлик тухфаси»), «Васат ул-

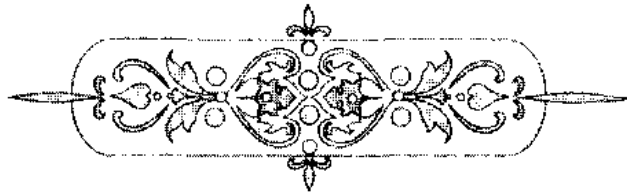
хаёт» («Умр ўртаси»), «Фуррат ул-камол» («Камолотнинг бошланиши»), «Бақия ан-нақия» («Поклик қолдини»).

Булардан ташқари, шоирнинг «Қирон ас-саъдайн» («Икки саодатли юлдузнинг туташини»), «Дувалроший ва Хизрхон», «Нўҳ сипеҳр» («Тўққиз қават осмон»), «Маноқибнн Ҳинд ва тарихи Дехли» каби йирик асарлари, «Баҳр ул-аброр» («Сахийлар денгизи»), «Миръот ус-сафо» («Поклик ойнаси»), «Анис ул-қулуб» («Қалблар улфати») сингари қасидалари ўз вақтида катта шухрат топган.

Амир Хусрав 1325 йили вафот этган ва пири Низомиддин Авлиёнинг Дехли шаҳридаги мақбараси ёнига дафи этилган.

Ўзбекистонда Амир Хусрав Дехлавий меросини ўрганиш бўйича йирик илмий мактаб шаклланган. Унга профессор Шоислом Шомухамедов асос солган эди. Ҳозиргача Ўзбекистонда Хусрав Дехлавий ижоди бўйича 3 докторлик ва 9 номзодлик илмий иши ҳимоя қилинди, ўндан ортиқ китоб, элликдан ортиқ мақолалар чоп этилди. Шоир достонларининг илмий-танқидий матнлари тайёрланди, ғазаллари, ҳикматли байтларини китобхонлар ўзбек тилида ўқиш имконига эга бўлдилар.

Амир Хусрав Дехлавий ўз асарларида адолатни, эзгуликни, халқлар ўртасида дўстлик ва биродарликни тарафларга этган. Шу сабабли унинг ижодий мероси бутун инсониятга дахлдордир. Биз буюк бобокалонимизнинг ўлмас мероси билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Унинг асарларини кўпроқ таржима ва тарғиб қилиш, бу улкан хазинадан кенгроқ баҳраманд бўлиш бизнинг бурчимиздир.

«ЗАФАРНОМА» ВА УНИНГ МУАЛЛИФИ

Машхур олим ва тарихчи Шарафуддин Али Яздий қаламига мансуб «Зафарнома» асари ёзилганига 583 йил бўлди. Соҳибқирон Амир Темур ҳаётининг солномаси бўлган ушбу асар Шохрухнинг иккинчи ўғли Мирзо Иброҳим Султон топшириғи билан 1425 йили ёзиб тугалланган эди. У дастлаб мусулмон мамлакатларда, кейинроқ Европада машхур бўлди. «Зафарнома» 1713 йили Пэти де ля Круа томонидан француз тилига, 1723 йили Ж.Дарби томонидан инглизчага ўгирилган. Ўшандан буён асар жаҳоннинг кўплаб тилларида нашр этилиб келинмоқда.

Дастлаб «Зафарнома» номли асар Амир Темур ҳаётлиги пайтида бевосита унинг топшириғи билан Низомиддин Шомий томонидан ёзилган. Асар 1404 йил баҳорида ёзиб тугалланган ва Озарбайжонда етти йиллик жанг-жадаллардан зафар билан қайтаётган Соҳибқиронга такдим этилган. Аммо унга Амир Темур ҳаётининг сўнгги йиллари ва вафотидап кейинги воқеалар кирмай қолган эди.

Форс ўлкасининг ҳокими (1415–1435 йиллар) бўлган Иброҳим Султон ўз бобоси ҳақида мукаммал бир тарихий асар яратишни ният қилади. Чунки унинг ўзи шоир, адиб ва хаттот эди. Бу темурийзода илм-фан ва санъат хомийси

сифатида подир асарларнинг ёзилиши ва кўнлаб иншоотларнинг тикланишида бош-қош бўлган. Эрондаги бир қатор қадимий бинолар пештокида Иброҳим Султон кўли билан битилган хуснихат намуналари ҳозиргача сақланиб қолган.

Иброҳим Султон 1419 йили қотиблар, бахшилар, муншийлар томонидан Амир Темур ҳақида битилган барча маълумотларни йиғиш тўғрисида фармон чиқаради. Жуда кўн ёзма ва оғзаки намуналар синчиклаб ўрганилади. Уларни тадқиқ қилиш учун олимлар ва воқеалар иштирокчиларидан иборат уч гуруҳ тузилади. Уларга бевосита Иброҳим Султоннинг ўзи бошчилик қилади. Ҳақиқатни тиклаш учун турли шаҳарларга чопарлар юбориб, воқеаларнинг гувоҳларидан сўраб-суриштирилган, кўшимча маълумотлар тўпланган. Шу асосда асарнинг хонаки нусхаси ҳозирланган. Шарафуддин Али Яздийга хонаки нусха асосида китоб ёзиш, воқеаларни бўрттирмасдан, жонли ва бадиий тил билан тасвирлаш топширилади. Табиийки, у мазкур вазифани аъло даражада бажаради.

Шарафуддин Али ибн Шамсиддин Али Яздий «Махдум», «Шараф» таҳаллуслари билан машҳур бўлган шоир, ёзувчи, тарихнавис ва олимдир. Муҳаммад Муставфи «Язд тарихи» китобида Яздийни ўз даври фозилларининг улуғи, олимларининг пешрави деб таърифлайди. Ана шу қобилиятлари туфайли у теурий ҳукмдорлар ҳурматиға сазовор бўлган.

Яздий ёшлиқдан чуқур ва ҳар томонлама билим олган. Чунки унинг отаси – Шамсиддин Али ҳукмдор Ол Музаффарнинг сарой аъёнларидан, олим ва шоир бўлган. Унинг айрим байтларини Яздий ўз қасидаларида келтириб ўтади. Мирзо Султон Муҳаммад мадҳида битган қасидаларида эса

отасининг фазилатлари ва шуҳрати ҳақида ифтихор билан ёзган.

Яздий дастлаб Шохрух Мирзо саройида бир муддат хизмат қилган, сўнгра Мирзо Иброҳим Султонга муншийлик қилган. Унинг вафотидан сўнг Мирзо Бойсунқурнинг ўғли Муҳаммад Султон хизматига киради. Бу шахзода Султония, Рай ва Қум вилоятлари ҳокими эди. Аммо олимнинг саройдаги фаолияти узоқ давом этмайди. Муҳаммад Султон ўз тасарруфидаги ҳудудларни кенгайтиришга киришади. Исфаҳон шаҳрини эгаллайди, Шероз шаҳрини ҳам босиб олишга интилади. Бу ўзбошимчалиги туфайли бобоси томонидан жазоланади. Шохрух унинг устига қўшин тортади. Нойтахтини эгаллаб, сарой аъёнларини ҳам жазолайди. Бир гуруҳ олим ва уламолар қатори Яздий ҳам Самарқандга жўнатилади. Бу ерда у олимлар даврасига қўпилади, Улугбек қурдираётган расадхона қурилишида иштирок этади.

Шохрух вафот этгач, Хуросон мулки Муҳаммад Султон ихтиёрида қолади. Яздий яна ўзи тугилиб ўсган шаҳрига қайтади. Унга йилига 15 мишг динор маблағ маош қилиб тайинланади. Орадан бир ой ўтгач, уламолар таклифига кўра Тафт шаҳрига бориб, мадрасада дарс бера бошлайди.

1449 йили Хуросон тахти учун курашда Бойсунқур мирзонинг ўғли Абулқосим Бобур нолиб чиқади. Яздий ёш ҳукмдорни ва унинг оила аъзоларини Яздда кутиб олади, у билан ҳамсухбат бўлади. Олимнинг кенг қамровли билими ва инсоний фазилатларидан таъсирланган Абулқосим Бобур Тафт шаҳри даромадини Яздийга бахшида этади.

Алишер Навоий 6–7 яшарлигида Яздий билан учрашган. Шоирнинг отаси Амир Фиёсиддин Шохрух Мирзо вафотидан

кейин Хуросонда рўй берган бошбошдоқлик ва ҳокимият учун бўлган жанг-жадаллардан қочиб, оиласи билан Эрон худудига ўтади. Улар Язд шаҳрида тўхтаб, олимнинг уйида ҳам меҳмон бўладилар. Шунда кекса олим ёш Алишерни саволга тутди. Алишернинг бурро жавобларидан хайратда қолган Яздий уни дуо қилади. «Мажолис ул-нафоис» аса-рида шоир бу воқеани ифтихор билан хотирлаб, «ана шу дуо шарофати билан жаҳон мамлакатларида 400 хайрия иморати – мадраса, работ, доруш-шифо ва бошқа биполар қурдим», деб ёзади.

Шарафуддин Али Яздий Заҳириддин Мухаммад Бобурнинг она томондан бобоси Юнусхоннинг (1417–1487) ҳам тарбиячисиدير. Мўғулистон хони Вайсхоннинг вафотидин кейин бу ўлкада ўзаро тахт талашчилар ниҳоятда кучайиб кетади ва кичик ўғил Эсон Буғахон ҳокимиятни ўз қўлига олади. Вайсхоннинг катта ўғли Юнусхон эса 1434 йили ўз тарафдорлари билан Улугбек ҳузурига бошпана сўраб келади. Улугбек Юнусхонни кўп ўтмай Ҳиротга, отаси Шохрух Мирзо ҳузурига жўнатади. Шохрух эса хонзодани Яздий тарбиясига беради. Юнусхон 12 йил давомида бу закий инсондан чуқур ва ҳар томонлама билим олади. Яздий вафот этгач, Ироқ ва Форс ўлкаларида турли касб ва хунар сирларини ўрганади. Шерозда яшаганида, ижод ва илм аҳли мажлисларида қатнашади.

Абулқосим Бобур вафотидан (1457) сўнг Султон Абу Саид ибн Мироншоҳ Хуросон ва Эронни ўз тасарруфига киритди. У Юнусхонни асл ватани бўлган Мўғулистонга хон қилиб жўнатди. Бу пайтда у 40 ёшда эди. Юнусхон бу яхшилиқни умрбод унутмади ва Султон Абу Саид билан

қариношлик ришталарини боғлашга интилди. Шу шиятда у уч кизиши Абу Саиднинг уч ўғлига – Султон Ахмад, Султон Маҳмуд ва Умаршайх (Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси)га турмушга берди. 1468 йили Абу Саид вафот этгач, Султон Ахмад Самарқандда, Умаршайх Фарғонада, Султон Маҳмуд эса Ҳисор, Қушдуз ва Бадахшонда хукмдорлик қилдилар.

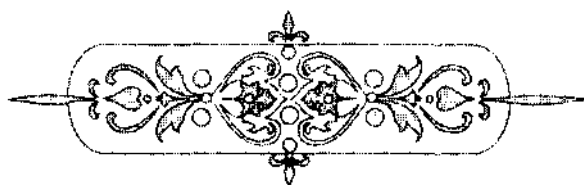
Юнусхон ҳаётининг сўнгги йилларида Мўғулистондаги ўзаро тахт талашилардан бешиб, Ўрта Осиёга қайтиб келган. У 1485–1487 йиллари Тошкент шаҳри ва вилоятига ҳокимлик қилган ҳамда бир қатор иншоотларнинг қурилишида бош-қош бўлган. У Тошкентда, Шайх Хованд Тоҳур қабри яқинида дафн этилган.

Шу ўринда бир нарсани айтиб ўтиш лозим. Тарихий китобларда тилга олинган Мўғулистон ҳудуди билан ҳозирги Мўғулистон ҳудуди ўртасида фарқ бор. XIV асрнинг ўрталарида ҳозирги жануби-шарқий Қозоғистон, Қирғизистон ҳамда Қашқар ҳудудида шаклланган Мўғулистон давлати XVI асрнинг ўрталарига қадар мавжуд бўлган. Чингизхон томонидан Чиватойга улус қилиб берилган ҳудудларнинг парчаланиши туфайли вужудга келган бу давлат аҳолисини туркий қабилалар ва қисман туркийлашган мўғуллар ташкил этган.

Шарқшунос Эдуард Браун Шарафуддин Али Яздий ҳаётининг сўнгги кунлари ҳақида шундай ёзади: «Шарафуддин ҳижрий камарий 853 йили Самарқанддан Яздга кетди ва Тафт кишловида муқим бўлиб қолди. Ўша ерда 858 (1454) йили вафот этди. Ўзи бино этган «Шарафия» мадрасаси яқинида дафн этилди».

Шўролар даврида Амир Темур шахси ҳам, у ҳақдаги «Зафарнома» асари ҳам фақат қоралаш учунгина тилга олинар эди. 1973 йили Темурийлар даври маданиятига бағишланган халқаро анжуман муносабати билан «Зафарнома»нинг фото-факсимил нусхаси кам нусхада босилди. Бу ноёб нашрнинг рус тилига таржимаси босилиши эълон қилинган бўлса-да, амалга оширилмади. Чунки мавжуд тузум мутасаддилари асарнинг ўзбек ва рус тилларида босилиши Амир Темурнинг шахсига кизиқишни орттиришидан, аҳолининг миллий ғурурини юксалтириб юборишидан чўчир эдилар. Фақат истиқлолдан кейингина ўқувчилар «Зафарнома»нинг тўлиқ нусхасини ўз она тилларида ўқиш имконига эга бўлдилар.

ОЛТИН ЎРДАДА ЎЗБЕК ТИЛИ

Ўзбек мумтоз адабий тили кўп асрлик таракқиёт йўлини босиб ўтган. У шаклланган худудлардан бири, шубҳасиз, Дашти Қипчоқ, ашиқроғи Олтин Ўрда давлатидир.

Орол денгизининг шимоли ва Тяньшань тоғининг ғарбий ёнбағридан Днепр дарёсининг қуйи оқимиға қадар ёйилган даштлар XI–XV асрларда «Дашти Қипчоқ» деб аталган. Бу даврда йирик туркий қабилалардан бири бўлган қипчоқлар Иртиш дарёси соҳилларидан ғарбға томон кўчиб, Хоразмнинг шимоли ва ҳозирги Қозоғистон худудида, шунингдек, Қора денгизнинг юқори қисмида жойлашган.

Дашти Қипчоқ аҳолиси рус манбаларида – половецлар, Византия солномаларида – куманлар, венгер манбаларида кунлар деб аталган. Қипчоқ дашти шарқий ва ғарбий қисмдан иборат бўлиб, Ёйиқ (Урал) дарёси уларни ажратиб турган. Ғарбий қисм Ёйиқ ва Итил (Волга) дарёсидан то Днепрғача бўлган худуддан иборат эди. XIII асрда Қипчоқ даштини мўғуллар босиб олиб, тарихда Жўчи улуси номи билан машҳур бўлган Олтин Ўрда давлатини барпо этганлар. Бу давлат Қорақурумдаги мўғул хонига қарам бўлиб, Ботунинг иниси Берка даврида мустақилликка эришади.

XIV аср бошларида ўзаро тахт талашчилар туфайли Жўчи улуси икки қисмга бўлиниб кетган. Қипчоқ даштининг шарқий қисмида Оқ Ўрда ташкил топди. XIV асрнинг 60-йилларида бу ҳудуд «Ўзбеклар мамлакати», унинг аҳолиси эса «ўзбеклар» деб атала бошланди. XV асрнинг 20-йилларидан бошлаб шарқий Дашти Қипчоқда Абулхайрхон ва унинг авлодлари ҳукмронлик қилган. Дашти Қипчоқнинг асосий аҳолиси кўчманчи ва ярим ўтроқ бўлиб, чорвачилик ва овчилик билан, дарё ва кўл ёқаларида яшган аҳоли деҳқончилик, шаҳарларидаги аҳоли эса ҳунармандчилик ва савдо-сотик билан шуғулланган. Бу даврда халқ оғзаки ижоди, муסיқа, санъат ва меъморчилик ривожланган.

Олтин Ўрда пойтахти – Ботухон даврида Итил (Волга) дарёсининг қуйи қисмидаги Сарой Боту шаҳри эди. Беркашон (1255–1266) даврида пойтахт соҳил бўйлаб юқорига – Сарой Беркага кўчирилади. Сарой Боту, Сарой Берка, Урганч, Судак, Қофа (Феодосия), Азак (Азов) – йирик тижорат марказлари эди.

Олтин Ўрда Жўчининг 14 нафар ўғлининг 13 улусидан иборат эди. Улар ўз улусларини мустақил бошқаришга иштилганлар. Мустақиллик ҳаракати Мангу Темур (1266–1282) вафотидан кейин кучайди. Тўда Мангу (1282–1287), Тўла Буға (1287–1291) хонликлари даврида туманбеги Нўғайиш мавқеи юксалди. 5 йил орадан ўтгач, яна исён кўтарилди. Унга Ўзбекхон (1312–1342) барҳам берди. Ўзбекхон ва унинг ворислари ҳукмронлик даври Олтин Ўрда ҳарбий салоҳиятининг энг кучайган пайти эди. Ўзбекхон даврида Олтин Ўрда қуролли кучлари 300 мингга етган. Улус-

лар вилоятларга айлаштирилиб, улар амирлар томонидан бошқарилган.

Ўзбекхон Сарой Беркада ва Қримда масжидлар, мадрасалар, саройлар, макбаралар қурдирган. Ибн Арабшоҳ Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги китобида Дашти Қипчоқни шундай таърифлайди: «Бу ерлар ёлғиз тоторларники бўлиб, турли-туман чорвалари кўп ва турк қабилалари билан тўлиқ; унинг чегаралари муҳофаза этилган, ён томонлари маъмур, теварак-атрофлари бепоён, сув ва хавоси соф. Даштнинг халқи довюррак, кўшинлари – мерган ёйчилар, (бошқа) туркларга нисбатан уларнинг лаҳжалари тўғрироқ(!) ва улардан кўра қалблари софроқ, юзлари ҳуснироқ, чиройлари баркамолроқ. Аёллари қуёш, эркаклари тўлин ой мисоли... Беркахон хузурида, ундан кейин Ўзбек ва Жоғибекхон хузурида Мавлоно Қутбуддин, аллома ар-Розий, шунингдек, Шайх Саъдуддин Тафтазоний ва «хожибия»нинг шарҳловчиси Саййид Жалолуддин ва улардан бошқа ханафийлар ва шофеийларнинг фозил кишилари бор эди. Сўнгра, улардан кейин Мавлоно Ҳофизуддин ал-Баззозий ва Мавлоно Аҳмад ал-Хўжандий бор эдилар. Ушбу саййидларнинг воситаси билан Сарой илму фаннинг маркази, бахту саодат манбаи бўлиб қолди ва қисқа муддатда у ерда олимлар, фозиллар, адиблар, зарифлар, стук кишилар ва фазилат соҳиблари, ажойиб ва гўзал хислатли кишилардан шунчалик (кўп) даражада йиғилдики, у ердан бошқа ҳеч бир жойда, хатто Мисрнинг (Қоҳиранинг) жомеъ масжиди ва унинг шаҳарларида ҳам шунчалик йиғилмаганди».

1357 йили Жоғибекнинг ўлдирилиши билан яна ички зиддиятлар юзага чиқди. 1380 йилгача йиғирма беш марта

хон алмашди. XIV асрнинг 60-йилларида Хоразм амалда мустақил бўлиб олди. Польша ва Литва давлатлари Днепр дарёси хавзасини эгаллади. Хожитархон (Астрахань) хонлиги ташкил топди. Фақат Тўхтамиш даврига (1380–1395) келиб исёнлар тўхтади. Аммо унинг Соҳибкирон Амир Темурга писбатан кўрнамаклиги, яъни Мовароуннахр худудига бир неча бор бостириб кириши ва бунга жавобан Амир Темурнинг 1389, 1391, 1395–1396 йилларда Тўхтамишга қарши юришлари натижасида Олтин Ўрдага жиддий зарбалар берилди.

Тўхтамиш вафотидан кейин Олтин Ўрдада ҳокимият амалда ғайратли «сарой бошқарувчиси» Эдигей қўлига ўтди. Аммо 1419 йили Эдигей вафот этгач, ўзаро тахт талашинлар туфайли бу давлат аста-секин парчаланиб кетди. XV асрнинг 20-йилларида Сибирь хонлиги, 38-йили Қозон хонлиги, 40-йилда Нўғай Ўрда ташкил топди. 1480 йили Олтин Ўрда хони Аҳмад Рус хонликларини бўйсундиришга уринди, аммо бунга эришолмади. 1502 йили Қрим хони Менгли Гарой Олтин Ўрдани батамом тор-мор қилди.

Кўпгина тарихий манбаларда Олтин Ўрда мўғул давлати дейилган. Аслида эса бу давлат бошқаруви ва армиясининг ўзагини қарлук, қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашувчи туркий қабилалар ташкил этган. Ботухон Фарбга юришидан қайтгач, қиёт, манғит, салжиут ва кўнғирот уруғлари ихтиёриши ўзида олиб қолиб, ишилари Шибанга қушчи, найман, қарлук, буйрак, Тўқай Темурга минг, тархан, ушун ва ойрат уруғларини бошқаришни топширади. Нони сапалган уруғларнинг асосий қисми туркий эканлиги, бу давлат ўзагини туркий қабила ва уруғлар ташкил этганлигидан

далолат беради. Айниқса, хоразмликлар саройдаги турли вазифаларда ва вилоятлар бошқарувида фаол иштирок этганлар.

Бу даврда адабий тил туркий тилнинг қарлуқ (чағатой) лаҳжаси эди. Расмий ёзишмаларнинг катта қисми ана шу тилда уйғур ва араб ҳарфлари билан битилган. Олтин Ўрда хонлари ҳам асосан шу тилда сўзлашганлар. Машхур араб сайёҳи Ибн Баттута ўз хотираларида Ўзбекхон (1290–1312) ва Мовароуннаҳр ҳукмдори Тармаширин (1326–1334) туркий тилда сўзлаганларини ёзиб қолдирган. У Азақ (Азов) шаҳри ҳокими, амир Муҳаммад Ҳожи Ал-Хоразмий билан ҳам учрашган.

Олтин Ўрда аҳолисининг Ислом динини қабул қилишида Ўрта Осиёлик тасаввуф шайхлари ва сайёр дарвешларнинг роли катта бўлган. Машхур тасаввуф шайхи Занги ота ўзининг шогирди Саид отани шу мақсадда Олтин Ўрдага жўнатган. Ўзбекхон унинг ташвиқи билан ислом динини қабул қилган ва бу дин асосларини каттиққўллик билан жорий этган. Бунга қаршилик қилган шахзода ва беклар қатл қилинган.

Мирзо Уллубекнинг «Тарихи арбаъ улус» (Тўрт улус тарихи) номли китобида қуйидагиларни ўқиймиз: «Султон Муҳаммад Ўзбекхон ўзининг эл-улуси билан илоҳий саодат ва фазилатга етишгач, ҳазрати Сайид отанинг вайб ишорати ва Оллоҳнинг ишояти билан уларнинг барчасини Мовароуннаҳр диёри сари олиб келди. Ҳазрати Сайид отага (унга Оллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) қулоқ солишдан бўйин товлаганлар бу саодатдан бебаҳра ҳолда у ерда (Дашти Қипчоқда) қолдилар ва «қалмоқ» деган

номга мансуб бўлдиларки, бунинг маъноси «қолган» демакдир. Хазрати Сайид ота (унга Оллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) ҳамда Султон Муҳаммад Ўзбекхон билан ҳамроҳликда Мовароуннахрга келган кишилардан: «Бу келган ким?» деб сўрардилар. Уларнинг сардори ва подшоҳи Ўзбекхон бўлгани учун уларни «ўзбек» деб атадилар. Шу сабабдан ўша замондан бошлаб Мовароуннахрга келган кишилар «ўзбек» деб атала бошланди. Дашти Қипчоқда қолиб кетган кишилар эса «қалмоқ» бўлдилар».

Бу даврда Марказий Осиёда яшаган аҳоли қабилалар номи билан ёки умумий «турк» деган ном билан аталган. XVI аср бошларида Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи ўзбекларнинг Мовароуннахрга кириб келиши билан маҳаллий аҳоли таркибида «ўзбек»ларнинг нуфузи ортган ва аста-секин бу ном туркий аҳолининг умумий номига айланган.

Таниқли рус олими, туркий халқлар тарихи бўйича йирик мутахассис Лев Гумилёв шундай ёзади: «Олтин Ўрдада ҳам этногенез жараёнлари борарди. Жўчи улусининг 20 минг мўғул аҳолиси уч Ўрдага ёйилиб кетди: Ботухон авлодлари томонидан бошқарилаётган Волга бўйидаги Катта, ёки Олтин Ўрдага; Ботухоннинг акаси Ўрда Ичэнга берилган Иртиш дарёси бўйидаги Оқ Ўрдага; Орол денгизидан Тюменга қадар ҳудудда кўчиб юрган Шайбанхоннинг Кўк Ўрдасига. Бундай тарқоқликдан кейин тез орада дезинтеграция ҳолати рўй берди. XIV аср бошларига келиб мўғуллар қипчоқлар билан шу даражада араланиб кетдиларки, улардан фарқланмай қолдилар».

Аслида бу жараён анча илгари бошланган эди. X–XII асрларда Мўғулистон пасттекислигида яшаган аҳолининг

тўртдан уч қисмини туркий қабилалар ташкил этган. Қиёт, қўшғирот, пайман, барлос, манғит сингари уруғлар катта нуфузга эга бўлган. Қозоқ олимларининг фикрича, Чингизхон ҳам туркийлашган мўғул эди. У ҳам, ўғиллари ҳам асосан туркий тилда сўзлаганлар. Чингизхоннинг онаси ва катта хотини қўшғирот уруғидан бўлган. Анъанага кўра, ўғилларининг ҳам катта бекалари шу урувдан ташланган.

Ботухон юришидан кейин у билан бирга борган туркий қабилалар Дашти Қипчоқдаги яйловлардан макон топдилар ва маҳаллий қипчоқ қабилалари билан қўшилиб кетдилар. Саройдаги иш юритувчилар, мирзалар, лашкарбошиларнинг асосий қисми туркийлардан бўлган. Бу эса туркий тилни кенг муомала тилига айлаштирган.

Ташиқли рус тарихчиси А.П.Григорьев бу ҳақда шундай ёзади: «Ўша пайтда (XIII–XIV а.) Олтин Ўрдада сўзлашув ва ёзув тили бўлган қипчоқ, яъни туркий тилни католик миссионер монахлар яхши билишарди... Маълумки, 1221 йилдаёқ доминикан монахлари Дашти Қипчоқда фаол иш олиб борардилар, 1228 йилда эса бу ерда ўзларининг епископликларини қурган эдилар. Маҳаллий туркий тилли аҳоли билан бевосита муомала монах-миссионерлардан туркий тилни билишни тақозо этарди. Олтин Ўрдада католик миссионер монахлар томонидаш машҳур «Кодекс куманикус» – латин-форс-қипчоқ тиллари луғати тузилган эди. 1303 йилда битилган бу асар кейинроқ Венецияда топилди».

Бу фикрга бироз аниқлик киритиш лозим бўлади. Гарчи ўша пайтда сўзлашувда қипчоқ лаҳжаси қўлланган бўлса-да, расмий ёзишмалар ва адабий матнларда қарлуқ (чағатой) лаҳжаси, яъни эски ўзбек тили қўлланган. Бушга талайгина

мисоллар бор. Жумладан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» достони Олтин Ўрда хоши Жошибекнинг яқин одамларидан Муҳаммад Хўжабекнинг таклифи билан 1353 йили ёзилган. Достонда бу ҳақда шундай дейилади:

Табассум қилди, айди: «Эй фалони,
Кетурғил бизга лойиқ армуғони.
Кўнгул баҳрида кўн гавҳарларинг бор,
Очунда порси дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўнлардан ўттиш,
Шакардек тил бида оламини туттуш.
Тиларменким, бизинг тил бирла пайдо
Китобе айласанг бу қиш котимдо.
Ким уш елтек кечар айёми фони,
Жаҳонда қолса биздин армуғоне...»

Бу мисралардан кўринадикки, Хоразмий ашъанага кўра форс тилида ижод қилиб, муҳаббат куйчиси сифатида элга танилган. Аммо Муҳаммад Хўжабек ундан туркий тилда бир асар ёзишни, бу билан ўзларидан яхши ном қолдиришни сўрайди. Шоир ўз раҳнамосини шундай таърифлайди:

Зиҳи арслон юрак, Қўнғирот уруви,
Кичик ёшдин улуғларнинг улуви.
Муҳаммад Хўжабек олам қуванжи,
Саодат маълани, иқбол ганжи.

Шу тариқа дунёга келган «Муҳаббатнома» кейинги юз йил давомида Волгабўйи, Мовароуннаҳр ва Хуросонда катта шухрат қозонади. Унинг таъсирида Хўжаандийнинг «Латофатнома», Юсуф Амирийнинг «Дахнома», Сайид Аҳмаднинг

«Таашшукнома», Саййид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома» ва «Садокатнома» асарлари яратилади. Бу ҳол ўша даврда мазкур ҳудудларда ягона тил ва маданият бирлиги мавжуд бўлганлиги ҳам кўрсатади.

Яна бир неча мисол. Олтин Ўрдада яшаб, ижод этган Қутб Хоразмий Низомийнинг «Хусрав ва Шириш» достопини форс тилида таржима қилиб, Ўзбекхоннинг ўғли Ташибекка бағишлайди. Сайфи Саройининг «Гулистон бит-туркий» (1391) асари ҳам шу даврда яратилган. У маҳаллий ҳукмдорлар ва зодагонлар илтимосига кўра Саъдийнинг «Гулистон» асари шу ном билан туркий тилга таржима қилган. Сарой шахрида, бир муддат Мисрда ҳам яшаган Сайфи Саройи 1394 йили «Сухайл ва Гулдурсун» номли достон ҳам ёзган. 1966 йилда чоп этилган «Ўзбек адабиёти» хрестоматиясининг 5-жилдида Сайфи Саройи, Хоразмий ва Аҳмадхўжа Ас-Саройи ижодидан намуналар берилган эди. Бу асарлар худди бугунги ўзбек тилида ёзилганга ўхшайди. Мана баъзи мисоллар:

Ул кизи ойким, жаҳоннинг жонидур,
Бу замона хўбларини хонидур.

Ёсамин тап, комати сарви равон,
Зулфи жаннат бовнини райхошдур.

Ғамзасининг олтина олам асир,
Кўзлари даври камар фаттонидур...

Сайфи Саройи

Дилбаримнинг ул садафтек овзида дур бор эрур,
Лаълининг шавкинда тун-кун дийдалар дурбор эрур.

Зулфи сунбултек, бўйи сарв, энглари гулзор эрур,
Юзини кўрмакка бир дам булбулу гул зор эрур.

Аҳмадхўжа Ас-Саройи

Ўша даврда Олтин Ўрда ва Миср давлати ўртасида яқин ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган. Қора денгиз ва қуруқлик орқали савдо-сотик ва борди-келдилар йўлга қўйилган. Чунки Миср ҳукмдорлари бўлган Бахрийлар сулоласи (1250–1390) вакиллари Дашти Қипчоқдан чиққан туркийлардан эди. 1262 йили Миср султони Бейбарс Византия орқали Олтин Ўрдага биринчи элчисини юборди. Шундан кейин икки аср давомида Қоҳира ва Сарой ўртасида 50 мартага яқин ўзаро элчилар алмашилди. Айниқса, Ўзбекхон даврида бу алоқалар юксак даражага кўтарилган. У Мисрда 12 марта элчи жўнатган. Бу элчилар орасида хоразмлик шайх Алоуддин ан-Нуъмон ўзининг дипломатик маҳорати билан алоҳида эътибор тонган. Миср султони Малик ан-Носир Олтин Ўрда маликаларидан бирига уйланган, Ўзбекхон ҳам султоннинг яқинларидан бирига уйланган эди. Миср султони ўзининг Ўзбекхон саройидаги элчиси Аловиддин Ойтунди ал-Хоразмий ҳам икки давлат муносабатларини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшган. 1398 йили Абдул ибн Қодир исмли шахс Олтин Ўрдалик бир гуруҳ туркийзабон шоирларнинг шеърларини Мисрда китобат қилган. Бу воқеа Мисрдаги сарой доираларида ҳам туркий тилли адабиёт мухлислари бўлганлигидан далолат беради. Шу сабабли бўлса керак, Хоразмий «Муҳаббатнома» муқаддимасида шундай ёзади:

Китобат бошладим, анжома етгай,
«Муҳаббатнома» Мисру Шома етгай.

Олтин Ўрдада вужудга келган адабий анъаналар то XX асрнинг бошларига қадар давом этган. Таникли рус тилшунос олими Олег Мудрак бу ҳақда шундай деб ёзади: «Волгабўйи ҳудудида XX асрнинг 20-йилларига қадар чағатой лаҳжаси асосида шаклланган адабий тил – «Волгабўйи туркийси» амалда эди. Чағатой тили – чағатой улуси, яъни ҳозирги Ўрта Осиёнинг тилидир. Бу туркий халқнинг, унинг авлоди бўлган ўзбек халқининг тилидир».

Чиндан ҳам асримиз бошларида ижод қилган татар ва бошқирд шоирларининг шеърларини ўқисангиз, лугатсиз тушунасиз. Бир татар дўстимиз «бу шеърлар татар тилидан кўра ўзбек тилига яқинроқ», дейди. Бу бежиз эмас. Чунки Волгабўйи аҳолисининг адабий тили ҳам, ҳозирги ўзбек тили ҳам туркий тилнинг қарлуқ (чағатой) лаҳжаси заминидан шаклланган.

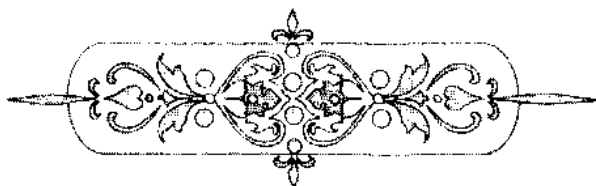
Тилшунос олимлар фикрича, туркий тиллар эрамининг IV асрида уч гуруҳга бўлинган ҳамда қарлуқ, қипчоқ, ўғуз гуруҳлари вужудга келган. Булар орасида энг қадимги ёзув тили қарлуқ гуруҳи заминидан шаклланган – бу чағатой тили деб номланган эски ўзбек тилидир. Чингизхоннинг фарзанди чағатойга улус қилиб берилган ҳудудда кенг муомалада бўлган тил сифатида у шундай номланган. Тарихда энг кўп адабий ва илмий асарлар ҳам шу тилда ижод қилинган. Лутфий, Саккокий, Навоий, Бобур сингари сўз усталари ижоди туфайли бу тил янада сайқалланган.

Таникли турк адабиётшунос олими Аҳмад Бижан Эржиласун туркий тиллар тарихи ҳақида шундай деб ёзади: «Турк тили XIII асрдан кейин икки ёзув тили сифатида давом этди. Биринчи Шимоли-шарқда, бугунги Туркистон ва

Эдил-Урал худудида чағатой туркчаси сифатида ҳамда Анатолия ва Озарбайжонда Ғарб туркчаси сифатида XIX асргача келди. Аммо биздаги турклар Навоийни ўқидилар ва тушундилар. Навоийни тўлароқ тушуниш учун «Абушқа» деган луват туздилар. Хатто Навоийга чағатой туркчасида назиралар ёздилар. Анадолу шоирларининг асарларини эса улар ўқидилар. Бизнинг катта шаҳарларимизда, хусусан Истанбулда Навоийнинг бир олам қўлёзмалари бор».

Хулоса қилиб айтганда, Олтин Ўрданинг расмий ва адабий тили турк тилининг қарлуқ (чағатой) лаҳжаси, яъни ўзбек мумтоз адабий тили бўлган. Қолаверса, Марказий Осиё билан Дашти Қипчоқ туркий халқлар яшайдиган ҳудуд сифатида асрлар давомида узвий алоқада бўлиб келган, ўзаро сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар узлуксиз давом этган. Ва бунда, сўзсиз, муштарак тағзаминда шаклланиб борган ўзбек мумтоз адабий тилимиз алоҳида аҳамият касб этган.

ТАҚДИР ҒАРОЙИБОТЛАРИ ЁКИ ТАРИХНИНГ ТАҚРОРЛАНИШИ

Соҳибқирон Амир Темур авлодлари тарихда давлат ва жамоат арбоблари, шоир, санъаткор, хуснихат соҳиблари сифатида тарихда ўчмас из қолдирганлар. Аммо улардан иккитасининг тақдири ниҳоятда бир-бирига ўхшаш бўлган. Булар – Соҳибқироннинг иккинчи фарзанди Умаршайх Мирзо (1356–1394) ва чевараси Умаршайх Мирзо (1456–1494) тақдирларидир. (Бу ўхшашлик уларнинг исмларидан бошланганига нима дейсиз?) Мана, энди бу ёғидан ўзингиз хулоса чиқаринг.

Соҳибқироннинг иккинчи фарзанди Умаршайх Мирзо акаси Жаҳонгир Мирзо билан бир йилда – 1356 йили Шахрисабзда туғилган. У ёшлигидан мохир чавапдоз ва мард жангчи бўлиб етишган, кўплаб ҳарбий юришларда иштирок этган, муҳорабаларда кўрсатган жасурлиги ва қаҳрамонлиги учун баҳодир унвонига сазовор бўлган. Фарғона вилояти ҳокими этиб тайинлангач, мўвулларга қарши олиб борилган кўпгина жангларда фаол қатнашган ва Соҳибқирон кўшигидаги истеъдодли саркардалар қаторидан ўрин олган.

1393 йили Амир Темур Умаршайхни Форс вилоятини забт этишга масъул этиб тайинлайди. Бу пайтда Форсда

хар бир қалъада бир ҳукмдор бўлиб, улар бир-бири билан тўхтовсиз жанг қилар, аҳоли бундан безган ва ночор аҳволга тушиб қолган эди. Соҳибқирон бу диёрда барқарорликни ва қарвон йўлларида хавфсизликни таъминлашни мақсад қилиб қўйган эди.

Отасининг топшириғи билан Умаршайх Истахр, Фарак, Шаҳриёр ва бошқа қалъаларни эгаллаб, Саржон қалъасини қамал қилади. Айни шу чоғда Амир Темур Миср ва Шом (Сурия)ни қўлга киритиш учун Диёрбакр томон қўшин тортган эди. Шу боис Соҳибқирон уни ўз хузурига чақиради. Умаршайх Саржон қалъасини қамал қилиш амалиётини амир Идику барлосга топшириб, ўзи Шерозга келади. Бу ерда у ишончли амири Севинчакни Форени забт этиш ишига мутасадди қилиб, ўзи отаси қошига йўл олади. У Бағдоддан тўрт манзил масофадаги Курдистон ҳудудидан (ҳозирги Ироқнинг Эрон билан чегарасида) ўтиб бораётганида йўл чеккасидаги Хармоту қалъасига дуч келган. У ушбу қалъани яхшироқ томоша қилиш мақсадида бир тепаликка чиқади. Шу пайт қалъа ичидан отилган ногаҳоний камон ўқи унинг қулоғи остидаги кўк томирига қадалади. У шу заҳоти оламдан кўз юмади. Бу воқеа 1394 йилнинг 16 январь куни содир бўлган. Бу пайтда Умаршайх Мирзо ҳали 40 ёшга ҳам тўлмаган эди.

Табиийки, Хармоту ер билан яксон қилинади. Ушбу воқеадан хабар топган Амир Темур қаттиқ изтиробга тушади. У ўғлининг жасадини Шерозга олиб келиш учун амир Учқаро баҳодирни жўнатади. Умаршайхнинг жасади Шерозга олиб келинган, мотам тутилиб, муваққат дафн қилинади. Маълум фурсатдан сўнг унинг хотинлари – Се-

винч Кутлук ого бегим, Бека Мулк ого бегим ва Мулкат ого бегимлар ҳамда хали вояга етмаган ўгли Искандар мирзолар жасадни Шероздан Кеш (Шахрисабз)га олиб келадилар ва темурийлар хонадони учун махсус барпо этилган «Дор ус-сиёдат» мажмуасига, Сохибқироннинг ҳаётдан эрта кўз юмган фарзанди – Жаҳонгир Мирзо қабри ёнига дафн этадилар. Бу ерда хонако тикланади. Севимли фарзандлари қабри ёнида Амир Темур ўзи учун ҳам мақбара курдиради.

Умаршайх Мирзо вафотидан сўнг Амир Темур Форс мамлакати ерларини бошқаришни унинг тўнғич ўгли Пирмуҳаммад мирзога топширади. Умаршайхдан яна беш ўғил – Рустам Мирзо, Искандар Мирзо, Аҳмад Мирзо, Саид Аҳмад Мирзо ва Бойқаро Мирзолар қолган эди. Бойқаро Мирзонинг набираси Ҳусайн Бойқаро (1438–1506) эса машҳур давлат арбоби ва шоир, Алишер Навоийнинг дўсти ҳамда хомийси сифатида тарихда из қолдиради.

Орадан 100 йил ўтгач, яъни 1456 йили темурий Абу Саид Мирзо хонадошида ўғил туғилади. Машҳур ажлодларини хотирлаб, унга Умаршайх деб от қўядилар. Анъанага кўра, у ҳам давлатдорлик ва жанг санъатини пухта ўрганади.

Абу Саид Мирзо ибн Султон Муҳаммад – Амир Темурнинг эвараси, Мироншоҳнинг набираси. У 1451 йили Самарқанд тахтини эгаллагач Тошкентдан вири – машҳур тасаввуф шайхи Хожа Ахрорни Самарқандга таклиф қилган. Унинг маслаҳати ва кўмаги билан давлатда тинчлик ва барқарорлик ўрнатган. Орадан кўп ўтмай Хуросонни ҳам эгаллаган. Натижада Амир Темур салтанатининг катта қисми унинг тасарруфига ўтган.

Абу Саид Мирзо Мўғулистон (Шарқий Туркистон) хони Юнусхон билан бирга ўстан, яқин дўст сифатида у билан қуда-анда бўлган эди. Юнусхоннинг уч қизи Абу Саиднинг уч ўғлига – Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд ва Умаршайхга турмушга берилганди. 1468 йили Абу Саид вафот этгач, Султон Аҳмад Самарқандда, Умаршайх Фарғонада, Султон Маҳмуд эса Ҳисор, Қундуз ва Бадахшонда ҳукмдорлик қилдилар.

Энди мақоламизнинг асосий мавзуси бўлган Умаршайх тақдирига қайтайлик. У сал улғайгач, Абу Саид Мирзо унга дастлаб Кобул вилоятини бошқаришни топширади, бироқ хали ёш бўлганлиги боис Бобойи Кобулийни «бек атка» қилиб тайинлайди. Аммо тез орада мирзоларнинг хатна тўйини ўтказиш муносабати билан отаси уни Самарқандга қайтаради. Тўйдан кейин Абу Саид Мирзо Умаршайхга Андижон вилоятини бошқаришни топширган. Бу гал унга Худойберди Темуртошни «бек атка» қилиб тайинлайди. Кейинчалик акаси Султон Аҳмад Мирзо унга Тошкент билан Сайрамни ҳам беради. Шохрухияни эса Умаршайхнинг ўзи эгаллаб олади. Маълум вақтдан кейин Тошкент ва Шохрухия унинг қўл остидан чиқиб кетади, ихтиёрида Фарғона, Хўжаанд ва Ўратена қолади.

«Бобурнома»да қайд этилишича, Умаршайх Мирзо ўрта бўйлик, пахмок соқолли, юмалоқ юзли, тўладан келган киши бўлган. Соф эътиқодли мусулмон сифатида беш вақт намозни қанда қилмас, Хожа Ахрорни ўзига пир санар, унинг кўпдан-кўп суҳбатларида қатнашган эди. У хушхулқ, саховатли ва мард инсон сифатида ном қозонган эди.

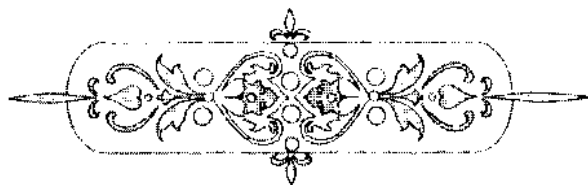
Умаршайх Мирзонинг сеvimли машғулотларидан бири – каштарлар парвариши бўлган. 1494 йилнинг 9 июнида баланд

қоя устида қаптар учираётганида қоя тўсатдан ўпирилиб кетади ва у қаптархона билан бирга жарга қулаб ҳалок бўлади. Бу пайтда у 40 ёш атрофида эди.

Умаршайх Мирзонинг фарзандларидан бири – Заҳириддин Муҳаммад Бобур машҳур шоир, саркарда ва давлат арбоби бўлиб етишади.

Тарихнинг бундай такрорланиши хусусида фикр юритсангиз, халкимиз урф-одатларида сақланиб қолган баъзи иримларнинг бежиз эмаслиги аён бўлади. Масалан, кимдир қисқа умр кўрган машҳур шахснинг номини фарзандига қўйган бўлса, «умри ўхшамасин» деб қўяди. Ёки машҳур зотларнинг номи қўйилганда бола касалланиб қолса, «оти оғирлик қилди» дея вақтинча бошқа номлар билан аташ анъаналарида ҳам жон борга ўхшайди.

НАСАФИЙЛАРНИНГ БЕБАҲО МЕРОСИ

Бунинг қадимий маданиятлар дарёлар соҳилида пайдо бўлганлиги бизга тарихдан яхши маълум. Қашқадарё воҳаси ҳам бундан мустасно эмас. Водийга оби ҳаёт улашувчи Қашқадарё ва унинг ирмоқлари бўйида пайдо бўлган шаҳар ва қишлоқлар узок ўтмишнинг тилсиз гувоҳларидир. Айниқса, икки қадимий марказ — Насаф ва Кешнинг бир неча минг йиллик тарихи, унда яшаб ўтган алломалар мероси биз учун ниҳоятда қадриlidir.

Насаф шаҳри тарихи ва бу ердан етишиб чиққан алломалар меросини ўрганишда Абдулкарим ас-Самъонийнинг (1113–1167) «Ал-Ансоб» (Насабнома) номли асари алоҳида ўрин тутди. Мазкур асар қисқартирилган ҳолда 2003 йили «Бухоро» нашриётида чоп этилди. Илгарирок, яъни 1993 йили олим Ш.Қамолитдинов ас-Самъоний ва унинг асари ҳақида йирик тадқиқот ишини эълон қилган эди. Илм оламида бу китобга бўлган қизиқиш бежиз эмас. Чунки унда мусулмон дунёсида, хусусан Мовароуннаҳрда VIII–XII асрларда яшаб ўтган олимлар, адиблар ва шоирлар ҳақида бой маълумотлар бор. Унда насафлик олимларга ҳам кенг ўрин берилган. «Насаф — Мовароуннаҳр шаҳарларидан. Аввалги номи — Нахшаб. Бу шаҳарда қарийб икки ой турдим ва

у ернинг кўп олимларидан таълим олдим. Бу шаҳардан ўз фанининг кўп мутахассислари етишиб чиққанлар. Уларнинг сановига етиш қийин» — деб ёзади ас-Самъоний.

Олимнинг қайд этишича, X–XII асрларда Насаф мусулмон оламидаги йирик шаҳарлардан бўлган. Ўша пайтда мусулмон оламида Мадина (йирик шаҳар) поми билан аталадиган 8 шаҳар мавжуд эди. Булар — Мадинаи мунаввара, Бағдод, Исфаҳон, Нишопур, Марв, Бухоро, Самарқанд ва Насаф. «Ал-Ансоб» китобида Насаф атрофидаги 50 дан ортиқ қишлоқ ва бу ерлардан етишиб чиққан 180 га яқин алломанинг поми қайд этилгани ҳам ўша пайтдаги тараққиётдан нишонадир. Ас-Самъонийнинг ёзишича, Насаф атрофидаги Косон, Касба, Майморғ, Варасин, Устундодиза, Фарғуздиза, Ғубдин, Қожар, Ниёза, Цавқад, Ибсан, Базда, Хузор, Суводиза каби қишлоқлар каттагина нуфузга эга бўлган.

Китобдаги яна бир муҳим маълумот Насаф тарихи ҳақида битилган асарлар билан боғлиқ. Унда таъкидланишича, Абул Ҳорис Асад ибн Ҳамдавайх ал-Варасиний ан-Насафийнинг (928 йили вафот этган) «Китаб муфахарат ахл Насаф ва Кашш» (Насаф ва Кеш ахлининг ифтихорлари ҳақидаги китоб), Абу Саъд Абдурахмон ибн Муҳаммад ал-Астрободий ал-Идрисийнинг (1015 йили вафот этган) «Тарихи Насаф», Абул Аббос ал-Мустағфирий Насафийнинг (961–1041) 2 жилдли муфассал «Насаф ва Кеш тарихи» номли асарлари худди шу мавзуда бўлган. Афсуски, бу асарлар бизнинг давримизгача етиб келмаган ёки ҳозиргача тошилмаган.

Милодий VIII аср охири ва IX аср бошларида Насафда йирик ҳадисшунослик ва фикршунослик мактаблари мавжуд бўлган. Бу мактабларда ислом оламини турли мамлакат-

ларидан келган талабалар билим олганлар. X асрда Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Тадёний, Ҳаммад ибн Шокир ан-Насафий, Абдулмўмин ибн Халаф ан-Насафий, ал-Лайс ибн Наср ал-Кожарий, XI асрда Абдулазиз ибн Муҳаммад ан-Нахшабий, Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Баладий, ал-Ҳасан ибн Али ал-Ҳаммадий ан-Шахшабий каби олимлар бутун ислом оламида шухрат топган эдилар. Кейинги асрларда ҳам бу илмий анъаналар муваффақият билан давом эттирилади.

Тасаввуф фалсафасининг йирик вакили Азизиддин Насафийнинг асарлари ўз давридаёқ мусулмон оламида шухрат топган эди. Милодий 1240 йили таваллуд топган олим Бухорода таълим олган, Эроннинг Исфахон ва Шероз шаҳарларида яшаган. Ўзининг чуқур билими ва қобилияти туфайли шайхлик мартабасига эришган. Унинг «Мақсад ал-ақсо» («Сўнгги мақсад»), «Кашф ул-хақойиқ» («Ҳақиқатлар кашфи»), «Зубдат ул-хақойиқ» («Ҳақиқатлар қаймоғи»), «Мапозил ус-соирин» («Йўловчилар кўпалғаси»), «Усул ва фуруъ» («Илдизлар ва шохлар») сингари асарлари тасаввуф фалсафаси ва ахлоқининг турли масалаларига бағишланган.

1995 йили Азизиддин Насафийнинг «Зубдат ул-хақойиқ» асари ўзбек тилида чоп этилди. Китобнинг таржимони, таниқли олим Нажмиддин Комилов Азизиддин Насафийни «комил инсон илмининг назариётчиси» деб атайди. Зеро, унинг деярли барча асарларида бу мавзу асосий ўринни эгаллаган.

Азизиддин Насафий асарлари ўрта асрлардаёқ Оврупода маълум бўлган. 1665 йили А. Мюллер унинг «Мақсад ал-ақсо» асарини лотин тилида нашр этган эди. 1953 йилда

Ф.Мейер шайхнинг ҳаёти ва ижодига доир тадқиқотини эълон қилди. 60-йилларда М. Моле Насафийнинг «Ирсони комил» асарини Парижда, А. Махдавий «Кашф ул-хақойиқ» асарини Техронда нашр этдилар. Рус шарқшунос олими Е.Э. Бергельс «Зубдат ул-хақойиқ» асарининг таъкидий матнини нашрга тайёрлади.

Олим асарларининг XVI–XX асрларда кўчирилган кўлёзма нусхалари бугунги кунда Лондон, Лейден, Вена, Техрон, Калькутта, Истанбул, Санкт-Петербург, Душанбе шаҳарларидаги кутубхоналарда, Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институти жамғармасида сақланмоқда. Бу нусхалар файласуф олимнинг фақатгина мусулмон дунёсида эмас, балки жаҳонда ҳам катта шухрат қозонганидан далолатдир.

Яна бир машҳур олим – Мотуридия калом мактабининг атоқли намояндаларидан бири Абул Муъин Насафийдир. У 1037 йили Насаф яқинидаги Ибсан (ҳозирги Қовчи) қишлоғида туғилган. Унинг катта бобоси Макхул ан-Насафий (вафоти 930 й.) ал-Мотуридийнинг шогирдларидан бири бўлган. Унинг ўғли Муътаид ибн Макхул ан-Насафий эса отаси даражасида шухрат топмаган бўлсада, ҳанафийлар орасида катта обрўга эга эди. Абул Муъин уларнинг ишани давом эттирган. У узок муддат Бухоро ва Самарқандда яшаб, ижод этган. Олимнинг аксарият асарлари калом илмининг турли масалаларига бағишланган. «Ал-Умда фи усул ал-фикх» (Фикх усулидаги устуи), «Баҳр ал-калом фи илм ал-калом» (Калом илми денгизи), «Табси-рат ал-адиллати фи илм ал-калом» (Калом илмида далиллар тилга кирганда), «Ат-Тамҳид ли-қавоид ат-тавҳид фи илми

калом» (Тавхид илмига кириш), «Ал-олим вал-мутааллим» (Устоз ва шогирд), «Манохиж ал-аимма фил-фуруъ» (Фуруъ илмида олимлар йўли), «Мўътакидог» каби асарлари шулар жумласидан.

Абул Муъиш ан-Насафийнинг «Баҳр ал-калом фи илм ал-калом» асари калом илми бўйича ал-мотуридия мактабининг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли бу китоб ўрта асрларда кенг тарқалган. Бугунги кунда унинг қўлёзма нусхалари Дубай, Дамашк, Бағдод, Қоҳира ва Искандария шаҳарлари кутубхоналарида сақланмоқда. Асар 1886 йили Бағдодда, 1908 йили Қоҳирада chop этилган. Асарлар давомида унга кўплаб шарҳлар битилган.

Алломанинг машҳур асарларидан бири — «Табсират ал-адиллати фи илм ал-калом» Имом Мотуридий ва Самарқанд калом илми мактаби ҳақида кизиқарли ва батафсил маълумотлар беради. Китобда Мотуридийнинг фандаги хизматларига юксак баҳо берилган ва ёзган асарлари шарҳланган. Олим Убайдулла Уватовнинг таъкидлашича, мазкур китобда ал-Мотуридий таълимоти нихоят даражада мукаммал ва тушунарли тарзда баён этилган. Шу сабабли у асарлар давомида калом илми бўйича асосий қўлланмалардан бири сифатида эъвозлаб келинган.

Бугунги кунда асарнинг мўътабар қўлёзмаларидан бири Мисрнинг Искандария шаҳри кутубхонасида сақланмоқда. У милодий 1269 йили Мухаммад ибн Ҳасан ибн ал-Ҳусайн исмли хаттот томопидан Бухорода кўчирилган. Қоҳирадаги «Дор ул-кутуб ал-Мисрийя» ва машҳур ал-Азхар университети кутубхоналарида асарнинг яна уч нусхаси мавжуд. Араб тилини ўрганиш бўйича Француз илмий институти

тадқиқотчилари мазкур нусхалар асосида Дамашқ шаҳрида бу йирик асарни (минг саҳифадан ортик) 1990 ва 1993 йилларда икки жилд ҳолида чоп этдилар.

1986 йили Абул Муъин Насафийнинг калом илмига оид яна бир асари «Ат-тамҳид ли қавоид ат-ғавҳид фи илми калом» Қоҳирада нашр этилганлиги араб дунёсида аллома меросига қизиқини катта эҳсанлигидан далолат беради. Бу асарнинг 1273 йилда кўчирилган бир нусхаси ЎзФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Ҳадисшунос ва ҳанафий мазҳабнинг таниқли фикҳшуноси, мотуридия мактабидининг йирик вакили Абул Ҳасан Али ибн Муҳаммад ал-Баздавий ан-Насафийнинг номи ҳам ислом оламида маълум ва машҳур. У 1009 йили Насаф яқишидаги Базда (Пазда) қўрғонида туғилган. Баздавий фикҳ бўйича 6 асар ёзган, Самарқанд мадрасаларида мударрислик қилиб, кўплаб шогирдлар етиштирган. Олимнинг «Қанз ул-вусул ила маърифат ул-усул» асари «Усули Баздавий» номи билан машҳур бўлган. Мусулмон қонунчилиги асослари ҳақидаги бу китоб Шарқда кенг тарқалган, унга кўплаб шарҳлар битилган. Шу сабабли муаллиф «Фақиҳу Мовароуннаҳр» (Мовароуннаҳр фақиҳи) ва «Устоз ал-аимма» (Имомларнинг устози) унвонларига сазовор бўлган.

Ўз даврининг қомусий олими, шоири, муаррихи, фикҳшуноси Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Насафий мероси ҳам ниҳоятда салмоқли. У ҳижрий 461 йили (милодий 1069) Насаф шаҳрида туғилган. Ҳаётининг сўнгги йилларида Самарқандда яшаганлиги учун баъзан исмига «ал-Мотуридий» нисбаси ҳам кўшиб айтилади. Айни

цайтда у Мотуридия калом мактабининг машхур вакили ва тарғиботчиларидан бири, Бурхониддин ал-Марғинонийнинг устози бўлган.

Нажмиддин Насафий фаннинг турли соҳаларига оид 100 дан ортиқ асар ёзган. Айниқса, у фалсафа ва ислом дини масалаларига доир асарлари билан кенг танилган. Шулардан 10 га яқини бизнинг давримизгача етиб келган. Мазкур асарларидан бири «Манзумот ан-Насафия фил хилофият» («Келишмовчиликлар ҳақида ан-Насафий манзумаси»)дир. Шеърини шаклда, арузнинг ражаз баҳрида ёзилган бу китобда мазҳаблар ва улар ўртасидаги мунозарали масалалар ҳақида фикр юритилган.

Нажмиддин ан-Насафийнинг ислом қонуншунослигига оид яна бир асари – «Ақоид ан-Насафий»дир. Бу асарга Амир Темур даврида яшаган машхур олим Саъдуддин Тафтазоний 1367 йилда батафсил шарҳ ёзган. Мазкур асар Бухорода Субхонқулихон даврида номаълум котиб томонидан кўчирилган (1702), форс-тожик тилига таржима қилинган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида олимнинг «Ал-йавокит фил-мавоқит» («Қулай вақтлар хусусида ёқутлар»), уч китобдан иборат «Тайсир фит-тафсир» («Тафсир этишдаги қулайликлар»), тасаввуфга доир «Рисолайи Нажмиййа», «Матлаъ ан-нужум ва мажмаъ ал-улум» («Юлдузларнинг чиқиши ва фанлар мажмуаси») сингари асарлари сақланмоқда. Шундай асарлардан яна бири -- «Шарҳ ал-ғариб» араб тили лексикасига бағишланган бўлиб, талабаларга қўлланма сифатида тайёрланган. Мазкур асарнинг уч қўлёзма нусхаси бизнинг давримизгача етиб келган.

Насафлик алломанинг «Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд уламолари зикрида қанддек ширин китоб») номли асари ўз даврида ниҳоятда машхур бўлган. У Самарқанд ва унинг атрофидаги қишлоқлар тарихи, унда яшаган машхур алломалар ҳаётига бағишланган. Шунингдек, китобда 60 дан ортиқ Насафий, Косоний, Қасбавий, Баздавийларнинг, 10 га яқин Кешийларнинг таржимаи ҳолларига оид маълумотлар бор. Асарда номлари зикр этилган алломалар — ал-Бухорийнинг содиқ дўсти Абулфазл Тоҳир ибн ал-Ҳусайн ан-Насафий ал-Майтманоний, 50 йилдан ортиқ Насафда қозилик қилган Абу Зайд Туфайл ибн Зайд ат-Тамимий ан-Насафий, шайх Абулйуср Муҳаммад ибн Муҳаммад ан-Насафий ва бошқалар ўз даврларининг ягонаси бўлганлар. Жумладан, улардан бири — Абулфазл аш-Шаъбий ибн Абдуллох ал-Афроний ҳақида муаллиф: «Насаф яқинидаги Афрон қишлоғида тутилган бу аллома илм бобида мисли хазина, ҳадис толиблари учун эса битмас-туганмас манба эди», деб таъкидлайди.

Мазкур асарнинг бир қисми 1906 йилда рус тилида, бошқа қисми эса 1955 йилда Техронда форс тилида чоп этилган. 2001 йили у Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли таржимасида ўзбек тилида ҳам нашр этилди.

Насафлик олим Ҳофизиддин Абул Баракот Абдуллох ибн Аҳмад ибн Маҳмуд ан-Насафий ҳам замонасининг машхур имоми, фикҳ илми билимдони, атоқли муҳаддис бўлган. У «Ал-вафи фил-фуруъ» (Фуруъ илмида муфассал), «Канз уд-дақоик фил-фуруъ» (Фуруъ илмида назик масалалар хазинаси), «Ал-мусаффа шарҳул-манзумат ан-Насафия» (Насафий назмининг шарҳида аниқланганлар), «Ал-мустасфа

шарх ал-фикҳ ан-нафеъ» (Фойдали фикҳ шарҳида танланган фикрлар), «Ал-манор ал-анвор фи усул ал-фикҳ» (Фикҳ усулларида ёруғ машъала), «Мадорикул-танзил ва ҳақойиқул-таъвил» (Нозил бўлганларни англаш ва таъвил ҳақиқатлари) сингари асарлар муаллифидир.

Олимнинг «Канз уд-дақиқ фил-фуруъ» асари айниқса машҳур бўлган. Муслмон қонуншунослиги асослари, ханафий ва шофсий мазҳабларининг ўзига хос жиҳатлари ҳақидаги бу рисола Насруллоҳ бин Мухаммад бин Жаммад ал-Ирди Кермоний томонидан форс тилига таржима қилинган.

Мазкур асарлар ва уларга ёзилган кўпгина шарҳларнинг қўлёзма нусхалари Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда. Жумладан, 4834/2208 рақами остида олимнинг «Манзумот ал-кавокиб» («Юлдузлар достони») номли асари ҳам бор. Унда ханафий мазҳабининг қарашлари шеърий йўл билан ифода этилган.

Олим ҳаётининг сўнгги йилларида Бағдодда мударрислик қилган ва ўша ерда хижрий 710 йили (милодий 1310) вафот этган.

Насафлик алломалар IX–X асрларда ашъанага кўра араб тилида ижод қилган бўлсалар, XI аср охири ва XII аср бошларида ўз асарларини форс тилида ҳам ёза бошлаганлар. XIV асрдан эътиборан ва айниқса, Амир Темур салтанати давридан бошлаб туркий тилда ёзиш имконияти пайдо бўлди. Темурий шахзодалар ижод аҳлини ўз она тилларида ёзишга даъват этдилар, ўзлари ҳам туркий тилда асарлар битдилар. Алишер Навоийнинг «Муҳокамат ул-луғатайн» асари ана шу

ижтимоий талаб заминида яратилган эди. Аммо амалда араб ва форс тиллари ҳам қўлланилаверди. Овруполик ўрта аср сайёҳи Таверньенинг ёзишича, барча Шарқ мамлакатларида араб тили - Қуръон ва илм тили, форс тили — шеърят ва нафосат тили, туркий тил — сиёсат ва харбий муомала тили сифатида машхур бўлган.

Машхур рус шарқшуноси Е.Э. Бертельс шундай деб ёзган эди: «XV асрдан бошлаб ўзбек тилидаги адабиётнинг юксалиши бундан буён форс ва тожик тилларидаги адабиёт Ўрта Осиёнинг фақатгина тожик аҳолиси мулки бўлиб қолганлигини асло англатмайди. Бу даврда ҳам форс тили ўзбекларнинг иккинчи адабий тили бўлиб қолаверди».

Насафлик шоирлар ижоди бунга мисол бўла олади. Шамсиддин Сўзаний, Муайиддин Насафий, Зиёуддин Нахшабий, Сайидо Насафий, Ломеи Насафий, Насим Маҳрам, Дастур Насафий, Тоҳира Насафий сингари бадиий сўз усталари асосан форс-тожик тилида ижод қилганлар. Афсуски, уларнинг мероси ҳануз етарлича ўрганилган эмас. Ваҳоланки, уларнинг ҳар бири ўз даврининг стук шоирлари бўлган, асарлари адабий давраларда ва омма орасида катта эътибор топган.

Шамсиддин Муҳаммад ибни Али Сўзаний (ҳаким Сўзаний) 1091 йили Насаф шаҳрида туғилган. Ёшлик йиллари шу ерда ўтган. Сўнгра таҳсил олиш учун Бухоро шаҳрига борган. Бу ерда бир сўзангар (игна ясовчига)га шогирд тушиб, маҳоратли уста бўлиб етишган. Айни пайтда, ғазал ва қасидалари билан ташилан.

Сўзаний Бухорода таҳсилини тугатгач, Қорахонийлар салтанатининг ўша пайтдаги сиёсий маркази бўлган Самарқанд

шаҳрига келган ва хон саройига хизматга кирган. Бу даврда у Сўзаний Самарқандий номи билан ҳам шухрат топади.

Давлатшоҳ Самарқандий ўзининг «Тазкират уш-шуаро» китобида Сўзаний ҳақида шундай ёзади: «... хунтаъб ва зарифсухан одам эди. Ёшлигида пухта таҳсил олди, аммо таъби хазилга жуда мойил эди. У таҳсил олган мадраса уламолари ўзаро тил бириктириб, ҳамхоналаридан бирини Сўзанийни ҳажв қилишга кўндирдилар. У киши Сўзанийга нозик ҳажвлар айтган ва Сўзаний унга муносиб жавоб берган. У ҳажвларни ушбу китобда келтириш муносиб эмасдир...»

Мазкур тавсифдан кўринадикки, Сўзаний мохир сўз устаси бўлган ва «Аския» услубида ажойиб жавоблар қайтарган. Айни пайтда, у Ломейй Бухорий, Жаннатий, Шамс Хола, Шатранжий каби шоирларга устозлик қилган.

Шамсиддин Сўзаний 80 йилдан ортиқроқ умр кўрган ва 1173 йили вафот этган. Самарқанддаги Чокардиза қабристонидан имом Абу Мансур Мотуридий ва Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафий мазори ёнига дафн этилган.

Шоирнинг 10–12 минг мисрани ўз ичига олган шеърлар девони Душанбе шаҳрида сақланмоқда. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг Қўлғезмалар фондидаги «Мажмаъ ал-ғаройиб» тазкирасида ҳам Сўзаний ижодидан намуналар бор.

Абдурахмон Жомий ўзининг «Баҳористон» асарида Сўзаний ҳақида қисқача маълумот бериб, шеърларидан намуна келтиради. Жомийдек адабиёт билимдони эътиборига сазовор бўлишнинг ўзиёқ Сўзаний шеърят санъатиши пухта эгаллаган ижодкор бўлганлигидан далолат беради.

Ўрта асрларда омма орасида ниҳоятда машҳур бўлган «Тўтинома» асарининг муаллифи — шоир ва адиб Зиёуддин Нахшабий XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод этган. У ёнлик йилларида оиласи билан Ҳиндистонга бориб қолган. Умрининг кўп қисми Бадоунда ўтгани учун «Бадоуний», «Ҳиндий-Бадоуний» нисбалари билан ҳам ёд этадилар.

Зиёуддин Нахшабий ўз она тилидан ташқари форс, араб, санскрит тилларини пухта билган. Ўз замонасининг фалсафа, ахлоқ, тиббиёт, мусиқа, аруз, тасаввуф, фикҳ сингари илмларини пухта ўрганган. Умрининг охирларида тасаввуф аҳлига қўшилиб, гўшанишинликни ихтиёр этган.

Зиёуддин Нахшабийнинг энг машҳур асарларидан бири «Тўтинома»дир. У хижрий 730 йилда (милодий 1329–1330 й.) ёзиб тугатилган. Ҳинд фольклори намуналарининг қайта ишланган варианты бўлган бу китоб асрлар давомида қўлма-қўл бўлиб ўқилган. Жумладан, у 1851 йилда Қозон шаҳрида босма усулда нашр этилган. XIX асрда инглиз ва немис тилларига таржима қилинган. Машҳур немис адиби Герман Гессе «Тўтинома» асаридан ниҳоятда таъсирланганлигини, уни 4–5 мартаба қайта ўқиганини ёзади. Кейинчалик, мазкур асар турк ва рус тилларига ҳам ўгирилган.

«Гулрез», «Жузъиёт ва куллиёт», «Силк ус-сулук», «Шарҳи сураи Забур», «Насойих ва мавойиз», «Ашираи мубашира» сингари асарлар ҳам Нахшабий қаламига мансуб. Уларнинг аксарияти бизнинг давримизгача етиб келган.

Нахшабий шеъриятда ҳам самарали ижод қилган. Насрий асарлари таркибидаги фард, байт, рубоий, китъа, ғазал ва маснавийлар унинг юксак истеъдодидан далолат беради.

Атоқли рус олими А.Кримский бирипчилардан бўлиб Нахшабий ҳаёти ва фаолиятига оид баъзи маълумотларни тўплаган эди. Кейинроқ Е.Э. Бертельс «Ислом қомуси» асарида Нахшабий ва унинг асарлари ҳақида маълумот берди. 1979 йилда эса «Тўтинома» асарини таржима қилиб, рус тилида нашр эттирди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти Кўлэзмалар фондида «Тўтинома» асариинг турли даврларда кўчирилган 9 нусхаси мавжуд. Шунингдек, 159/ XIX раками остида шоирнинг шеърӣ асарларини ўз ичига олган «Девони Зиёи Нахшабий» сакланмоқда. У 1850 йилда Мухаммад Хусайн Булғорӣ томонидан кўчирилган. Жаҳондаги бир қатор кутубхоналарда, жумладан, Санкт-Петербургдаги М.Е.Салтиков-Шчедрин номидаги давлат халқ кутубхонаси жамғармасида ҳам адибнинг бир қанча асарлари борлиги маълум.

Насафлик шоирлар орасида серқирра ижод соҳиби Миробид Сайидо Насафӣнинг алоҳида ўрни бор. У 1637 йили Қарши шаҳрида туғилган. Сайидо Насафӣ Абдулазизхон (1645–1680) ҳукмронлиги даврида Бухоро мадрасаларида таҳсил олган. Ўша даврда машҳур бўлган Турди Фароғӣ йўлидан бориб, ғазаллар, ҳажвий шеърлар ва дostonлар битган.

Сайидо тез орада танилиб, тилга тушади. Абдулазизхоннинг эътиборига сазовор бўлади. Аммо илм-маърифатни унчалик хушламайдиган Субҳонқулихон даврида саройда ижод қилишдан воз кечиб, оддий тўқувчилик билан қуп кечиради.

Малехо Самарқандӣ ўзининг «Музаккир ул-аҳбоб» тазкирасида Сайидо Бухородаги Девонбеги мадрасасида,

кўримсизгина бир хужрада истиқомат қилганлигини ёзади. Моддий кийинчиликда яшаса-да, тама умидида амалдорларга бўйин эгишдан оро қилади. Тазкирада Сайидо ижодига шундай баҳо берилган: «Мақтапда унинг номи пайваста келмаган газал учрамайди, у мухаммас бовламаган газал ҳам топилмайди. Ёқимли газаллари сўз усталарини ҳайратда қолдирган, раъно янглиғ мухаммаслари сават тўла гулларнинг тожидир. «Шахрошуб»лари бозорларга гавго солган, рубоийлари сўз арбоблари эътиборини қозонган, қасидалари салмоқли, маснавийлари сирларга бой, қитъалари пандга сероб, мустаъзодлари қалбларни ром этувчи, муваппахлари муаммо, чистонлари дилқиссанд, нимаики ёзган бўлса, бари мумтоз ва олийқадрдир».

Сайидо Насафий катта адабий мерос қолдирган. Унинг лирик ва эпик асарлари ҳажми 18 мишг мисрадан ортиқ. У газал, рубоий, қитъа, маснавий жанрларида баракали ижод қилган. Энг муҳими, бу асарларда шоир яшаётган даврнинг ҳаққоний лавҳалари, меҳнатқан халқ ҳаёти маҳорат билан акс эттирилган. Шу жиҳатдан қараганда, «Шахрошуб» (Шахар хунармандлари хусусида манзумалар) номли асари диққатга сазовор. 404 байтдан иборат бу ўзига хос асарда шоир ўша даврда Бухородаги 212 хил хунар-касб соҳибларини таъриф ва тавсиф этади. Болаларга мос тарзда битилган «Баҳориёт» асарида эса ҳайвонлар ўзаро баҳсга киришадилар. Манзума сўнгида меҳнатқан халқ рамзи бўлган чумолилар ҳаммадан кучли экан, деган хулоса чиқарилади.

Сайидо Насафий таракқийшарвар шоир сифатида мамлакатнинг яхлитлиги тарафдори бўлган. Ўзаро юрт талашлар,

ички низолар мамлакатни таназзулга олиб келишини яхши англаб етган.

Қашқадарё воҳаси ўзининг маънавий ширлари билан ҳам шухрат тошган. Абу Туроб Нахшабий, Кусам Шайх, Баҳоуддин Кишлокий сингари тасаввуф шайхлари фаолияти Қарши шаҳри ва унинг атрофларида кечган. Халқ орасида катта ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган шайхлар юрт тинчлиги йўлида ҳукмдорларни мурсою мадорага чақирганлар, одамларни эзгу ишларга ва хамжихатликка даъват этганлар. Айни пайтда, Кусам Шайх ва Баҳоуддин Кишлокийлар Баҳоуддин Накшбанднинг илк устозларидан бўлишган. Шу сабабли, Баҳоуддин Накшбанд ва Амир Сайид Кулол сингари Хожагон тариқати вакиллари Қарши шаҳрига тез-тез келиб турганлар.

Амир Темур ва темурий шаҳзодалар салтанати даврида Қашқадарё воҳасида илм-фан, маданият ва санъат туркираб ривожланган. Гўзал меъморий обидалар барпо этилган, ободчилик ва фаровонликни таъминлаш йўлида кўпгина ишлар қилинган. Бунда жаҳоннинг турли мамлакатларидаш олиб келинган илм ва санъат аҳлининг ҳам хиссаси катта бўлган. Насаф ва кешликлар Амир Темур армиясининг ўзагини ташкил этиш билан бирга, илм, фан, адабиёт, санъат, дипломатия равнақига ҳам муносиб улуш қўшганлар. Масалан, меъмор Али Насафий ўз даврининг машҳур биноларини барпо этишда катнашган. 1370–1380 йилларда Шохи Зинда меъморий мажмуасидаги макбаралардан бири унинг тарҳи асосида тикланган.

XV аср охири ва XVI аср бошларида яшаган ҳофиз ва бастакор Махмуд Насафий ижоди ҳам диққатга сазовор.

Унинг ёшлик йиллари Насафда кечган. Сўнгра Самарқанд, Бухоро ва Ҳиротда таҳсил олган. Истеъдодли ҳофиз, созаанда ва бастакор бўлиб етишган, шеърлар ҳам ёзган.

Маҳмуд Насафий дастлаб Темурийлар саройидаги санъаткорлар гуруҳида хизмат қилган. Аммо рақибларининг иғволари туфайли Самарқандни тарк этиб, Ҳиротга кетишга мажбур бўлган. У ўзининг ширали овози, таъсирли ижро услуби билан шуҳрат қозongan. Машҳур шоирлар унга ўз шеърларини бериб, мусиқа ёзиш ва куйлашни илтимос қилганлар.

Атоқли ҳофиз Ҳиротда бир неча йил яшаганидан кейин Бухорога келади ва умрининг охиригача шу шаҳарда қолади. Бу ерда у Нажмиддин Кавкабий Бухороий билан танишиб, ундан мусиқанинг илмий ва амалий асосларини ўрганади. Хожа Жаъфар Қонуний Самарқандийдан қонун асбобини чалиш сирларини ўзлаштиради. Шу тарих даврининг энг машҳур санъаткорларидан бирига айланади. Айниқса, мусиқанинг мураккаб шакли ҳисобланаган «Куллиёт» ижросида шуҳрат топади. Халқ орасида «Булбул» лақабини олади.

Маҳмуд Насафий «Исфаҳон», «Ҳусайний», «Ироқ» мақомларида бир неча «Нақш», «Амал» ва «Савт»лар яратган. «Нақши Маҳмудий» оханги унинг машҳур асарларидан бири бўлган.

Қашқадарё воҳасидан чиққан кўпгина адиб ва уламо-лар турли йилларда пойтахт бўлган Самарқанд ва Бухорода, айримлари эса тақдир тақозоси билан Ҳиндистон, Эрон, араб давлатлари ва Румда (Туркия) яшаб ижод этганлар. Масалан, мўғуллар истилоси даврида зиёлиларнинг

каттагина қисми Ҳиндистондан бошпана тошган. Бухорода Субҳонқулихон ҳукмронлиги пайтида (1680–1702) ҳам насафлик ва кешлик бир қанча шоирлар Ҳиндистонга кўчиб кетган. Малехо Самарқандийнинг ёзишича, улар орасида Дастур Насафий, Насим Маҳрабий Насафий, Қадри Насафий, Ломеъ Насафий сингари шоирлар бўлган. Бобурийларнинг шеърият ва умуман маданиятга эътибори, ижод аҳлига хомийлиги ҳам бунга сабаб бўлганлиги аниқ. Амир Хусрав Дехлавий, Мирзо Абдулқодир Бедил сингари атоқли шоирларнинг ота-боболари ҳам Қашқадарё воҳасидан бўлишган. Бедил бу ҳақда шундай сатрларни битган эди:

Рў ба хинд овардани соҳибдилон аз баҳри чист?
Рўзгор онцаро муҳтожи хокистар кунад.

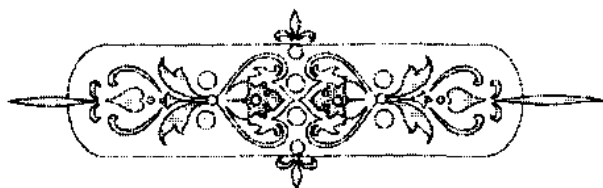
Мазмуни: Позик қалб соҳибларининг Ҳиндистонга келиши боиси нима? Ахир, турмуш ойнани ҳам кулга муҳтож қилади-ку (яъни, орқа томони кулранга бўямаса ойна равшан бўлмайди).

Қадимда китоблар гўзал ҳуснихат соҳиблари томонидан кўчирилган ва подир санъат намуналарига айланган. Қарши шаҳрида ҳам ҳуснихат ёзиш, китобат санъати анъаналари авлоддан-авлодга ўтиб келган. Бугунги кунда турли давлатларнинг қўлёзма хазиналарида Қарши хаттотлик мактаби вакиллариинг қўли билан битилган кўнлаб асарлар сақланмоқда. Муҳаммад ан-Насафий, Муҳаммад Саид Насафий, Искандар Насафий, Мирзо Исомидин Насафий, Мирзо Абдулқодир Насафий сингари моҳир хаттотларнинг номлари қадимий қўлёзмалар саҳифаларига маънуга муҳрланган.

Биз мақоламизда насафлик энг машхур алломалардан баъзиларининг хаёти ва ижоди хусусида тўхталиб ўтдик. Аслида илм ва маданиятнинг турли соҳаларида из қолдирган Насафийлар биз билганимиздан ҳам кўп. Уларнинг мероси ҳамон ўз талқиқотчиларини кутмоқда.

Истиқлол бизга ўз тарихимизни янада чуқурроқ ўрганиш, бой маданий меросимиздан баҳраманд бўлиш имконини берди. Ўнлаб машхур алломаларимизнинг макбаралари қайта қурилиб, номи ва асарлари халкимизга қайтарилди. Шулар қатори турли асрларда яшаган Насафий ва Кешийлар меросига ҳам қизиқиш ортди. Бу бебаҳо маданий меросни янада чуқурроқ ўрганиш Қашқадарё воҳасида яшаган улуг алломалар хаёти ва ижодининг нодир саҳифаларини кашф этиш имконини беради.

ИЛМ ВА АДАБ ҚУББАСИ

Қадимий Кеш (Шахрисабз) ўз тарихи давомида кўплаб босқинларни, тараққиёт ва тапаззул даврларини бошдап кечирган. У милоддан олдинги 328 йили Македониялик Искандар томонидан босиб олинди. Юнон солшомачиси Арриан Искандар бу ерда бир киши ўтказганлиги ва Сўғд ҳокими Оксиартнинг кизи Роксана (Рухшона)га уйланганлигини ёзиб қолдирган. Шахрисабз худудида қадимшўшослар томонидан топилган қадимий ашёлар орасида Искандар зарб этган тангалар ҳам мавжуд.

Кеш милодий VI–VII асрларда Зарафшон ва Қашқадарё водийсини ўз ичига олган Сўғд давлатининг марказий шаҳарларидаш бири бўлган. Афсуски, милодий VIII асргача бўлган ёзма манбалар ниҳоятда кам саклашиб қолган. Юнон, хитой ва араб сайёҳларининг солномаларидагина Кеш хақида баъзи маълумотлар қайд этилган. Масалан, Хитойдан Ҳиндистонга қараб йўлга чиққан буддавий коҳин Сюан Цзянь милодий 629 йилда Кешда ҳам бўлган. Ўша даврда у анча ривожланган, каттагина шаҳар бўлган. Сайёҳ ўз хотираларида шаҳар билан боғлиқ кўнгина маълумотларни ёзиб қолдирган.

Араблар босқини даврида Кеш аҳли озодлик учун мардонавор жанг олиб борган. Тарихий манбаларга кўра, бир неча йил давомида қилинган ҳамлалар натижасидагина араблар уни эгаллашга муваффақ бўлганлар. Муқанна бошчилигидаги кўзғолон маркази ҳам шу ҳудудда бўлганлиги бежиз эмас.

Араб халифалиги таркибига кирган Кеш тез суръатлар билан тараққий топди. Унинг Эрон ва Хуросондан Самарқандга борадиган карвон йўлида жойлашганлиги, катта илмий ва маданий марказлар билан алоқалари кенгайганлиги бунга сабаб бўлди. Милодий VIII–X асрларда Кеш Мовароуннаҳрдаги йирик маданият марказларидан бирига айланди. Бу ердаги мадрасаларда машҳур уламолар дарс берарди.

Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарида бу ҳақда шундай ёзади: «Баъзи китобда манқул турурким, Кеш шаҳри бурун уламои Исломининг ери эрмиш ва бузургвор мухаддислардин уч имом анда ватап қилгон турурлар: бири Абу Муҳаммад (Абдуллох ибн Абдулҳамид ибн) Наср (Ибн Ҳумайд) Ал-Кашший ва яна бири (Абу Муҳаммад) Абдуллох ибн Абдурахмон ад-Дорамий ас-Самарқандий ва Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий разийаллоҳи анҳум. Ул маҳалда олам аҳли масъала ва масоили диний учун атроф оламдин Кеш вилоятига келур эрмишлар... Бу жиҳатдин Кешнинг «Қуббатул илм ва адаб» лақаби бўлуб турур».

Бу даврда ном қозонган олимлардан бири Шарафуддин Али Яздий тилга олган Абдулҳамид ал-Кашший(Кеший)дир.

Йирик тилшунос, ҳадисшунос ва фикҳшунос олим бўлган бу зотнинг тўлиқ исми Абу Мухаммад Абдулҳамид ибн Хумайд ибн Наср ал-Кеший ал-Қурашийдир (вафоти милодий 864). У «Ат-Тафсир» ва «Ал-Муснад» асарлари, араб тили грамматикасига оид «Китаб ала ҳуруф ал-муъжам» (харфлар тўғрисида китоб), «Ат-Тасариф» («Турланиш»), «Китаб фаъалту ва афъалту» («Феълнинг фаъала 1 ва 4 турлари ҳақида китоб») номли уч дарслик муаллифидир.

У Кешда ҳадисшунослик ва фикҳшунослик мактабига ҳам асос солган. Бу ҳақда Нажмиддин Насафийнинг маълумотлари диққатга сазовор. «Кеш аҳли Мовароуннахрнинг бўлак шаҳарлари олдидан ул киши билан ифтихор қилур эди ва бунга улар ҳақли эди», деб ёзади у «Самарқандия» китобида. Абдулҳамид ал-Кешийнинг ўғли Мухаммаднинг айтишича, Қутайба ибн Саид: «Агар Термизга борсангизлар Аҳмад ибн ал-Хасаннинг этагидан маҳкам тутингизлар, агар Кешга борсангизлар Абд ибн Хумайднинг этагидан маҳкам тутингизлар, агар Бухорога борсангизлар Абдуллоҳ ибн Абдурахмоннинг этагидан маҳкам тутингизлар ва агар Шошга борсангизлар Абдуллоҳ ибн Абу Аробанинг этагидан маҳкам тутингизлар!» – деб айтган экан.

Нажмиддин Насафий алломанинг ўғли сўзларига асослашиб ёзишича, Абдулҳамид ал-Кеший асли Кеш қишлоқларидан бири – Ғазнийёндан бўлган. Унинг отаси Хумайд ибн Наср Бағдодда туғилган экан. Чушки бобоси Наср – халифа Абу Жаъфар ал-Малсур (754–775) саройи кўрикчиларидан бири бўлган. Ўша пайтда кўпгина халифаларнинг кўрикчилари ва шахсий гвардияси туркий халқлар вакилларидан бўлган.

Хизмат муддати чўзилиб кетган Наср оиласини ҳам Бағдодга кўчириб олиб борган. Алломанинг отаси Бағдодда туғилиб ўсган, хар соҳада мукаммал илм олиб, ўз даврининг етук кишиларидан бирига айланган. Ал-Кешийнинг ўгли Муҳаммад бобоси ҳақида шундай ёзади: «Ул киши хар соҳада – араб тили, аруз, назм ва бошқа илмлар бобида фасоҳат сохибларидан эдилар, шунингдек, ул киши адиб, қори ҳам бўлиб, Қуръони каримни гоётада чиройли қироат қилур эдилар ҳамда одамларга ҳам уни тиловат қилмоқни ўргатур эдилар». Табиийки, ал-Кешийнинг машҳур уламо бўлиб шаклланишида отасининг ҳиссаси катта бўлган.

Абдулҳамид ал-Кеший кўплаб мамлакатларда сафарларда бўлган. Абдураззоқ ибн Хумом ас-Санъоний, Мусо ибн Исмоил ат-Табузакий, Язид ибн Хорун сингари машҳур ҳадисшунослардан, Ямаи ва Ироқ аҳлидан ҳадислар тинглаган. «Мен ҳадис талабида (юртма-юрт кезиб юрган чоғларимда бировлар ерга ташлаган) қовун пўчоқларини териб ер эдим», деган экан у. Бу гувоҳлик унинг илм талабида катта риёзатлар чекканлигини кўрсатади. Кейинги даврда яшаган Муслим ибн Ҳажжож ал-Қушайрий, Абу Исо ат-Термизий, ал-Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Нух ибн Суфён ас-Салмий ас-Самарқандийлар ундан ҳадислар ривоят қилганлар. Имом ал-Бухорий ҳам «Ат-Тарих» асарларида ал-Кеший ҳақида тўхталиб, ундан ҳадис ривоят қилганлар.

Кеш илмий мактаби анъаналари кейинги асрларда ҳам муваффақиятли давом эттирилди. Нажмиддин Насафий «Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» («Самарқанд уламолари

зикрида қандек ширин китоб») номли асарида 10 га яқин Кеш алломаларининг номини қайд этган. Бошқа манбаларда ҳам бундай маълумотлар бор. Масалан, Эронда наҷр этилган мўътабар Деххудо «Луғатнома»сида Мавлоно Шамсиддин Муҳаммад бин Аҳмад ал-Ҳаким Кеший олим, ориф ва суфий деб таърифланган. Бу кешлик аллома тақдир тақозоси билан Эронга бориб қолган ва билими ҳамда қобилияти туфайли катта обрў-эътибор топган. Бир қатор китоблар ёзган. «Луғатнома»да унинг араб тили грамматикасига оид «Китоб ал-ҳоди фи ал-наҳв» номли асари ва шеърий қасидалари борлиги айтилган.

Яна бир кешлик аллома – Аҳмад ибн Мусо ал-Кеший қаламига мансуб «Мажмуъ ул-ҳаводис ва-н навозил» номли асар эса Туркиядаги Сулаймония кутубхонасида сақланмоқда. хижрий 550 йили (милодий 1155) ёзилган мазкур асар хали ўрганилмаган.

1220 йили бутун Мовароуннаҳр алапга ичида қолди. Мўғуллар босқини туфайли кўплаб нодир қўлёмалар, қадимий обидалар побуд бўлди. Асрлар давомида шаклланган илм ва маданият марказлари инкирозга юз тутди. Кеш шаҳри ҳам бундан мустасно эмас эди. Илм ва санъат ахллари кўшни Шарқ мамлакатларидан бошпана топдилар.

Соҳибқирон Амир Темурнинг тарих саҳнасига чиқиши бутун Турон аҳлига нажот бағишлади. Айниқса, Шаҳрисабз ўз тараккиётининг юксак даражасига эришди. Бу ерда гўзал меъморий обидалар барпо этилди, ободончилик ва фаровонликни таъминлаш борасида катта тадбирлар амалга оширилди. Бу ҳақда Заҳириддин Муҳаммад Бобур «Бобурнома» аса-

рида шундай ёзади: «Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йнғоч йўлдур. Самарқанд билан Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар. Сапгтаронлик қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилуриға кўп саъй ва эҳтимомлар қилди. Олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улур пешток ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун икки кичикрак пешток қилибтур. Яна савруп али ўлтурур учун бу девонхонанинг хар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур. Мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидип бу бийикрактур. Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир Мирзо ва яна баъзи авлодининг макобири андадур».

Бу даврда Кеш Мовароуншаҳрдаги йирик шаҳарлардан бирига айланади. «Бобурнома»да қайд этилишича, у кўрғонининг қатталиги жихатидан минтақада Самарқанддан кейинги ўринда турган. Шаҳар қалъа девори ва хандақ билан мустаҳкамланган. Бу даврда Кешда бўлган Испания элчиси Клавихо ўз хотираларида шундай ёзади: «Ушбу шаҳар текисликда жойланган. Унинг барча томонларида кўнлаб ирмоқлар ва каналлар оқиб ўтади, шаҳар кўп сонли боғлар ва уйлар билан ўралган».

XIV–XIX асрларда Кешда Шамсуддин Кулол ал-Кеший, Ҳазрати Башир, Мавлоно Ҳожагий Имканагий сишғари машҳур тасаввуф шайхлари, Ҳожа Абулбарака Фироқий,

Айюб Шахрисабзий, Лозимий Кеший, Нажми Кеший, Ҳаким Шахрисабзий каби шоирлар, ўнлаб мохир хаттотлар яшаб, ижод этган.

XVI асрда Шайбонийлар ҳокимият тепасига келгач, темурийлар даврида бунёд этилган иншоотлар қаровсиз қолади, уларнинг баъзилари вайрон қилинади. Амирлар тўхтовсиз Шахрисабз устига юришлар қилар, орадан сал ўтмай видоят яна бўйсунмаслик йўлини тутар эди. Биргина Амир Насрулло 20 йил давомида Шахрисабзга 30 маргадан ортик ҳужум қилган. Натижада экин майдонлари пайхон қилинган, обидалар, сув иншоотлари бузиб ташланган, ташқи тижорат йўллари тўсилиб қолган.

Аммо босқинлар, жангу жадаллар ҳам халқнинг илм ва маърифатга бўлган интилишини тўхтата олмаган. Бу ерда бир қанча мадрасалар ишлаб турган, шоирлар, хаттотлар, мўйқалам усталари, ҳунармандлар фаолият олиб борган. XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи ярмида Мулла Қурбон Хиромий, Фарах Шахрисабзий, Равнақий, Гулшаний, Фақирий, Мирзо Умрбоқий Шахрисабзий сингари шоирлар, Мирзо Юнус Шахрисабзий, Мухаммад Юсуф Шахрисабзий, Имомуддин Шахрисабзий, Иброҳим Девона, Бобобек Иштибар, Абдумалик Шахрисабзий каби истеъдодли хаттотлар баракали ижод этганлар. Улар мумтоз адабиёт ашъаналарини муваффақиятли давом эттирганлар.

Шўролар тузуми Шахрисабз аҳли бошига янги офатлар ёндирди. Дахрийликни шиор қилиб олган «қизил»лар илм-маърифатли кишиларни қатағон қилдилар, араб ёзувидаги барча китоблар ёндирилди. Шоир Мирзо Умрбоқий

Шахрисабзий ўз хотираларида бу давр хақида шундай ёзади: «Кўк гумбаз масжиди қамоқхонага айлантирилди. Муллолар, ўқимишли одамларни келтириб қамай бошладилар. Мен яширинча Каттакўрғон шахрига кочиб кетдим. Аммо қизил аскарлар уйимни тинтув қилиб, неча йиллаб йиққан нодир қўлёзма асарларни олиб кетишибди. Аввал Каттакўрғонда, кейинроқ Самарқандда яшадим. Уй-жой, мол-мулким Шахрисабзда қолиб кетди. Аммо энг ачинарлиси китобларимнинг йўқолгани эди...»

Шўролар даврида Шахрисабзда бўлганлар яхши билалди, ўша пайтда шаҳардаги кўпгина зиёратгоҳлар ярим хароба аҳволга келган, баъзиларининг гумбазлари йиқилиб тушганди. Дор ут-тиловат ва Дор ус-сиёдат мажмуалари ўртасида пасткам уйлар, деворлар, қинғир-қийшик кўчалар бор эди. Бугун бу ерда икки мажмуани туташтирувчи равон йўлкалар, хиёбонлар барпо этилган. Умаршайх мирзо мақбараси, Амир Темурнинг ўзи учун қурдирган сағана атрофи очилиб, мазкур иншоотларнинг пойдевори ўрни белгиланган. Илгари бу мақбара ва сағана харобалари тамомила тупроқ остида қолган, устида уйлар қурилиб кетганди. Қайси бир йили тенада ўйнаб юрган болалардан бирининг оёғи ногаҳон чуқурга тушиб кетади. Қадимшунослар текшириб, бу Амир Темур сағанасининг ер остки қисми эканлигини аниқлайдилар. Уйлар кўчирилиб, атроф текширилганда, Умаршайх мирзо мақбарасининг қолдиқлари ҳам топилади.

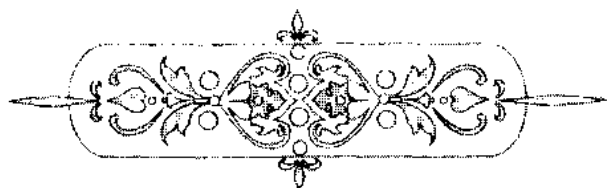
Мустамлакачилик даврида олиб борилган сиёсатнинг асл мақсади халқни ўз тарихидан мосуво қилиш, унинг миллий

фурурини синдириш эди. Шу сабабли тарих сохталаштирилди, озодлик учун курашган халқ қахрамонлари, миллат этакчилари номига тақик тамғаси урилди, муқаддас зиёратгоҳлар харобага айланди. Қабристонлар текисланиб, устига бинолар қурилди. Шахрисабздаги воқса ягона эмас. Самарқанддаги машҳур Чокардиза қабристони ҳам бинолар остида қолган эди. Имом Мотуридий юбилеи муносабати билан қабристон ўрни ободонлаштирилиб, кўркам мақбара тикланганлиги ажодларимиз хотирасини эъзозлаш йўлидаги савоб ишларимиздан бири бўлди.

Ҳа, Шахрисабз тарихи гоҳида қувончли, гоҳида аянчли воқеаларга бой. Неча асрларни кўрган обидаларгина уларга гувоҳ бўлган. Бугун бу воқеалар бизга худди афсонадек туюлади. Зеро, истиклол шаҳарнинг қадим шавкати-ни қайта тиклади, унинг аҳлига тинч ва осойишта ҳаёт бахш этди. Соҳибқирон Амир Темур олти асрдан кейин яна ўз тугилган тупроғига қайтди. Оқсарой олдида унинг муҳташам ҳайкали тикланди, шаҳар Амир Темур ордени билан тақдирланди. Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов 1996 йил 18 октябрь куни мазкур ҳайкалнинг очилиш маросимида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «Қадимий ва табаррук Шахрисабз замини ғоят қутлуғ маскандир. Жаҳон маданияти бетимсол намояндаларининг зуваласи маъна шу тупроқдан олинган. Хусрав Дехлавий, Мирзо Бедил, Мирзо Ғолиб каби алломаларнинг ота-боболари худди шу жойда камол топганлар. Лекин бу эл-юртни бутун жаҳонга машҳур этган, донғини таратган зот, шубҳасиз, соҳибқирон Амир Темур бобомиздир».

Бугунги кунда Шахрисабз ўз тарихининг энг шонли саҳифаларига гувоҳ бўлмоқда. Шаҳардаги маҳобатли Оксарой, ҳар бири ўзига хос Дор ут-тиловат, Дор ус-сиёдат, Гумбази сайидон сингари меъморий иншоотлар қўли гул усталар томонидан қайта таъмирланди ва ЮНЕСКО томонидан Жаҳон мероси рўйхатига киритилди. Қадим Кешнинг бу халқаро тапшилот билан ҳамкорликда ўтказилган 2700 йиллик юбилейи тантаналари шаҳарни бутун жаҳонга танитди. Айни пайтда, бу тадбирлар тарихнинг унутилган саҳифаларини тиклаш, аجدодлар меросини эъзозлаш борасида мамлакатимизда амалга оширилаётган катта миқёсли ишларнинг яна бир намоёниши бўлди.

МУМТОЗ АДАБИЁТИМИЗДАГИ ТУЮҚ ЖАНРИ ҲАҚИДА

Мумтоз адабиётимиздаги туюқ жанри милодий XIV аср охири – XV аср бошларида пайдо бўлган. Шаклан бирига ўхшаш, аммо мазмунан турлича маънога эга бўлган кофиялар заминига қурилган тўрт қатор шеър туюқ деб аталган. Бу жанр шоирдан катта маҳорат ва истеъдод талаб қилган. Қатъий қолип ичида мантқиқни бузмай, янги мазмун ва фикр баён эга олиш учун, албатта, маҳорат керак бўлган.

Маълумки, бу даврда Мовароуннаҳр ва Хуросонда турк тилида ижод қилувчи кўплаб шоирлар адабиёт сахнасига чиқди. Лутфий, Ҳайдар Хоразмий, Юсуф Амирий, Атоний, Саккокий, Гадоий, Якиний, Муқимий каби шоирлар ижоди бунга мисол бўла олади. Кейинги йилларда Хофиз Хоразмий ва Саййид Қосимийлар мероси ҳам топилды. Улар ранг-баранг жапрларда ижод қилганлар. Бу мерос ичида туюқлар ҳам алоҳида ўрин тутди.

Шайх Ахмад Тарозий ўзининг хижрий 840 йилда (м.1436–1437) ёзилган «Фунун ул-балоба» («Етуклик илмлари») асарида шундай ёзади: «Ва бу турк шоирларининг ихтиросидур. Муни турклар туюқ дерлар. Мисоллар:

То кўнгулда ишк ўти тобандадур,
Ғам майшат панжасин тобандадур.
Кирик ўкин қисмат этиб отсангиз,
Ҳеч кишига тегмас ул – то бандадур.

Ишқсиз узди юроким ёғини,
Ер юзин тутти кўзумни ёғини.
Сирри дилни кўз ёши фоти айлади,
Асрамишмон ўз кўзумда ёғини.

Ғар хавойи васли дилбар дори дер,
Йўлда тикмишлар муҳаббат дори дер.
Сен агар чин ошиқи содиқ эсанг,
Бу муҳаббат дорини бир дори дер.

(Муҳаммад Темур Буго)

Бергил эй симиизақан, илик манга,
Неча ёши бўлғасан, элик манга.
Дардингиз дармони жонимдир мешинг,
Соғинурлар билмаган илик манга.

(Ҳожи Ақча Киндий)

Тушти ишим бир янгоқи ол бида,
Бовлади кўнглумни зулфи ол бида.
Қубла(ўпич) бериб жон олурга, эй санам,
Бўлмасанг рози, кўнгулни ол бида.

(Аҳмад Тарозий)

Алишер Навоий ижодида ҳам туюқлар алоҳида ўрин тутади. Шоирнинг «Мезон ул-авзон» асарида туюқ ҳақида шундай тавсифни ўқиймиз: «Бириси туюғдурким, икки байт-

да мукаррардир ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вази рамали мусаддаси мақсурдир, мундоқким:

Ё раб, ул шахду шакар ё лабмудур,
Ё магар шахду шакар ёлабмудур.
Жонима пайваста новак отқали
Ғамза ўкин қошина ёлабмудур».

«Муҳокамат ул-луғатайн» асарида эса Навоий туюққа янада кенгроқ тавсиф беради:

«Чун парю хурдур отинг бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим,
Хар хадангким, улус андин кочар,
Нотавон жоним аро отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур ҳам турк шуароси хоссасидурки, сортда (форс-тожик адабиётида) йўктур ва муни туюғ дерлар... Ва бу навъ алфоз ҳамки, уч маъни ва тўрт маъни ва ортуғроқким, ирода қилса бўлғай, кўп борки, форсий алфозда андоқ йўктур».

Асарда яна бир туюқ келтирилган. Муаллифи кўрсатилмаган туюқ қуйидагича:

Эй ракиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит,
Бизга раҳм айлаб онинг кўйидан ит.
Ғарчи бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори ит.

Алишер Навоийнинг девонларида туюқнинг ажойиб намуналари бор. Мана улардан иккитаси:

Лаълидин жонимга ўтлар ёқилур,
Қоши қаддимни жафодин ё қилур.
Мен вафоси ваъдасидин шодмен,
Ул вафо билмонки қилмас ё қилур.

Улки ҳар кўзи визоли Чиндурур,
Қошида пайваста онинг чиндурур.
Чунки кўп ёлгон айтти ул менга,
Ғар десам ёлгончи они чиндурур.

Шоирнинг тоғаси Мир Саид Кобулий ҳам қобилиятли ижодкор бўлган. «Мажолис ун-нафоис»да унинг қуйидаги туюғи келтирилган:

Эй, муҳиблар, сгсангиз ғар ёза сиз,
Ғул адоқинда хумори ёзасиз.
Ғар мен ўлсам, турбатимнинг тошига
«Куштаи бир шўх эрур» деб ёзасиз.

Маълумки, Амир Темур авлодлари орасида шоирлар кўп бўлган. Улар адабиётни, санъатни севган, бу соҳада ўзларидан муносиб из қолдирганлар. Улардан бири – Соҳибқироннинг набираси Абобакр Мирзодир. Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарида у ҳақда шундай дейди: «Баҳодирлуғи ва қиличи зарби Чигатой улусида машҳурдир. Чун таъбида назм чош-нисси бор эрмиш. Ҳамул баҳодирлиғ таврида бу туюқ андин машҳурдирким:

Эр керак ўртагса, ёнса ёлина,
Ёра еб ётса отининг ёлина.
Ит ўлуми бирла ўлса яхшироқ
Эр отониб, душманига ёлина.

Агарчи баъзи алфози турконарокдур (туркларга хос, содда), аммо тажниси (шаклдош сўзларни) яхши топибдур».

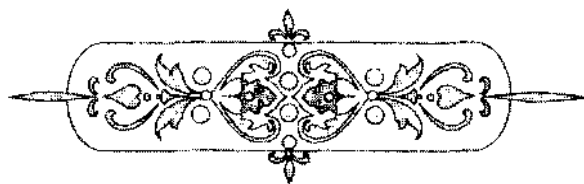
Шундан кейин Павойи Амир Темурнинг яна бир набираси – Султон Искандар Шерозий ҳақида сўз юритади: «Салтанат тажаммулини (зийнатини) дерларким, салотиндин ози онча қилмиш бўлғай. Етти ё сескиз йиллиқ салтанатида гўёки уч ганж топибдур. Мавлоно Хайдар туркигўй анинг модихи (мадҳ этувчиси) экандур... Султон Искандарни дерларким, таъби пазм эрди. Ва бу туюқни андин нақл қилурларким:

Тўлун ойға нисбат этгим ёруми,
Ул хижолатдин кам ўлди ёруми.
Тори мўюнгининг закотин мен берай,
Ё Мисрни, ё Халабни, ё Руми.

Бурунги туюқдин бу турконарокдур».

Юқорида келтирилган мисоллар туркий тилда ижод қилган қўшлаб истеъдод эгаларининг меросидан ҳали бе-хабар эканлигимиздан далолат беради. Афсуски, туркий қўлёзмаларнинг катта қисми жангу жадалларда ва ҳар хил фалокатларда йўқолган. Аммо турли давлатларнинг китоб хазиналарида сақланаётган қўлёзмалар орасида туркий тилдаги ноёб асарлар борлиги ҳам шубҳасиз. Уларни қидириб топиш ва ўрганиш олимларимизнинг галдаги вазифаларидан биридир.

БУЮК МУҲАББАТ ВА ҲИЖРОН ҚЎШИҚЛАРИ

Шеърят аслида шоирнинг дил изхори, ички кечип-малари, хаётидаги қувонч ва изтиробларнинг инъикосидир. Нодира (Моҳларойим) ғазаллариши ўқиганда бунга яна бир бор ишонч ҳосил қиласиз. Улар аслида буюк муҳаббат ва ҳижрон қўшиқларидир. Мана тингланг:

Фигонким, гардиши даврон айирди шахсуворимдин,
Фамим кўп, эй кўнгул, сен беҳабарсен оху зоримдин.

Ғуборим ишк водийсида барбод ўлди андоқким,
Биёбоқларда Мажнун тўғиё излар ғуборимдин.

Қизил қондур сиришким, заъфарондур чехраи зардим,
Мени ким кўрса фарқ этмас хазон бирла бахоримдин...

Бу сатрларни Нодира турмуш ўртоғи, истеъдодли шоир Амир Умархон (Амирий) хотирасига бағишлаб ёзганлигини ҳамма ҳам билмасмаса керак. 30 ёшида бева қолган Нодира ҳамиша ёрининг ёди билан яшайди, жўшқин, аламли ғазаллар битади.

Моҳларойим 16 ёшлигида қариндоши, Марғилол хокими Умархонга турмушга узатилган эди. Умархон 2 йилдан сўнг Қўқон тахтига ўтиради. Моҳларойим саройда адабий тўғарак ташкил этиб, атрофига аёл ижодкорларни тўплайди. Жумладан, шоира Увайсий билан танишади. Умархоннинг

Ўзи ҳам яхши шоир эди. Улар оиласида самимий мухаббат ва ижодий ҳамкорлик муҳити вужудга келади. Мушоиралар, санъаткорлар иштирокидаги давралар анъанага айланади.

Отаси Раҳмонкулбий Андижон ҳокими бўлганлиги сабабли Моҳларойим болаликдан ҳар томонлама пухта билим олганди. Ана шу билими ва қобилияти туфайли у яхши шоира бўлиб етишади, ўзбек ва форс-тожик тилларида ота-шин ғазаллар битади. У «Нодира», «Макнуна», «Комила» таҳаллуслари билан ижод қилади.

Аммо бу бахтли ҳаёт узок давом этмайди. Умархон 1822 йили тўсатдан вафот этади. Тахтга унинг ўғли, 14 яшар Мухаммад Алихон (Маъдалихон) ўтиради. Давлатни эса асосан Нодира идора қилади. Энди у ҳаётини юрт ободлиги, маданият ва санъат равнақига бағишлайди. Нодиранинг замондоши Хотифнинг гувоҳлик беришича, у Фарғона, Тошкент, Хўжанд, Андижон ва бошқа шаҳарлардан таниқли олимлар, хаттотлар ва наққошларни Қўқонга даъват этади. Уларнинг ижод қилишлари учун барча шароитларни яратиб беради.

Севган ёридан айрилиш азоблари Нодирани хижрон куйчисига айлантирди. Унинг севган мавзулари мухаббат, садоқат, вафо эди. У бир шеърида шундай ёзади:

Мухаббатсиз киши одам эмасдур,
Ҳар одамсан, мухаббат ихтиёр эт.

Нодиранинг форс-тожик тилидаги девонига сўзбоши ёзган номаълум муаллиф шундай сўзларни битган: «...Улуғ мақсадли шахриёр, ҳоқони Жамшид иқтидор, иззат ва улуглик мамлакатининг қуёши Саййид Мухаммад Умар подшоҳ мамлакат ишларидан фориғ бўлганида... қимматбаҳо

умрини ёқимли ва ширин-ширин шеърлар ва ғазаллар айтишга сарф қилди. Азиз табиатидан чиқариб иншо ва тасниф қилган девонлари ўз замонасида атрофга ва чет элларга машҳур бўлиб тарқалди. Шу замонда, тўсатдан тақдирнинг қаттиқ ели унинг вужуд ниҳолини шундай чиройлилиги ва тозаллиги билан йўқлик хазони ичига кўмди ва замон майдонини қонли кўз ёшлари билан мотам лолазорига айлантирди.

Шу мусибат чоғида унинг ёқимли мастураси, никохли рафикаси, ифбатли махбубаси, салтанат паноҳида ва ханшамат чодириси тарбия топган пасаб ва камол денгизининг гавҳари, иззату иқбол садафининг дурри ноёби, фуқаро ва халқпарварлик ишида катта-кичikka мусаллам бўлган зот ёқимли ва ширин-ширин шеърлар ёзиш ва англашда минг ақлли эркакдан ортиқроқ бир хотин эди. Унинг яхши хислатлари ва мақтовга лойиқ сифатлари ҳаддан зиёда ва санокдан ташқаридир».

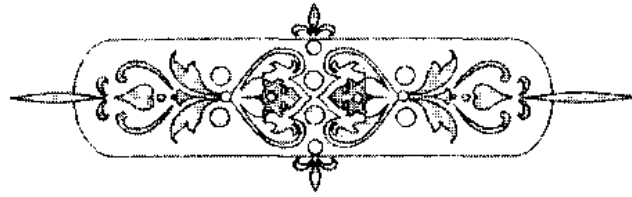
Нодира юқорида зикр этилган ғазалида ёр соғинчини шундай сатрларда ифодалайди:

...Бузулди рўзгорим, хонаи айшим хароб ўлди,
На роҳат кўрамен эмди бузулган рўзгоримдин.

Биёбонларни излаб топмадим ёрим сўровини,
Берурман жон, сабо ногаҳ хабар келтурса ёримдин.

Диёрим ахли мендин ёрсиз бегона бўлмишлар,
Ки мен ҳам ёрсиз озурдамен ёру диёримдин...

Нодиранинг ҳаёти 1842 йилда Қўқонши босиб олган Бухоро ҳукмдори, жаҳолатпараст амир Насрулло ҳукми билан фожиали яқунланди. Аммо унинг буюк муҳаббат ва садоқат туйғулари билан йўврилган ғазаллари яшаб қолди.

МУШТАРАК МЕРОС

Штуркияликлар Ўзбекистонни «ота юртимиз» дея ўзгача меҳр-мухаббат билан тилга оладилар. Бу, албатта, бежиз эмас. Анадолу тунроқлариши ўзига маскан қилган салжуқийлар ва Усмон ўвиллари XI–XII асрларда тақдир тақозоси билан Аму ва Сирдарё соҳилларидан кўчиб борганлар. Мазкур давлатларнинг ҳукмдорлари ва аҳолиси ўзларишиг турк экаликлариши, ота-боболари Ўрта Осиёдан келганлигини бир дақиқа бўлсин унутмадилар. Шу сабабли Туркистон минтақасида яшаган қавмдошлари билан асрлар давомида ўзаро алоқада бўлиб келдилар. Муштарак халқ оғзаки ижоди намуналари, шоирлар ва олимларнинг икки юртда ҳам бирдай довруқ тошиши ана шундан далолат беради. Табиийки, масофанинг узоклиги ва ижтимоий-сиёсий вазият туфайли бу алоқалар гоҳ кучайиб, гоҳ сусайиб турган.

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин Шўролар хокимияти даврида Туркия билан узилиб қолган дўстлик ва ҳамкорлик алоқалари қайта тикланди. Сиёсий, иқтисодий, маданий, фао-техника, туризм соҳаларида ўзаро манфаатли, тенг ҳуқуқли муносабатлар йўлга қўйилди. 1992 йил апрель ойида Тошкентда Туркия Жумҳуриятининг элчихонаси, 1993 йил январь ойида Анкарада Ўзбекистон Республикаси элчихонаси иш бошлади. Давлат раҳбарларининг ўзаро ташрифлари яхши анъана бўлиб қолди.

Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов 1997 йили Туркияга ташрифи пайтида сўзлаган нутқларидан бирида йиғилганларга хитобан шундай деган эди: «Тарих тақозоси билан сиз Анадолу тупроқларида яшай бошладингиз. Биз эса ота юртда қолдик. Ўртамизда узоқ масофа бўлса ҳам қалбларимиз ҳеч қачон бир-биридан узоқлашмади. Биз асрлар бўйи энг қийин шароитларда ҳам бир-биримиздан рухий куч олиб яшадик. Бундай бахтни Оллоҳ бошқа ҳеч бир миллатга бермаган. Бу ҳақиқатни биз яхши англашимиз ва асрашимиз керак. Аҳмад Яссавий, Жалолоддин Румий, Мирзо Улуғбек, Юнус Эмра, Алишер Навоий каби буюк алломалар отини билмаган ва улар билан фахрланмаган ҳеч бир ўзбек ва ҳеч бир турк йўқ десак, хато қилмаган бўламиз. Муштарак тарихимиз, муштарак тилимиз, ягона динимиз, муштарак маънавий меросимиз – дўстлигимизнинг энг муҳим жиҳатларидир».

Дарҳақиқат, халқларимиз тарихига қанчалик чуқур кириб борсак, бу сўзларнинг нақадар ҳаққоний эканлигига амин бўламиз. Кечмиш асрлар қардонлигимизнинг ёрқин саҳифаларига бой. «Алпомиш», «Гўрўғли», «Дада Қўрқут» каби қаҳрамонлик дostonлари, жуда кўп ҳаётий, рамзий ва ҳаёлий-фантастик эртаклар, умри минг йиллар билан ўлчанувчи оталар сўзи – халқ мақоллари, халқ оғзаки драмаси, болалар фольклори, ўйинлар ҳамда урф-одатлар, эътиқодлар, анъаналар бир-бирига жуда яқин ва ҳамоҳанг. Насриддин Афанди туркий дунёнинг заковати рамзига айланган. Деярли барча туркий халқларда машҳур бўлган бу ном маданиятлар муштараклигининг яна бир ёрқин далилидир.

Асрлар бўйи Туркиялик олимлар, шоирлар, санъатчилар Туркистонга, айни чоғда Туркистонлик маданият ва илм арбоблари Анadolуга билим олиш, устоз-шоғирдлик анъаналарини давом эттириш учун келиб, баъзилари муқим яшаб қолганлар ва жаҳон фашига ўзларининг муносиб улушларини кўнганлар. Туркиялик олим Жемал Курназ «Анадолуда Ўрта Осиёлик шоирлар» номли китобида турли асрларда Мовароуннахр ва Хуросондан бориб, Анadolуда яшаб қолган 87 шоирнинг номларини келтиради. Туркияга келиш Султон Ўрхон замонидан бошланиб, Фотиҳ Султон Меҳмед, Явуз Султон Салим, Султон Сулаймон Қонуний даврларида янада кучайган. Истеъдодлар бу хукмдорларнинг юксак баҳо ва эътиборига сазовор бўлганлар.

Шоир ва олимларнинг бир қисми шиа ва сунний мазҳаблари тарафдорлари ўртасидаги ихтилофлардан, бир қисми эса хонликлар ўртасидаги ўзаро урушлардан бешиб, кўчиб келган эди. Бошқалари эса саёҳат, тижорат, таҳсил ёки элчилик иши билан келиб, бу ерда муқим бўлиб қолган эдилар. Усмонли давлатидаги барқарорлик ва осойишталик, маданият ва санъатга катта эътибор ҳам уларнинг яшаб қолишига сабаб бўлган. Ўрта Осиёлик истеъдод соҳиблари котиб, надим, қози, мударрис, табиб ва ҳатто бегларбегилик лавозимларида хизмат қилганлар.

Ўз навбатида, кўнлаб туркиялик шоир ва олимлар Самарқанд ва Бухоро шаҳарларига илм олиш учун келиб, муқим бўлиб қолганлар. Тарих саҳифалари икки ўртадаги илмий ва маданий ҳамкорликнинг шонли саҳифаларига тўла. Бу дўстлик ва ўзаро алоқалар, айниқса, тарихий шахслар,

машхур алломалар тақдири ва камологида яққол намоён бўлган.

Ўрта Осиё ва Анadolу муносабатларида тасаввуф оқимлари муҳим роль ўйнаганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Сайёр дарвешлар Анadolунинг мусулмонлашмасига катта хисса қўшганлар. Туркияда Накшбандийлик, Яссавийлик, Кубровийлик, Бектошия каби тасаввуф тариқатларининг кенг ёйилиши ҳам ана шу алоқаларнинг ёрқин мисolidир. Биргина Накшбандийлик тариқатининг 6 миллионга яқин ихлосмаъни бор. Ўрта мактаб дарсликларида тасаввуф таълимоти ва унинг машхур намояндalари Ахмад Яссавий, Баҳоуддин Накшбанд, Жалolidдин Румий, Юнус Эмра хақида маълумотлар берилганлиги ҳам диққатга сазовордир.

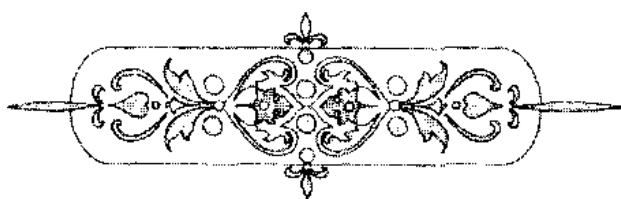
Ўзарo иқтисодий ва маданий муносабатлар равнақида Буюк ишак йўли муҳим аҳамиятга эга бўлган. Хитойдан бошланган бу тарихий йўл Туркистон орқали Анadolуга туташган. Табиийки, тўхтовсиз каттаб турган карвонлар тижорий моллар билан бирга маданият ва илм-фан ютуқларини ҳам Шарқдан Ғарбга ва Ғарбдан Шарққа етказган.

Икки қардош халқнинг ўзарo дўстлиги ва ҳамкорлиги энг оғир синов йилларида ҳам узилиб қолмади. Ўтган асрнинг 20-йилларида турк зиёлилари ва маърифатпарварлари Туркистон халқининг маданий равнақига муносиб хисса қўшдилар. Улар замонавий мактаблар, ўқув юртлари ташкил қилдилар, илғор зиёлиларнинг шаклланишига кўмаклашдилар. Айни пайтда ўзбек зиёлиларидан бир қисми Истанбул ва бошқа шаҳарларда билим олди, дарс берди. Уларнинг асарлари турк тилида ҳам чоп этилди.

Ўзбекистон ва Туркия ўртасидаги маданий ва илмий соҳалардаги ўзаро ҳамкорлик микёси мамлакатимиз мустақиллигидан сўнг кенг тус олди. Халқаро туркий маданият конгресси, туркий халқлар дostonларини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш юзасидан ўтказилган анжуман ва бошқа бу сингари тадбирларда кўплаб ўзбек олимлари иштирок этди. Ўз навбатида, «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивалида, қадимий шаҳарларимиз юбилейларида, пуфузли халқаро анжуманларда турк олимлари ва санъаткорлари фаол иштирок этмоқда.

Туркиянинг атоқли давлат арбоби, марҳум Турғут Ўзол «XXI аср туркий халқлар асри бўлади», деб башорат қилган эди. Узок йиллик айрилиқдан сўнг қайта топишган биродарлар – Ўзбекистон ва Туркия халқлари барча қийинчиликларни енгиб, ана шу ёрқин истикболни биргаликда бунёд этишларига ҳеч шубҳа йўқ.

ТУРКИСТОН БИЛАН ТУРКИЯ ДИПЛОМАТИК АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР

(XV–XIX асрлар)

Соҳибқирон Амир Темур барча турк давлатларини бирлаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Шу сабабли унинг харбий юришлари туркий халқлар бирлигига раҳна солмади, аксинча, уни кучайтирди. Икки ўртадаги иқтисодий, маданий алоқалар кенгайди. Йўлларда махсус станциялар – ёмларнинг барпо этилиши ва қатнов хавфсизлиги таъминланиши ўзаро борди-келдиларни кўпайтирди, доимий қарвон йўллари пайдо бўлди.

Испан дипломати Клавихонинг ёзипича, 1403 йилда Амир Темур ҳузурида Кастилия, Миср элчилари билан бир қаторда Туркия элчилари ҳам бўлган. Элчилар 1404 йил 21 ноябрь куни Самарқанддан жўнаб кетганлар. Махсус вакиллар уларни Табризгача кузатиб борган. Табризда элчиларни Амир Темурнинг набираси Умар Мирзо кутиб олиб, ҳар бирларини ўз юртларига жўнатган.

Темурий ҳукмдорлар бу анъанани муваффақиятли давом эттирдилар. Шохрух, Мирошшоҳ, Улуғбек, Бойсунқур, Хусайн Бойқаро даврида Усмонли давлати билан маданий ва илмий алоқалар кенг йўлга қўйилди.

Туркистон ҳудуди уч хонликка бўлингач, ҳар бир хонлик Усмонли давлати билан мустақил алоқалар ўрнатган. Айниқса, энг катта хонлик бўлган Бухоро хонлиги билан сиёсий ва маданий муносабатлар мунтазам давом этган. XVI аср бошида Эронда шиа мазҳабининг давлат мафкура-си даражасига кўтарилиши Усмонли давлати билан Туркистон хонликларини ўзаро кучларни бирлаштиришга ундаган. Шайбонийхон билан Боязид иккинчи (1481–1512) Эронга қарши биргаликда курашиш ҳақида келишиб олганлар. Аммо бу ҳақда расмий шартнома имзоланганлиги маълум эмас. Тошкентда ва Мовароуннаҳрнинг баъзи вилоятларида айрим турк ҳарбий қисмлари жойлаштирилган. 1514/15 йили Убайдуллахоннинг элчиси Амир Саид Муҳаммад Туркияда бўлган ва Султон Салим (1512–1520) билан музокара-лар олиб борган. Султон Салимнинг элчиси Муҳаммадбек эса ўша йили Бухорога келган. Усмонли давлати ҳукмдори ўз мактубида Убайдуллахонни «қизилбошларга» қарши курашишга чақирган (сафавийларнинг лашкарлари кизил салла ўраганликлари сабабли рақиблари уларни шу ном билан аташган). Султон Сулаймон биринчи (1520–1526) билан ўзбек хони Наврўз Аҳмад (Бароқхон) ўртасида ҳам Эрон шоҳи Тахмосп биринчига (1524–1576) қарши иттифок тузилган. 1551–1557 йилларда турк аскарлари Наврўз Аҳмадхон тарафида туриб жанг қилганлар. Турклар ўзбек султонларини милтиқ ва ўқ-дори билан таъминлаб турганлар, аскарларга замонавий қурооллардан фойдаланиш сирларини ўргатганлар. Ўша даврда машҳур турк сайёҳи Сайди Али Раис Тошкентда бўлиб, шаҳар хони Наврўз Аҳмад билан учрашган. Бу учрашув ҳақидаги хотираларини

у ўзининг «Миръотул-мамолик» («Мамлакатлар кўзгуси») асарида ёзиб қолдирган.

Ҳофиз Ғаниш Бухорийнинг «Абдуллонома» асарида ҳам бу ҳамкорлик хусусида кизиқарли фактлар бор. 1557 йили Абдуллахон Бухоро шахрини камал қилганида шаҳар хокими Бурхон султон қалъадан турк аскарларини олиб чиқади. Бу воқеа асарда шундай тасвирланади: «(Бурхон Султон) икки мингга яқин румлик турк аскари билан Қалъа томондан Хожа Нақшбандий номи билан машҳур бўлган Муҳаммад ибн Муҳаммад Бухорийнинг (қабрлари нурга тўлсин) файзосор мазори дарвозасидан чиқди. Уларнинг хунари милтик отувчилик бўлиб, ҳар бири бу ишда шу қадар моҳир эдики, ҳатто қоронғу кечада ҳам ҳабашнинг юзидаги қора холни милтиқ ўқи билан бемалол ура олар эди. Улар тилла анжомли отга миниб, жанг қасдида майдонга отилдилар...»

Табиийки, Туркистон ҳудудидаги ўзаро тахт талашишлар, уч хонлик ўртасидаги тўхтовсиз жанглар Усмонли-Туркистон алоқаларига катта путур етказди. Туркистон ҳудудига юборилган турк аскарлари бу хонликларни тапқи хужумдан химоя қилиш мақсадида юборилган бўлсалар-да, асосан ички жанжалларга аралашиб қолдилар, гоҳо қим тарафида туриб урушишни ҳам билмай қолдилар.

1578–1590 йилларда ҳам икки ўртадаги дипломатик муносабатлар давом эттирилди. Усмонли султони Мурад учинчи Абдуллахон иккинчига элчи жўнатиб, Эронга қарши биргаликда курашишга чақиради. Бухоро ҳукмдори бу таклифни мамнуният билан кутиб олади. Чунки сафавийларга қарши курашда иттифоқчи зарур эди. Тез орада у Хуросонга хужум

килиб, Машҳад ва Нишонурни эгаллайди. Оғир аҳволда қолган Шох Аббос Усманийлар давлати билан сулҳ тузишга эришади. Ёлғиз қолган Абдуллахон иккинчи ҳам эгалланган худудларни ташлаб, сафавийлар билан келишишга мажбур бўлади.

Абдуллахон иккинчи вафотидан кейин Бухорода ҳокимият учун кураш авж олиб кетади. Бундан фойдаланган Эрон Машҳад ва Хирот шаҳарларини тўла ўз тасарруфига киритади. 1598 йилда ҳукмронлик ангархонийлар сулоласи вакили Боқи Муҳаммад қўлига ўтганидан кейин вазият ўнглана бошлайди. 1602 йили у Истанбулга элчи жўнатиб, Хуросонни қайтариб олиш учун ҳарбий ёрдам сўрайди. Султон Меҳмед учинчи Бухорога элчилар орқали 20 донга тўш ва совға-саломлар жўнатади. Кейинроқ Султон Мурод тўртинчи (1609–1640) ҳам Бухоро хони Имомқулихонга элчи юбориб, Эронга қарши курашда ҳамкорликка чақиради.

Бухоро ҳукмдорлари Нодир Муҳаммадхон (1642–1645), Абдулазизхон (1645–1680), Субҳонқулихон (1680–1702) даврларида ҳам ўзаро муносабатлар барқарор давом этган. Масалан, 1690 йилда Субҳонқулихон Истанбулга элчи жўнатади. Усманийлар давлати ҳам 1691 йили Мустафо Човуш бошчилигидаги элчиларини Бухорога жўнатади. Субҳонқулихон вафотидан кейин тахтга чиққан ўғли Убайдуллахон (1702–1711) ҳам 1707 йили Хўжа Амин бошчилигидаги элчиларини Султон Аҳмад учинчи ҳузурига жўнатади. Йўлланган мактубда қалмоқларга қарши курашда ҳамкорлик қилиш сўралган эди. Усмоли султони ҳаг учун миннатдорлик билдириб, «бизлар бир-биримизнинг ёрдамимизга мухтожмиз» деб таъкидлайди. Убайдуллохондан кейин тахтга чиққан Абулфайзхон ҳам

1719 йили Оллоҳберди деган ходимиши Истанбулга элчи қилиб жўнатади.

Икки ўртадаги дипломатик муносабатларнинг узлуксиз давом этишига бошқа бир сабаб ҳам бор эди. 1517 йили Бағдод шаҳри Усмонли аскарлари томонидан эгалланиб, сўнги халифа – Ал-Мутаваккил учинчи Истанбулга олиб келинган ва у халифа бўлиш ҳуқуқини Султон Салимга топширган эди. Ўшандан буён Усмонли султонлари ислом дини пешволари сифатида ҳам эътироф этиларди. Бу ҳақда Е.Майендорф ўзининг «Оренбургдан Бухорога саёҳат» номли китобида шундай ёзади: «Бухоро хоини (Амир Ҳайдар) ўта художўй мусулмон – сунний бўлганлиги учун хар йили Истанбулга, Усмонли подшоҳига халифаларнинг вакили ва издоши сифатида анчагина катта пул маблағи юборади ва унга ўзининг ҳурмати, дўстлиги ва садоқатини изҳор этади. Буюк султон бунга жавобан 1818 йили махсус элчи билан бирга бир неча шариф китобларни юборди. Бу китоблар амир томонидан катта эҳтиром билан қабул қилинди... Ўзбеклар ҳақиқий туркийлар бўлиб, уларнинг урф-одатлари билан Истанбул усмонлиларининг урф-одатлари ўртасида жуда кўп ўхшашликлар бор. Халифа қиладиган барча ишлар, Истанбулда рўй берадиган барча воқеалар Бухородаги мусулмонларнинг таҳсинига сазовор бўлади».

Маъбаларнинг гувоҳлик беришича, Амир Ҳайдар даврида икки томонлама муносабатлар анча кенг йўлга қўйилган. Амир Усмонли султони Маҳмуд иккинчи (1808–1839) билан доимий алоқада бўлган. Икки ҳукмдор бир-бирларига мактублар ва турли ҳадялар йўллашган. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти жамғармасида бундай

мактубларнинг бир қанчаси сақланмоқда. Масала, 295/XV рақамли мактуб 1820 йилнинг май ойида жўнатилган. Унда Султон Махмуд иккинчи элчи Шариф Муҳаммад оркали юборилган Қуръони каримнинг нодир нусхаси ва мактуб учун миннатдорчилик билдирган. 300/III ва 302/II рақамли хатлар эса Амир Хайдар томонидан Султон Махмуд иккинчига жўнатилган мактубларнинг нусхасидир.

Бухоро амири Усмонли султонларига (айни пайтда ислом халифалари) юборган элчилари ва мактубларида баъзан айрим масалаларнинг шаръийлигини аниқлашга ёрдам беришни сўраган. Бундай масалаларни ҳал этиш учун лозим бўлган машхур олимларнинг китобларини жўнатишни ҳам илтимос қилган. Жумладан, 1813 йили Амир Хайдар Эрон ва Туркияга жўнатган Али Ризо бошчилигидаги элчиларига ҳам шундай топшириқ берган.

1814 йили Амир Хайдар томонидан жўнатилган икки элчилик гуруҳи Оренбургга, 1815 йилнинг январиди Петербургга етиб келади. Улардан бири Истанбулга тайинланган элчи Мирза Муҳаммад Юсуф Қўрчибоши ва унинг одамлари эди. Улар Россия императори номига олиб келган мактубда элчининг Россия ҳудудидан ўтишига рухсат сўралган эди.

Усмонли давлати ҳам Бухорога мунтазам элчиликлар жўнатган. Жумладан, 1819 йили Бағдод волийси Басраинг собиқ дафтардори (хисобчиси) Хасан Чалабий бошчилигидаги элчиликни Бухорога жўнатган. Зарурий китобларни олиб келган элчи ўша йилнинг 4 мартда Бухоро элчиси Ҳожи Муҳаммад Шарифбой хамроҳлигида юртига қайтиб кетади. Йўлда улар Эрон шоҳи Фатҳалишоҳга ҳам учрашиб, Амирнинг мактубини топширадilar.

Амир Насрулло даврида Болтақулбек Чигатойбеги Қирк Усмонли султони Абдулмажид халифага элчи қилиб юборилган. У Эронда Насриддиншоҳ хузурига ҳам киради. Ўзаро суҳбатда элчи ўзининг билимдонлиги ва қобилияти билан шохни ҳайрон қолдиради. Насриддиншоҳ унга кўп инъомлар бериб, Истанбул чегарасигача кузатиб қўяди.

Қўқон хони Амир Умархон (1810–1822) ҳам Истанбулга бир печа элчи жўнатган. Уларда ташқи душманларга қарши биргаликда курашиш, ҳамкорликни кенгайтириш зарурлиги таъкидланган эди.

Хива хонлиги билан Усмонли давлати ўртасида ўзаро элчилар алмашуви, савдо ва маданий алоқалар яхши йўлга қўйилган, Хоразм лаҳжаси билан турк тили ўртасидаги яқинлик туфайли усмонли олим ва шоирларининг кўшига асарлари Хивада кенг мутолаа қилинар эди. Моҳир хаттотлар хон ва сарой аъёнларининг буюртмасига кўра Усмонли туркчасидаги кўшига нодир асарлардан нусха кўчириб, китоб қилганлар.

Ўзаро дипломатик алоқалар тарихидан бир мисол. Раҳимқулихон (1843–1846)дан сўнг тахтга чиққан Муҳаммад Аминхон 1855 йилда Шукруллоҳбойни Туркияга элчи қилиб жўнатади. Аммо бу орада Хива хони Сараҳс юришида ҳалок бўлади. Истанбулда элчини расман тап олмайдилар. У Султон хузурига киритилмайди. Элчи Хоразмга мактуб йўллаб, ўз ваколатини янгидан тасдиқлашни сўрайди. Огаҳий ўзининг «Гулшани давлат» асарида ёзишича, янги хон – Сайид Муҳаммад Баҳодирхон (1856–1864) Усмонли султони Абдулмажидга (1839–1861) махсус мактуб йўллаб, Шукруллоҳбой ваколатини тасдиқлайди. Шундан сўнг у султон томонидан қабул қилинади.

Машхур сайёҳ Х. Вамбери 1863 йилда Истанбулда бўлганида Шукруллоҳбой билан ҳам танишади. Бу даврда Хива элчисининг фаолиятига 10 йилча бўлиб қолган эди. Вамбери ундан Эрон ва Туркистондаги аҳволга оид кўп нарсаларни сўраб олади. Чунки у Техронга, ундан Хива ва Бухорога сафар қилишни режалаштираётган эди.

Чор Россияси кўшинларининг Ўрта Осиёга юриши Туркистон хонликлариши четдан ёрдам сўрашга мажбур қилди. Кўкон хони Султон Саидхон (1863–1865) 1864 йилнинг кузида Алимқули мингбоши таъаббусига биноан Буюк Британияга Мулла Хўжабек удайчи, Ҳиндистонга Ҳамроқули эшикоғаси, Афғонистонга Муҳаммад Назар эшикоғаси, Усмонли давлатига эса Ҳожи Мелибойни элчи сифатида жўнатади. Аммо Тибет орқали жўнаган элчиларга Хитой маъмурлари йўл бермайди. Фақатгина Ҳожи Мелибой Истанбулга етиб боради. Унинг султонга топширган мактуби халқаро миқёсда қатта шов-шувга сабаб бўлади. Европа давлатлари Россияга кескин норозилик билдирадilar. Чор Россияси ҳукумати бу норозилик алағасини пасайтириш учун қаллоблик йўлига ўтади. «Ўзбекистоннинг янги тарихи» китобида ёзилишича, Тошкент аҳолисининг «оқ пошшо»га хати уюштирилади. «Рус подшоҳига Тошканд аҳли номаси» деб номланган бу хатда маҳаллий зулмдан безор бўлган аҳоли ўз хоҳиши билан Тошкентни топширганлиги баён этилган эди. Туркистон генерал-губернатори Черняев шаҳарнинг кўзга кўринган аъёнларига мажбуран имзолатилган хатни (уни имзоламаганлар, жумладан, Ҳакимхўжа қозикалон қатагон қилинади) Абу Сайид ва Ҳодихўжа исмли савдогарларга бериб, «оқ подшоҳ»га топширишни буюради. Бу мактубдан пусхалар

кўчирилиб, 1865 йилда Россиянинг Усмоли давлатидаги элчиси қилиб тайинланган Н.Игнатъев ёрдамида Истанбул кўчаларига илиб чиқилади.

1866 йили Бухоро хони Амир Музаффар Бухоро муфтиси Хожа Мухаммад Порсо бошчилигидаги бир хайъатни фавқулодда элчилик сифатида Истанбулга жўнатди. Элчи ҳам ёзма, ҳам оёзаки тарзда вазиятни тушунтириб, Усмоли давлатидан шошилинч ёрдам сўрайди. Аммо Усмоли ҳукумати масофанинг узоклиги туфайли ёрдам юбориш қийинлигини айтиб, энг яхши чора Россия билан мумкин қадар оз зарар билан бир битим имзолаб, бу ихтилофларни ҳал этиш мақсадга мувофиқ эканлигини таъкидлайди. Чунки Усмоли давлати ҳам Россиянинг ҳарбий қудратидан чўчир эди.

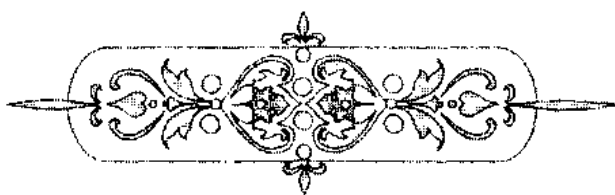
1873 йили Хива хони Саид Мухаммад Раҳимхон ҳам Истанбулга ва Ҳиндистоннинг инглиз генерал-губернаторлигига элчи жўнатиб, рус босқинига қарши курашда ёрдам беришни сўрайди. Буюк Британия ҳам, Усмоли давлати ҳам дипломатик йўллар билан русларнинг Хивага қарши ҳужумини тўхтатишга интилади. Архивларда иккала давлатнинг 1872–1873 йилларда Санкт-Петербургга йўллаган мактублари мавжуд. Масалан, Лорд Гренвил 1872 йил 17 октябрда йўллаган мактубида давлат кеншлари князь Горчаковдан Ўрта Осиёга ҳарбий юришнинг сабабларини тушунтириб беришни талаб қилган.

Инглизлар туркларни ўз миллатдошларини босқиндан қутқариш йўлида дадилроқ ҳаракат қилишга ундайди. Аммо бош вазир Маҳмуд шошо даврида Усмоли давлати кўпроқ ўз ички ишлари билан машғул эди. Мидхат шошо бош ва-

зир бўлгач, ташқи сиёсатда жиддий қадамлар ташланади. Буюк Британия, Австро-Венгрия ва Усмонли давлати бир-галикда Россия экспансиясига қарши қатъий курашга бел боғлайдилар. Улар Эрон ҳукуматини ҳам ўз тарафларига овдиришга интиладилар. Берлинда уч давлат раҳбарлари ва уларнинг бош вазирлари ўртасида учрашув бўлиб ўтади. Мидхат шопо Техронга Муниф Афандини махфий кўрсатма билан юборади. Унда Россиянинг Хива томон юриши Эроннинг келгусида рус кўшинлари томонидан босиб олинishiга тайёргарлик босқичи экалиги таъкидланган ва Техрон бир-галикда курашишга чақирилган эди.

Аmmo бу ҳаракатлар Ўрта Осиёнинг Чор Россияси томонидан истило қилинишига монелик қилмади. Бунинг сабабини эса чегдан эмас, Туркистоннинг ўзидан кидириш керак. Бу ердаги хонликларнинг тарқоқлиги, ўрта асрлардан қолган бошқарув тизими ва жаҳолат, уч хонлик ўртасидаги ўзаро урушлар босқинни осонлаштирди. Ҳал қилувчи пайтда ҳам улар низоларни бир чеккага қўйиб, бирлаша олмадилар. Биргина мисол. Чор кўшини Тошкентга ҳужум қилганида Қўқон хони Султон Саидхон Амир Музаффардан ёрдам сўрайди. Амир «хошинг ўзи келсин», деб талаб қилади. 200 аскар билан ёрдам олиш умидида борган Султон Саидхон ушланиб, қатл этилади. Амир Музаффар Қўқонга юриш бошлаб, қувғинда бўлган Худоёрхонни яна тахтга қўйиб, Бухорога қайтади.

Тор манфаатлар доирасидан чиқа олмаган ҳукмдорлар ўртасидаги ихтилофлар сабабли Чор Россияси Туркистон худудини ҳеч бир қийинчиликсиз босиб олади.

НАСРИДДИН АФАНДИ ДУНЁ КЕЗАДИ

Насриддин Афанди туркий дунёнинг заковати рамзига айланган. Деярли барча туркий халқларда машҳур бўлган бу ном маданиятлар муштараклигининг ёрқин далилидир. У бизда Насриддин Афанди деб аталса, туркларда Хўжа Насриддин, озарбайжонларда Мулла Насриддин, козокларда Хўжа Носир, туркманларда Афанди деб аталади. Шунингдек, у билан боғлиқ латифалар Эрон, Тожикистон, Россия, Хитой, Юнонистон, Сербия, Босния, Хорватия сингари мамлакатларда ҳам кенг тарқалган. Ҳар бир халқ уни ўзиники деб ҳисоблайди. Бугунги кунда Тошкент, Самарқанд ва Бухорода, Озарбайжон пойтахти Бокуда, Туркиянинг Оқшаҳар ва Сивриҳисор шаҳарларида Насриддин Афандига ҳайкал ўрнатилган. Россияда Кулги кuni сифатида нишонланадиган санада – 2007 йил 1 апрелда Москвада ҳам унга ҳайкал тикланди. Ҳайкал тагида «Хўжа Насриддин – буюк донишманд ва сўз устаси» деб ёзилган. Ҳайкални «Маданиятлараро мулоқот – ягона дунё» жамғармасининг таъаббуси ва хомийлигида ташикли рус ҳайкалтароши Андрей Орлов яратди.

Хўш, буюк сўз устаси асли қаерда яшаган? 1998 йили Туркиянинг Сивриҳисор шаҳрида Насриддин Афандига ўрнатилган ҳайкал пойида шундай хаёлларга толган эдим.

Ҳар бир ўзбекистонлик уни албатта Самарқанд ёки Бухорода яшаган деб ҳисоблайди. Унинг номини каттаю кичик яхши билади. «Афанди» дейилиши биланоқ юзларга табасум югуради. Ота-оналар фарзандларининг ўшаандай машхур бўлишини истаб, исмини Насриддин қўядилар. Ўзбеклар Хўжа Насриддин шухратининг дунёга кенг ёйилишига муносиб ҳисса қўшмоқдалар. Москвада улар «Хўжа Насриддин Бухорода», «Хўжа Насриддин Хивада», Сеулда «Хўжа Насриддин» номли ресторанлар ҳам очилган.

Туркиялик таниқли олим Аҳмет Қобоклининг тадқиқотларига кўра, Насриддин Афанди XIII асрда Салжуқийлар даврида яшаган тарихий шахс, шоир ва закий инсон бўлган экан. У асли Сивриҳисор шаҳарчаси яқинидаги Хорту қишлоғида 1208 йилда туғилган. Отаси – Абдулла афанди қишлоқ масжидида болаларни ўқитган. Насриддин илк таълимни отасидан олиб, сўнгра Сивриҳисор мадрасасида ўқиган. Отаси вафотидан кейин Хортуга келиб, ота ишини давом эттирган. 1237 йили йирик маданий марказлардан бири бўлган Эскишаҳарга кўчиб ўтган. Бу ердаги мадрасаларда дарс берган, кўп китоблар мутолаа қилиб, ўз устида ишлаган. Шу сабабли кўнгина қадимий расмларда у катта салла ўраган ҳолда тасвирланади. Айни пайтда, давраларда хозиржавоблиги, адолатпарварлиги ва тўғрисўзлиги билан ном қозонган. Кейинчалик Оқшаҳарга бориб қолган ва 1284 йили ўша ерда вафот этган. Қабри ана шу шаҳарда. Бир пайтлар унинг устунли мақбараси атрофида девор бўлмагани ҳолда катта қулф осилган дарвоза қад кўтариб турганлигини нақл қиладилар. Афанди ўлимидан кейин ҳам одамларни қулдиришга интилган бўлса, ажаб эмас.

Насриддин Афандининг хаёти хақида маълумотлар жуда оз. Тарихий манбаларда Оқшаҳарда мадраса қурганлиги ва унда ўзи мударрислик қилганлиги ёзилган. У Мавлоно Жалолиддин Румий, Юнус Эмра, Ҳожи Бектош Вали, Сайид Маҳмуд Хайроний сингари машҳур шахслар билан замондош бўлган. Бу даврда тасаввуф таълимоти кенг ёйилган, оддий меҳнаткашлар ҳам, ҳукмдорлар ҳам тасаввуф шайхларини ҳурмат қилар, уларни пир ва пешво сифатида эътироф этардилар. Табиийки, илм ва ижод аҳли ҳам тасаввуфнинг ўз даврига нисбатан илғор ғояларидан баҳраманд бўлган, бу қарашларни тарғиб қилган. Хўжа Насриддин эса ўз даврининг илғор зиёлиларидан бири бўлган. Идрис Шох ўзининг «Суфизм» номли китобида (Москва, 1994) Насриддин Афанди латифаларида тасаввуфна маънолар борлигини, рамзлар воситасида баён қилинган ички маъноларга эътибор берип зарурлигини таъкидлайди.

Насриддин Афанди хақидаги латифалар тилдан-тилга ўтиб, бойиб борган. 1837 йили бу латифалар биринчи марта Истанбулда турк тилида нашр этилди. У қисқа вақт ичида шу қадар машҳур бўлиб кетдики, бошқа туркий халқлар орасида ҳам кенг ёйилди. Афанди латифаларининг қўлёзма ва босма тўпламлари юзага келди. Қисман Европа тилларига таржима қилина бошланди.

1862–1863 йилларда Афанди латифалари илк бор номаълум муаллиф томонидан ўзбек тилига таъдил қилиниб, тошбосма усулида чоп этилди. Кейинчалик халқ орасида тилдан-тилга ўтиб юрган кўплаб бошқа латифалар ҳам Афандига нисбат берилди, янги-янги латифалар яратилди. Бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда. Машҳур ўзбек фольк-

лоршунос олими, раҳматлик Ҳоди Зариф шундай деб ёзган эди: «Хўжа Насриддин ҳақидаги турк латифаларининг ёзма манбалар орқали Мовароуннаҳрга кириб келиши натижасида жанр, мазмун, қаҳрамонлар характеридаги яқинлик туфайли асл ўзбек латифаларидаги қаҳрамон номи аста-секин Насриддин Афанди номи билан алмаштирилган. Кейинчалик бу тўпламнинг оммавий нашрлари ўзбек халқи ўртасида асл ва таржима латифаларнинг кенг тарқалишига олиб келган. Натижада «латифа» термини ўз ўрнини «Афанди»га бўшатиб берган».

Афанди латифаларининг ўзбек халқи орасида бундай кенг тарқалишининг сабаблари кўп, албатта. Биринчидан, ўзбеклар ҳазил-мутойибани, беғубор кулгуни яхши кўради. Ҳозиржавоблик ва юмор асосига қурилган «Аския» аталмиш жанр дунёнинг бошқа бирор жойида йўқ. Латифаларга ҳамона бундай сўз санъатининг мавжудлиги ҳам халқнинг юмор ҳисси юксаклигидан далолатдир. Иккинчидан, Насриддин Афанди латифаларида акс этган турмуш тарзи, миллий анъаналар ва урф-одатлар ўзбеклар ҳаётига тўла мос келади. Бу икки жиҳат мингларча километр узоқда тувилган латифаларнинг Ўзбекистон заминида кенг ёйилишига сабаб бўлган, деб айта оламиз.

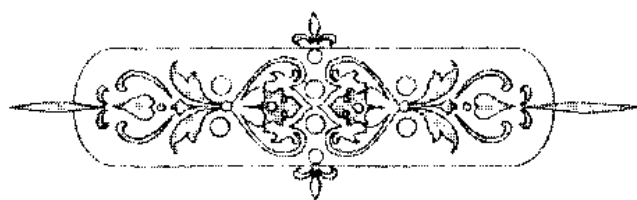
Афанди латифалари Ўзбекистонда турли йилларда миллионлаб нусхаларда чоп этилди. 1940–1941 йилларда Ш.Ризо латифаларни жамлаб, 6 китоб шаклида нашр эттирди. 1955–1960 йилларда Афанди латифалари таниқли адиб Абдулла Қаҳҳор таҳрири остида чоп қилинди. 1967, 1968–1969, 1990 йилларда латифаларнинг янги нашрлари чиқди. Олима Ф. Йўлдошева «Ўзбек фольклорида Насриддин Афанди об-

рази» мавзусида номзодлик диссертацияси ёзди. Ҳажвий-юмористик «Афанди» газетаси саҳифаларида Афанди латифалари мунтазам эълон қилиб борилмоқда.

Афанди латифалари Ўзбекистонда ва қўшни давлатларда бир қатор бадиий асарлар ва кинофильмларга ҳам асос бўлди. Рус ёзувчилари Леонид Соловьёв ва Борис Приваловнинг насрий асарлари, «Насриддин Бухорода», «Насриддин Хўжандда», «Хўжа Насриддин саргузаштлари», «Насриддиннинг ўн иккинчи қабри», «Афандининг беш хотини» фильмлари, «Хўжа Насриддин» опереттаси, «Насриддин Афанди» мусикали комедияси бунга мисол бўла олади. Алишер Навоий номидаги ўзбек давлат Академик Катта театрида бастакор С.Юдаковнинг «Хўжа Насриддиннинг ёшлиги» номли балет асари ҳам сахналаштирилган эди.

Туркия Маданият вазирлиги таклифи ва ташаббуси билан, 1996 йил ЮНЕСКО томонидан халқаро «Насриддин Хўжа йили» деб эълон қилинди. Бу тадбир доирасида бир қанча халқаро анжуманлар ўтказилди, китоблар чиқарилди, тадқиқотлар амалга оширилди. Германиянинг Фрашфурт шаҳрида бўлиб ўтган халқаро китоб кўرғазмасида турли тилларда, шу жумладан, ўзбек тилида чоп этилган Насриддин Афанди латифалари намоён этилди.

МАЪНАВИЙ КЎПРИКЛАР¹

Штуркистон – Анадолу маданий-маърифий алоқалари узок тарихга эга. Асрлар давомида икки қардош элнинг олимлари, шоирлари, тужжорлари ўзаро борди-келди қилганлар, ижодий ва илмий ҳамкорликда бўлганлар.

Марказий Осиёдан Анадолуга борган машҳур шахсларнинг кўпчилиги асосан Буюк Ишак йўлида жойлашган қадимий маданий, илм-фан марказлари бўлган кўҳна Хоразм, хусусан Бухоро ва Самарқанд шаҳарларидан. Бугунги кунда ҳам Шарқ мамлакатларида барча Марказий Осиёлик муҳожирларни Бухорий ёки Самарқандий исбалари билан улуғлашлари бежиз эмас.

Туркияга келиб, бу ерда муқим бўлиб қолган туркистонлик ватандошларимиздан бири Сайид Али Самарқандийдир. У дастлаб Қастамону шаҳрига, сўнгра Эдирнага келган ва султон Мурод иккинчи билан учрашган. Султон унга илтифот кўрсатиб, билими ва ақл-заковатига тап берган, Бурсадаги нуфузли Йилдирим Боязид мадрасасига мударрисликка тайинлаган. Сайид Али Самарқандий Султон Меҳмед даврида қатта обрў-эътибор қозонган. Кўплаб шоғирдлар етиш-

¹ Макола 1998 йилда Анкарада атоқли фольклоршунос олим, раҳматлик Малик Муродов билан ҳамкорликда ёзилган.

тирган. 1456 йилда вафот этган ва Бурса шаҳридаги яна бир буюк ватандошимиз – Амир Султон Бухорий макбараси ёнида дафн этилган.

Бошқа бир самарқандлик юртдошимиз – Алоуддин Али Самарқандий ҳам ўз номини тарих китобларида қолдира олди. У илк таълимни Самарқандда олган. Нақшбандийлик тариқатини пухта ўрганиб, уни ёйиш учун Анадолунинг Караман шаҳрига келган. Бу ерда нақшбандийликнинг шохобчаси бўлган Самарқандий тариқатини қурган. Шогирдлари ва издошлари унинг ишини давом эттиришган. Ҳозирги кунда ҳам Туркияда нақшбандия тариқатининг бир неча миллион ихлосманди борлиги ҳам ана шу анъаналар давом этаётганлигидан далолатдир.

Алишер Навоийга замондош хиротлик Алоуддин Али Мусаннибек ҳам Туркияда катта обрў-эътибор қозонган. У Кўния ва Истанбул мадрасаларида мударрислик қилган. Фотиҳ Султон Мехмед ва Махмуд пошшога бағишлаб асарлар ёзган. 1470 йилда Истанбулда вафот этган ва шу ерда дафн этилган.

Атоқли давлат арбоби ва шоир Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон Мирзонинг тақдири ҳам қизиқарлидир. 1507 йилда Ҳирот шайбонийлар томонидан забт этилгач, Бадиуззамон Мирзо Табризга – сафавийлар хузурига паноҳ истаб келади. Аммо худди шу пайт Туркия султони Явуз Султон Салим Табризга ҳужум қилиб, уни эгаллайди. Бадиуззамон Мирзони голиб Султон хузурига олиб келадилар. Бадиуззамон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли эканлигини билгач, Султон унга катта илтифот, иззат-икром кўрсатади. Табриздаги бошқа таниқли илм-фан кишилари, санъаткорлар ва усталар би-

лан бирга уни Истанбулга жўнатади. «Насиб этса, тахтишги ўзингга қайтариб олиб бераман», деб ваъда беради. Афсуски, қисмат Бадиуззамон Мирзога шанд берди – у 1517 йили Истанбулда авж олган вабо касаллигидан вафот этди.

Табиийки, борди-келдилар икки тарафлама бўлган. Туркиялик кўпгина олим ва шоирлар илм олиш учун ёки тақдир такозоси билан Туркистон ҳудудига келиб қолганлар. Юқорида қайд этилганидек, Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари фан ва маърифат марказлари сифатида уларни ўзига жалб этган.

Биз Қозизода Румий ҳаёти ва фаолияти ҳақида юқорида ҳикоя қилган эдик. Яна бир қизиқарли қисмат соҳибни Муҳаммад Асқар бинни Муҳаммад Жазарийдир. У 1387 йилда туғилган. Отаси машхур шайх Муҳаммад Жазарий эди. У бошланғич таълимни Шом ва Мисрда олган. Сўнгра отаси билан Бурсага келиб, у ерда муқим яшаб қолган. Амир Темур Бурсани олгач, ўз юртига қайтишда Шайх Муҳаммад Жазарийни ҳам ўзи билан бирга олиб кетади. Орадан бир неча йил ўтиб, ўвли Муҳаммад Асқар отасини излаб Мовароуннаҳрга йўл олади. У Кеш (Шахрисабз) шаҳрида отаси билан учрашади. Ўн беш ёшларда бўлган Жазарий Кешда пухта билим олгач, яна Анадолуга қайтади. Ўша даврда подшоҳ бўлган Чалабий Мехмед билан учрашади. Султон унинг илми ва хуснихатига қойил қолиб, ўз саройида хизматга тайинлайди.

Туркия фарзандлари бўлган Алоуддин Али Фанарий (вафоти 1498), Абдул Восий бинни Хайриддин Хизр (вафоти 1538), Абдуллоҳ Илоҳий (вафоти 1491), Пири Мехмед (вафоти 1550), Илёс Румий (вафоти 1451), Муҳиддин Мехмед,

Алоуддин Али, Куч Хисорий (вафоти 1437), Умар Важивуддин ибн Абдулмуҳсин Арзинжонийлар (вафоти 1440) ҳам турли йилларда Бухоро ва Самарқандда илм олганлар, му- даррислик қилганлар, китоблар ёзганлар...

Амир Султон Бухорий

Машҳур меъморий обидаларга бой, об-ҳавоси мўътадил Бурса шаҳри Улуғтов этакларида жойлашган. У 1326 йилда Ўрхон Ғози томонидан фатх этилгач, 1335 йилдан эътиборан Усмонли давлатининг пойтахти бўлган. Шаҳарда бир қанча авлиёлар, подшоҳлар ва шахзодаларнинг макбаралари, табаррук зиёратгоҳлар бор. Йилдирим Боязиднинг қabri ҳам шу шаҳарда. Бурса аҳолиси асрлар давомида Бавлод, Шом, Табриз, Рай, Қоҳира каби марказий шаҳарлар аҳли билан илмий, маданий алоқаларда бўлиб келган. Шаҳардаги Бухоролик Абдал Мурод, Амир Султон Бухорий, Абу Исҳоқ Козируний, Ўзбеклар, Ҳаким Ширвоний, Араблар ва Тарлар каби маҳалла номлари ана шу алоқаларнинг ёрқин гувоҳидир. Бундай кенг микёсли халқаро алоқалар Бурсани ўрта асрларнинг йирик маданий марказига айлантирган.

Биз Бурсада яшаб, ижод этган ватандошларимиздан бири – Амир Султон Бухорий ҳақида ҳикоя қилмоқчимиз. Зеро, бу номни Бурсада каттадан-кичик яхши билади, унинг макбараси табаррук зиёратгоҳлардан бири. Маҳаллалар, мактаблар, дўконлар унинг номи билан аталмоқда. Хўш, бу ватандошимиз қандай фазилатлари ва эзгу ишлари билан ном қозонган? Бу саволга Бурсада ва Туркиянинг бошқа шаҳарларида чоп этилган ўнлаб манбалардан жавоб топиш мумкин.

Амир Султон ҳазратларининг асл оти Сайид Шамсиддин Муҳаммад бин Али ал-Ҳусайний ал Бухорийдир. У 1368 йилда Бухорои Шарифда таваллуд топган. Отаси Амир Кулол нисбаси билан машҳур бўлган мутасаввуф, даврининг стук пешвоси Сайид Али ҳазратларидир (маълумки, Сайид нисбаси ҳазрат Алининг ўғиллари ҳазрат Ҳусайн авлодларига нисбатан қўлланилади).

Нақл қилинишича, Амир Султон ҳазратларининг шажаралари ҳазрат Ҳусайндан бошланади. Сўфиликда валийлик рутбасини қозонганликлари ва Йилдирим Боязидга кўв бўлганликлари учун «Амир» ёки «Амир Султон» нисбаси, Бухородан бўлганликлари учун эса «Бухорий» нисбасини олганлар. Барча маноқиб (хасби ҳол)ларда у кишининг исми шарифлари «Амир Бухорий» ёки «Амир Шамсиддин Бухорий» деб тилга олинади. Амир Бухорийнинг отаси Амир Кулол нақшбандия тариқатининг «Нур бахшия» тармоғига мансуб бўлган. У кулолчилик билан турмуш кечирган. Мансаб ва шухратдан йироқ ҳолда зуҳд ва тақво билан машғул бўлган. Мутасаввуфликнинг юксак рутбасига эришган.

Амир Бухорий кичик ёшдалик чоғларида онасидан жудо бўлади. Отаси Амир Кулол бошқа уйланмайди, ўзининг бутун меҳри ва билимини фарзандига беради. Унга ҳам ота, ҳам оналик қилади. Ўғлининг қалбида меҳр-шафқат, инсонийлик фазилатларини шакллантиради. Диний илмлар билан бирга тасаввуфнинг сир-асрорларини ўргатади, ҳаёт сабоқларидан ўғитлар беради.

Амир Кулолнинг фарзандига барган панд-насихатларидан бирини шундай нақл этадилар: «Эй ўғлим, пайғамбарни отанг ва онангдан ҳам кўпроқ сев, аждодинг билан фахрлан-

ма, оғзингдан ҳеч қачон ёлғон чикмасин. Ҳар бир кушингни сўнги кунинг каби қабул қил ва ишларингни ниҳоясига етказ. Илм ўрганишдан ҳеч зерикма. Оқ соқолли бўлсанг ҳам душманга қарши курашингни ташлама. Саломсиз ҳеч бир жамоага кирма. Никоҳсиз хотин билан ўлтирма. Ҳадислар сенга йўл кўрсатади. Ҳазрати Қуръон эса сенинг раҳбаринг бўлади. Ўғлим, ҳаёт ҳамма жиҳатлари билан сенинг учун бир мактабдир. Қасрда эзгу иш кўрсанг, қўшилмоққа шошил, ёмонликдан қоч, унутмагинки, энг буюк қуролинг Оллоҳга қилган дуоларинг бўлади».

Кўришиб турибдики, Амир Бухорийнинг илк устози отаси бўлган. У отасининг ёи-атрофидаги шогирдлари ва муридларининг суҳбатлари таъсирида вояга етган, камол тошган, кулолчилик санъатида ҳам отасидан кўн нарса ўрганган. Иш жараёнида отаси ва унинг шогирд-муридларининг илохий қуй-қўшиқларидан завқ олган, калбида эзгу туйғулар уйғонган. Илм, ирфон, ҳикмат, саодат ҳақида баҳс юритган дарвешларга ҳамдавра, ҳамсуҳбат бўлган. Бу илму ирфон таъсири натижасида Амир Бухорий кичик ёшлигидаёқ бир қанча кароматлар соҳиби бўлганлигини нақл этадилар.

Афсуски, 17–18 ёшларида Амир Бухорий севимли отаси ва устозидан жудо бўлади. У бир кечаси кўрган туши туфайли Мадинага кетиб, умрининг охиригача қолишга қарор қилади. Тарбияси туфайли гавжум давраларни севмайдиган, сокин ва ёлғиз яшашни ёқтирадиган Амир Бухорий бир кун яқин дўстлари билан видолашади-да, савдо карвонига қўшилиб Бухородан чиқиб кетади. Марв, Нишоур, Исфахон, Бағдод, Басра шаҳарлари орқали чўллардан ўтиб, Макка ва Мадина шаҳарларидаги муқаддас зиёратгоҳларни

тавоф қилади. Хаж вазифасини адо этганидан сўнг Мадина шаҳрида бутунлай қолишни ният қилади. Аммо у ерда кўрган бир туши туфайли яна йўлга тушади. Тушида пайгамбаримиз билан ҳазрати Алини кўради. Ҳазрати Муҳаммад саллоллоху алайҳи васаллам унга шундай хитоб қиладилар: «Эй ўғлим, ҳақ тарафиндан сенга Диёри Румга бормоқ ишорати бўлди. Аждодларинг дини ва суннатиини мусулмонларга такво йўли билан аңлат. Олдинда ёнган уч қандил сенга йўл кўрсатади. Қандиллар қаерда сўнса, ўша ер сенинг маконингдир».

Қандилларнинг йўл кўрсатиши билан Бурсага келган Амир Бухорий «Ғори ошиқон» деган мавзеда бир муддат хилват хаёт кечиради. Подшоҳ Йилдирим Боязиднинг саройи худди шу шаҳарда эди. Подшоҳ Эдирина шаҳрига сафарга кетган пайтда қизи Хунд Ғоғма Султон тушида олган маънавий амрга биноан Амир Бухорийга турмушга чиқади. Табиийки, қизининг ўзидан рухсатсиз турмушга чиққани учун Йилдирим Боязид ғазабга келади. Аммо ўша пайтда Бурса қозиси бўлган Шайхулислом Мулло Фанарий бир мактуб ёзиб, султонни тинчлантиради.

Амир Султон Бухорийнинг ғойибий каромати туфайли Некбулу зафарини қозонган Йилдирим Боязид аббосий халифа Мутаваккил Биринчи тарафидан «Рум иқлимининг султони» унвони билан тақдирланади. Бу муносабат билан Амир Султон қайночасининг белига «Олтин қилич» тақади. Амир Султоннинг бундан кейинги хаёти ибодат, мураббийлик, мударрислик ва иршод билан кечади. Жуда кўплаб имон-эътиқодли ва маърифатли шогирдлар етиштиради, шахзодаларга маънавий оталик қилади. Чалабий Султон

Меҳмед ва Мурод иккинчи подшоҳлиги давларида ҳам катта ҳурмат-эътибор кўради.

Муаррихлар у кишининг қиёфаларини шундай тасвирлайдилар: Амир Султон Бухорий «бўйи бироз узун, қорачадан келган, истараси иссиқ, узун ва позик бармоқли, соқоли бироз узун, яшил матодаш яқтак кийиб, бошларига ўн икки таркли (бўлимли) «тожи шариф» кийиб, устидан яшил салла ўрар эдилар...»

Амир Султон билан Хунд Фотма Султондан бир ўвил ва икки қиз дунёга келган. Ўғли Амир Али ўзи хаёглигида вафот этган ва опаси тарафидан бунёд этилган мақбарага кўмилган.

Ҳазрати Амир Султон 1429 йилда 63 ёшларида вабо касалидан вафот этганлар. Бу машҳур шахс зохирий илмларни ҳам, ботикий илмларни ҳам яхши билган ва улар ҳақида шогирдларига сабоқ берган. Шу сабабли у «Кароматлар султони» деб эъзозланган.

Бурсага дастлаб келган пайтларида шаҳарнинг баъзи ула молари бу зотнинг ботикий илмларига қойил қолганлар, аммо зохирий илмлардан хабарлари борми-йўқми, синаб кўрмоқчи бўлганлар. Ўзаро келишиб, аяқ фанлардан, сарф ва нахвдан саволлар ҳозирлаб, Амир Султон ҳузурига келганлар. Аммо абжад ўқиган кичик болалар каби тиллари тутилган. Ўзларида савол сўрашга қуч тополмаганлар. Ҳазрати Амир эса уларнинг хаёлларидаги саволларни ғойибан аниқлаб, ҳар бирга позик нукталарига қадар тўлиқ жавоб берадилар. Синаш учун борганлар хайратдан лол бўлиб қоладилар.

Амир Султон Бухорий кароматларига яна бир мисол. Дарвешлардан бири суҳбат чоғида одамлар орасида «Амир

Султон кўи кароматларини илми кимё билан қилади», деган айрим миш-мишлар юрганлигини айтиб қолади. Амир Султон унга жавобан шундай дейдилар: «Эй дарвеш, кимё икки хил бўлади. Бирисида мисга ҳар хил маъданларни аралаштириб, олтинга айлантирадилар. Иккинчисида эса авлиёларнинг муборак нафаслари каромат яратади».

Амир Султон шундай деб, чашма бошидаги бир ёғоч идишни муборак қўллари билан сувга тўлдирадилар. Дуо ўқиб, сувга пуфлаганларида идиш олтинга тўлиб қолади. Шунда Амир Султон Бухорий: «Мақсадимиз – сизга кўрсатмоқдир, олтин яратмоқ эмас», дейишлари билан идиш қайтадан сувга тўлиб қолади. Шохидлар ҳайратдан ёка ушлаб қоладилар. Амир Султоннинг бундай кароматлари ҳақида кўплаб гувоҳликлар бор. Улар китобларда тўқланиб, паишр этилган.

Соҳибқирон Амир Темур Бурса шахрини эгаллаган чоғида халқ Амир Султон Бухорийдан ёрдам сўраган. Бу табаррук зотнинг Амир Темур билан учрашганликлари ҳақида тарихий маълумот йўқ. Аммо шуниси аниқки, Соҳибқирон лашкарлари шаҳарга захмат етказмаган. Бунда Амир Султон Бухорийнинг хиссаси бўлганлиги шубҳасиз. Амир Султон қаерда бўлмасин, яшамасин, она юрти – Бухорои Шарифни унутмаган. У билан фахрланган, ҳамиша ёдида тутган...

Амир Султон Бурсада ўзидан кўп ёдгорликлар қолдиради: унинг табаррук номи билан аталаётган масжид, мадраса, ҳаммом, 6 та чашма бунинг мисолидир. Кейинчалик унинг масжид ва мадрасаси атрофида пайдо бўлган катта бир маҳалла унинг номи билан аталади.

Мана, Амир Султон Бухорий турбатларидаги ёзув – китобадан бир байт:

Бу турбага жаннат назар дерлар ҳамма ёшу қари,
Бунда ётур Султон Амирки, халқни иршод айлади...

Амир Султон шеърлар ёзганлиги хақида ҳам маълумотлар бор. Улардан бири тарих китобларида қайд этилган:

Гарчи ошиқларга сало дейилди...
Дарди бўлган келсин, дармонни топдим.
Ох ила, воҳ ила жавлон этаркан,
Жонимнинг ичиндан жондонни топдим...
Оқар кўзларимдан ёш ўрнига қон,
Заррача кўримас кўзимга жаҳон,
Дарёни ичса-да қондирмас экан,
Ошиқни қондирган уммонни топдим.
Ошиқлар майдонга тўғри борурлар,
Эранлар жам бўлмиш, берар-олурлар,
Жумла валилар ҳам девон турурлар,
Ҳаққа махбуб бўлган султонни топдим.
Очилмиш дўконлар, қурилмиш бозор,
Жонлар гаров бўлмиш, даллол ҳам кезар,
Ўтириб, умматнинг баротин ёзар,
Жавохир бахш этган дўконни топдим.
Амир Султон, не хуш бир бозор эмиш,
Эранлар жам бўлиб, хўб кезар эмиш,
Жумланинг максуди ул дийдор эмиш,
Ҳаққа мушток бўлган девонни топдим.

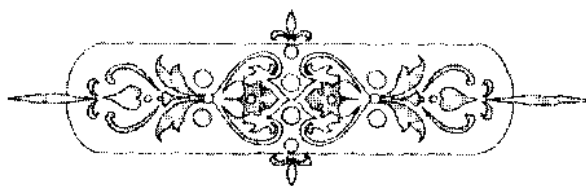
Амир Султонга бағишлаб замондошлари ва шогирд-мурридлари марсиялар, қасида-мадҳиялар битганлар. Шавқий Афандининг қасидасида шундай сатрлар бор:

Жумла дилда дostonдир шавкати Султон Амир,
Рухи анвардир, мусаввир ҳайъати Султон Амир...

Хусн ичинда Юсуфни ғоят гўзал эрди юзи,
У каби ғоят малихдир талъати Султон Амир.
Дасти Довуд ҳар темирни мум каби эзгай эди,
Ром этар тошдек кўнгулни қуввати Султон Амир.
Деву жин бўлди мусаххар чун Сулаймонга мудом,
Этди тасхир нафс девин ҳайбати Султон Амир.
Минг набидан илму таълим олди Лукмони ҳаким,
Қалбига ҳақ файз берибдур хикмати Султон Амир.
Қалби софи сидқи чун Абу Бакр Сиддиқ каби
Тахти иймонда бўлибдур рифъати Султон Амир.
Зулфикори ишк бирлан этди ўз нафсин халок,
Шоҳи Мардони Аливаш ҳазрати Султон Амир.
Ибни Адҳамдек Бухоро шаҳридан чиқмиш у хам,
Дардди диллар тахти бўлди мулкати Султон Амир.
Авлиёнинг, асфиёнинг нурларидан баҳраманд,
Шул сабабдан қўймади ҳеч зулмати Султон Амир...

Биз Туркистон-Анадолу маданий алоқаларининг айрим саҳифаларини варақладик, холос. Амир Султон Бухорий ҳаёти ва фаолияти бу алоқаларнинг ёрқин мисолларидандир. Турли кутубхоналарда сақланаётган қадимий қўлёзмаларни ўрганиш – бутун дунёга тарқалиб кетган Бухорийлар, Самарқандийлар, Хоразмийлар меросининг бизга ҳозиргача номаълум бўлган янги-янги саҳифаларини ойдинлаштириши шубҳасиз.

ТЕМУРИЙНОМА

Амир Темур ва Ҳофиз Шерозий

Форс адабиётининг ёрқин юлдузларидан бири – Хожа Ҳофиз Шерозий (Шамсуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад, 1326–1389) номи ва ижоди ўзбек ўқувчиларига яхши таниш. Унинг оташин ғазаллари турли йилларда А.Авлоний, Хуршид, Чустий, Муинзода, Васфий, Ш.Шомухамедов, Э. Воҳидов, Ж. Жабборов, Ж. Қувноқ, М. Кеңжабек сингари шоирлар томошидан ўзбек тилига таржима қилинган.

То Шўролар ҳокимияти ўрнатилгунга қадар Туронзаминдаги барча мадрасаларда Навоий шеърляти билан бирга форсий тилда ижод қилган мумтоз шоирларнинг асарлари ҳам пухта ўрганилган. Ҳар бир зиёли одам уч тилни – ўзбек, форс ва араб тилини мукаммал билган. Форс шеърлятининг энг яхши намуналари, шу жумладан, Ҳофиз ғазаллари ҳам севиб мутолаа қилинган.

Табиийки, Соҳибқирон Амир Темур Ҳофиз ижоди билан яхши таниш бўлган. Айниқса, унинг «Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро, ба холи хиндуян бахшам Самарқанду Бухороро» («Агар кўнглимни ром этса ўшал Шероз жонони, каро холига бахш этгум Самарқанду Бухо-

роши») деб бошланадиган газали кўпчилик орасида машхур бўлиб, турли давраларда тез-тез тилга олинарди.

Шу сабабли 1387 йили Форс ерлари ва пойтахт шаҳар Шерозни эгаллаган Соҳибқирон шаҳарнинг машхур шахслари қатори Ҳофиз Шерозийни ҳам суҳбатга чақиргани буюради. Бу пайтда шоир анча кексайиб, моддий жихатдан ҳам кийналиб қолган экан. Букчайган ва юпун кийинган шоирни Соҳибқирон ҳузурига олиб келадилар. Шунда Амир Темури унга таъна қилади: «Мен бутун дунё бойлигини сарфлаб, Самарқанд ва Бухорони обод қилсаму Сиз уларни бир гўзалнинг қора холига бериб юбормоқчимисиз» дейди. Ҳозиржавоб шоир: «Ана шу сахийлигим туфайли ҳозирги аҳволга келиб қолдим-да» деб жавоб беради. Бундай закий жавобдан завқланган Соҳибқирон шоирни катта совғасаломлар билан кузатиб қўяди...

1979 йили Эрондаги уч йиллик таржимонлик хизматим ниҳоясига етгач, Тошкентга қайтиб келдим. Ўшада бир қанча подир китоблар қатори Ҳофизнинг мукамал шеърлар девонини ҳам олиб келган эдим. У 1424 йили, яъни шоир вафотидан 35 йил кейин китобат қилинган подир қўлёзма нусха асосида чоп этилган экан. Бўш пайтларимда уни мутолаа қилишни ёқтираман. Шоирнинг жўшқин туйғулар билан йўғрилган, гўзал бадий санъатларга бой асарлари кишини ўзига мафтун этади. Мутолаа жараёнида тувилган баъзи мушоҳадаларимни Сиз билан баҳам кўриш пиятидаман.

Энг аввало, Самарқанд ва Бухоро тилга олинган ўша машхур газал ҳақида. Таржимада «турки Шерози» жумласи ўзбек тилига «Шероз жонони» деб ўтирилган. Тўғри, «турк» сўзининг бир маъноси «гўзал» демакдир. Аммо матлада гап

аниқ турк гўзали ҳақида кетмоқда. Чунки кейинги сатрдаги Самарканд ва Бухоро шаҳарлари номи бежиз келтирилмаган. Яъни шоир турк гўзалининг қора холига туркларнинг икки марказий шахрини ҳадя қилмоқчи.

Рус тилида мазкур ғазал матлаъи шундай таржима қилинган:

Дам тюрчанке из Ширази Самарканд, а если надо –
Бухару! А в благодарность жажду родинки и взгляда.

Шоир яшаган даврда Шерозда форслар билан бирга турклар ҳам истиқомат қилган. Зеро, ҳозир ҳам Эрон аҳолисининг ярмини туркий халқ ва элатлар вакиллари ташкил этади. Қолаверса, Халокухон даври (1256–1265)дан бошлаб Эрон ҳукмдорлари ва сарой аъёнларининг кўпчилиги туркий халқлар вакилларидан эди. Шоир улар билан доимий мулоқотда бўлган, баъзилари билан яқин дўстона муносабатлар ўрнатган. Девондаги бир қитъа ана шу дўсти билан жудодик туфайли қаламга олинган:

Куввати шоираи ман сахар аз фарти малол,
Мутафаррик шуда аз баъда, гурезон мерафт.
Нақши Хоразму хаёли лаби Жайхун мебаст,
Бо ҳазорон тила аз мулки Сулаймон мерафт.
Мешуд он кас, ки жуз ў жони сухан кас нашинохт,
Ман ҳамедидаму аз колбадам жон мерафт.
Чун ҳамегуфтаман: «Эй муниси деринаи ман!»
Сахт мегуфту дилозурдаву гирён мерафт.
Гуфтам: «Ақнуи сухани хуш ки бигўяд бо мо,
К-он шакарлахчан хушхони хушилхон мерафт!»

Лоба бисёр намудам, ки: «Марав!» Суд падошт,
З-он, ки кор аз назари раҳмати султон мерафт.
Подшохо, зи сари лутфу карам бозам хон,
Чи кунад? Сўхта аз ғояти хирмон мерафт.

Мазмуни:

*Шоирлик қувватим саҳар пайти беҳад малол чекиб,
мендан ажралиб, югуриб кетди. Хоразм манзарасию Жай-
хун хаёли билан минг хил гинахонлик арз этиб, Сулаймон
мулкидан кетди. У шундай кишики, ундан бошқа одам
сўзнинг жонини билмайди, мен уни кўриб турибману бада-
нимдан жон кетди. Мен унга дедим: «Эй менинг қадимий
мунисим!» Менга қаттиқ гапирдию дили озор чекиб, йиглаб
кетди. Дедим: «Энди бизга яхши гапларни ким айтади?
Чунки шакарлаҳжа, сўзи ва овози яхши кетди!» «Кет
ма» деб кўп илтижо қилдим, фойдаси бўлмади. Чунки,
ғишт қолипдан кўчган эди. Эй, подшоҳ, лутфу караминг-
ни кўрсатиб, яна даъват қил, не қилай? Бундай катта
йўқотишдан дилим ёниб кетди.*

Кўриниб турибдики, шоирнинг ҳамдарди, унинг шеър-
ларини яхши тушунадиган ҳамфикр дўсти ўз Ватапи –
Мовароуннахрга қайтиб кетган. Бу йўқотиш шоирни қаттиқ
хаяжонга солган. Тасаввуф истилоҳида «ёр» сўзи Худони,
гоҳида эса маъшуқа ёки яқин дўстни англатган. Шу са-
бабли бу ерда гап аёл киши ҳақида кетаяптими, ёки дўст
ҳақидами, аниқ айтиш кийин. Лекин бу воқеа шоир қалбини
қаттиқ ларзага солган.

Шоир бир рубойсида шундай ёзади:

Не қиссан он шамъи Чигил битвон гуфт,
Не холи дили сўхтадил битвон гуфт.
Ғам дар дили тағи маи аз он аст, ки нест
Як дўст, ки бо ў вами дил битвон гуфт.

Мазмуни:

*У Чигил шаъми қиссасини айтолмайман, куйган дилим
ҳолини ҳам баён қилолмайман. Дилимдаги ғамларимнинг
сабаби шуки, дил ғамини изҳор қиладиган бирор дўст йўқ.*

Маълумки, туркий Чигил қабиласи Шарқий Туркистон ҳудудида яшаган. Бу қабила вакиллари ўзларининг гўзалликлари билан шуҳрат топган. Мумтоз адабиётда «Чигил» сўзи гўзалликни ва туркларга хосликни билдиради. Бу рубоийда ҳам шоир ўзининг ҳамдарди ва сирдоши кетиб қолганлигидан, дилидаги дардларини айтадиган бирор дўсти йўқлигидан шикоят қилади. Бопқа бир ғазалида ҳам ўша «Чигил шаъми» ҳажрида ёнганлигини айтар экан, энди аниқ тарзда у «Самарқандлик турк» эканлигини айтади.

Сўхтам дар чохи сабр аз баҳри он шамъи Чигил,
Шоҳи туркон фориг аст аз холи мо, ку Рустаме?..
Хез, то хотир бад-он турки Самарқанди дихем,
К-аз насиман: «Бўи жўе Мўлиён ояд ҳаме».

Мазмуни:

*Ўша Чигил шаъми ҳажрида сабр чоҳида қолиб, куйдим.
Турклар шоҳи ҳолимиздан беҳабардир, Рустам қаерда?
(Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги воқеалар эсга олинмоқда).
Ўрнингдан тур, Самарқандлик туркни хотирлайлик, унинг*

шабадасидан «Мўлиён аригининг ифори келади» (Рудакий мисраси).

Бу сатрлар шоирнинг форсий ва туркий адабий мероси нухта эгаллаганлиги, гарчи биз томошларга келмаган бўлса ҳам, Мовароуннаҳр шаҳарлариши яхши билганлигидан далолат беради.

Девондаги бир соқийномада шоир фаний дунёнинг ўтқинчилиги ҳақида мушоҳада юритар экан, афсонавий турк хукмдори Афросиёб ва турк лашкарбошиларнинг помини ёд этади:

Ҳамон манзил аст ин жаҳони хароб,
Ки дидаст айвони Афросиёб.
Кужо ройи Нирони лашкаркашан?
Кужо Шеда – он турки ханжаркашан?
На тапхо шуд айвону қасрани ба бод,
Ки кас дахма низани падорад ба ёд...
На хуш гуфт Жамшед ба тожу ганж,
Ки: як жав наярзад сарои сипанж.

Мазмуни:

Бу хароб жаҳон Афросиёбнинг айвонини кўрган манзил дир. Лашкарбоши Ниронинг ўй-фикрлари қайда қолди? У ханжаркаш турк Шеда қасерда? Уларнинг айвону қасрлари ер билан яксон бўлди, одамлар уларнинг дахмалари қасерда эканини ҳам билмайди...Тожу ганжли Жамшед қандай яхши айтганки, бу муваққат сарой бир дона арпага ҳам арзимайди.

У «ханжаркаш турк» деганда Ғарбий турк ҳоконлиги хукмдори Шегуй ҳокон (милодий 610–618 йиллар)ни назарда тутади. Чунки у Сосонийлар устидан йирик галабага эри-

шиб, Эрон ҳудудини эгаллаб олган эди. Бу мисол шоирнинг Эрон ва Турон тарихини ҳам яхши билганлигини кўрсатади.

Мумтоз ўзбек шеърляти намояндалари учун Ҳофиз шеърляти ўзига хос маҳорат мактаби бўлган. Сайфи Саройи, Ҳофиз Хоразмий, Саккокий, Атоий, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Нодира, Амирий, Мунис, Огаҳий сингари турли даврларда ва турли минтакаларда яшаган ўзбек шоирлари Ҳофиз шеърлятиши ўзларига намуна деб билганлар. Жумладан, Алишер Навоий Ҳофиз ғазалларини ниҳоятда севган, уларни доимо мутолаа қилган ва шоирнинг бадий маҳоратига юксак баҳо берган. «Насойим ул-муҳаббат» асарида Ҳофиз ҳақидаги шундай таърифни ўқиймиз: «Алар (Ҳофиз Шерозий) лисон ул-ғайб ва таржумон ул-асрордирлар. Басо асрори ғайбия ва маонийи ҳақиқийяки, сураг кисватида ва мажоз либосида адо қилибдурлар». Яъни, Навоий Ҳофизни илоҳий сирларнинг таржимони, илоҳий ишқни дунёвий ишқ кўринишида (ҳақиқат маъниларини мажоз либосида) баён этган шоир деб ҳисоблайди.

«Девони Фоний»да Ҳофизнинг 211 ғазалига татаббу (назира) ёзилган. Назиралардан бири ўша Самарқанд ва Бухоро тилга олинган машҳур ғазалга ёзилган. Унинг матлаби қуйидагича:

Ғар он турки хитойи нўш созад жоми сахборо,
Нахуст орад суи мо турктозу қатлу яғморо.

Таржимаси:

Агар ул Чинли турк сиикорса алвон рангли минони,
У аввал бошлагай биздан азобу қатлу яғмони.

(Муаллиф таржимаси)

Яқинда Қашқадарёда бўлганимда дўстларимдан бири Қарши районида Шерозий қабри борлигини айтиб қолди. Албатта бу менда катта қизиқиш уйғотди. Тезда ўша жойга бордик. Бешкент яқинида Нукробод деган қишлоқ бор экан. Қишлоқ оқсоқолларининг айтишича, бу ном илгари Рукнобод бўлган ва кейинчалик талаффузи ўзгариб кетган. Ҳофиз газалларда куйланган Рукнобод ариғи васфини эсланг:

Бидех, соки, майи боки, ки дар жаннат нахоҳи ёфт
Канори оби Рукнободу гулганги Мусаллоро.

Мазмуни:

Эй соқий, боқийлик майини келтир, Рукнобод суви қирғоқлари ва Мусаллода гул сайрини жаннатда ҳам тополмайсан.

Қишлоқда илгари шу номда ариқ ҳам бўлган экан. Энг муҳими, бу ерда кичикроқ масжид ва Шерозийнинг қабри ҳам бор. Мавжуд маълумотларга кўра, Ҳофиз Мовароуннахрга келмаган ва Шероздаги ўзи севган Мусалло боғида дафн этилган. Кейинчалик теурийзода Абулқосим Бобур шоир қабрини янада обод қилган. Ҳозирги пайтда Ҳофизия деб аталадиган мазкур боғ ва ундаги шоир мақбараси катта зиёратгоҳга айланган. Нукробод қишлоғидаги эса шоир мухлислари томонидан ясалган рамзий қабр бўлиши мумкин, ё бўлмаса, асли шерозлик бошқа бир шахснинг қабри бўлса керак. Бу қишлоқ номини ва мавжуд қабрни халқимизнинг шоир ижодига катта муҳаббати рамзи десак, хато бўлмайди. Умуман, Шероз билан Қашқадарё воҳаси ўртасида қадимда

борди-келдилар кўчи бўлганга ўхшайди. Яккабоғ туманидаги Шерозий қишлоғи ҳам бежиз шу ном билан аталмаган бўлса керак.

Соҳибқирон Амир Темур 1393 йили тобеликдан бош товлаган Форс ҳукмдори Шох Маусур устига яна қўшин тортади ва шиддатли жашглардан кейин Шерозни қайта эгаллайди. Бир ойга яқин шу шаҳарда туриб қолади. Бу вақт ичида у Ҳофиз Шерозий қабрини зиёрат қилган бўлиши керак. Сўнгра Соҳибқирон Ироқ сари юришини давом эттиради ва ўғли Умаршайхни Форс вилоятининг ҳокими қилиб қолдиради. Умаршайхнинг фожиаали ўлимидан сўнг унинг катта ўғли, 10 яшар Пирмуҳаммад то 1410 йилгача Форс ҳукмдори бўлган. Бинобарин, Умаршайх ёки Пирмуҳаммад Ҳофизнинг қабри тупровидан ўз Ватанларига юборган бўлсалар ажаб эмас. Чунки Соҳибқирон Амир Темурнинг ўзи ҳам забт этилган худудлардан авлиёлар ва улўф зотларнинг хокларини Турон тупровига олиб келганлиги яхши маълум.

Ҳофиз Шерозий ўз давридаёқ катта обрў-эътиборга эга бўлган. Уни бир қатор подшоҳлар ўз саройларига таклиф этганлар. Ривоятларга кўра, Соҳибқирон ҳам шоирни ўзи васф этган Самарканд ва Бухорони келиб кўришга таклиф қилган. Аммо шоир кексалиги ва узок сафарни кўтаролмаслигини айтиб, узр сўраган. Шерозда у Қуръон тиловат қилиш ва хаттотлик билан кун кечирган. Чунки у шоирликдан ташқари Қуръони каримни 14 усулда қироат билан ўқийдиган қори бўлган (Ҳофиз таҳаллуси бежиз эмас) ва чиройли ҳусниҳат соҳиби эди. Амир Хусрав Дехлавийнинг Ҳофиз қўли билан кўчирилган икки достони бугунги кунда Ўзбекистон

Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар маркази хазинасида сақланмоқда.

Амир Темур билан Хофиз Шерозий ўртасида бўлиб ўтган тарихий мулоқотга келадиган бўлсак, у Соҳибқироннинг адолатпешалиги, адабиёт ва илм аҳлини қанчалар улуғлаганини кўрсатувчи ёрқин бир мисолдир. Шу сабабли бу воқеа солномачилар эътиборидан четда қолмаган ва тарих зарварақларига муҳрланган. Кўплаб жаҳон шоирлари бу воқеа ҳақида шеър ҳам ёзганлар.

Хофиз ижоди ҳамма даврлар учун қимматли, ҳеч қачон ўз аҳамиятини йўқотмайдиган бебаҳо маънавий хазинадир. Шу туфайли унинг асарлари бутун дунёда, юзлаб тилларда қайта-қайта нашр этилмоқда. Европада илк бор 1812 йилда шоир девони Йозеф Фон Хаммер томонидан немис тилига ўгирилган эди. Шундан кейин у кўплаб Европа тилларига таржима қилинди. Кўпгина Ғарб шоирлари Хофизга назиралар ёзди. Иоганн Вольфганг Гётеннинг «Ғарбу Шарқ девони» ҳам ана шу ижодий таъсир туфайли дунёга келган эди. Рус адабиётида А.А. Фет, В.А. Жуковский, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, С.А. Есенин, В.Я. Брюсов сингари атоқли шоирлар Хофиз лирикаси образларидан фойдаланиб, шеърлар яратганлар.

Ўзбекистонда ҳам Хофиз асарлари бир неча бор қайта нашр этилган. 2014 йили изланувчан тадқиқотчи, Ўзбекистон тожик маданият маркази бошқаруви аъзоси Олимжон Давлатов томонидан шоир девони кирилл алифбосида оригинал тилида чоп этилди. Совғабоп тарзда нашр этилган китоб шоирнинг мухлисларига ажойиб совға бўлди. Айни пайтда, Хофиз Шерозий девонини ўзбек тилида янги таржималар

билан бойитиб, напир этиш галдаги вазифаларимиздан биридир.

Соҳибқироннинг нодир ҳайкалчаси

Соҳибқирон Амир Темурнинг нодир ҳайкалчаларидан бири 1997 йилнинг 29 ноябрида Истанбулдаги «Конрад интернейшнл» меҳмонхонасида тапқил қилинган кимошди савдосига қўйилган эди. Эртаси куни кўпгина газеталарда кимошди савдосининг натижалари ҳақида хабарлар босилди. Мухбирлар диққатини жалб қилган буюм эса Соҳибқироннинг француз ҳайкалтароши Жан Леон Жером (1824–1904) томонидан ишланган ҳайкалчаси эди. Амир Темурни от устида, қўлида туғ ушлаган ҳолда акс эттирган бу бронза ҳайкалча (104 X 94 см катталиқда) йўқолган деб ҳисобланарди, аммо у Авни Месерретчи ўғли коллекциясида сақлаб келинган экан. У кимошди савдосида юксак нарҳда – 65 миллиард лирага (216 миң долларга) сотилди. Ҳайкалчани сотиб олган шахснинг номи эълон қилилмади.

Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон матбуотида ҳам бу ҳайкалча ҳақида хабарлар босилган, унинг сурати эълон қилинган эди. Жан Леон Жером ўз даврида Наполсон, Буюк Фридрих сингари машҳур саркардалар ҳайкалчаларини яратиб билан шухрат қозонган. Ўша пайтда Амир Темур номи ҳам Европа халоскори сифатида эҳтиром билан тилга олинар, у ҳақда кўплаб бадиий ва тарихий асарлар яратилган эди. XIX асрнинг иккинчи ярмида ишланган мазкур ҳайкалчада муаллиф

асосан Фарб тарихчиларининг асарларидан фойдаланганлиги, Соҳибқиронни Чингизхонга ўхшаш жаҳонгир қиёфасида акс эттиришга интиланлиги сезилиб туради.

Анқарадаги Расм ва ҳайкал музейида ҳам қизиқарли бир асар бор. Машҳур рус rassomi В.Верещчагин томонида 1880 йилларда ишланган улкан рангтасвир асари «Бухоро аскарлари Амир Темура қабри бошида» деб номланган. Унда Бухоро амири саркардалари Чор Россияси аскарларига қарши жанг олдида Гўри Мир макбарасида Соҳибқирон руҳидан мадад сўраб, дуо қилаётган пайт акс эттирилган. Маълумки, В.Верещчагин Чор армиясининг Ўрта Осиёдаги истилочилик юришларида қатнашган, ҳатто жангларда бево-сита иштирок этган. Шу орада у кўплаб расмлар ишлаган, хотиралар ҳам ёзган. Мазкур асар ҳам шу туркумдан бўлса керак.

Бу асарнинг музейга қасрдан келиб қолганлиги номаълум. Тахминларга кўра, у Шўролар ҳукумати томонидан 20-йилларда Туркия раҳбари Отатуркка ҳадя қилинган бўлиши ёки Биринчи жаҳон уруши арафасида бир кўргазмага келтирилиб, қолиб кетган бўлиши мумкин.

Испан элчисининг саёҳатномаси

1402 йилнинг 28 июлида Анқара шаҳри яқинидаги Чубук водийсида (ҳозирги Эсенбоға аэропорти яқинида) Амир Темура билан Усмонли султони Боязид Йилдирим аскарлари омонсиз жангга киришдилар. Эрталаб бошланган шиддатли тўқнашув кечга яқин Туркистон амирининг ғалабаси билан яқунланди.

Ушбу жангга гувоҳ бўлганлар орасида Кастилия ва Леон (ҳозирги Испания) қироли Дон Энрике учинчининг Соҳибқирон хузурига йўллаган элчилари Пайо де Сото Майор ва Эрнан Санчес де Паласуэлос ҳам бор эди. Клавихонинг ёзишича, қирол уларга Амир Темур ва унинг рақиби Боязиднинг қудратини, бойлигини, бир-бирига қарши қанча аскар ташлаганини ўрганиш ва бўлажак жаагни кузатишни тоширган эди. Жангдан сўнг Амир Темур элчиларни қабул қилади, улардан испанлар давлати ва қиролнинг ҳол-ахволи ҳақида суриштиради, зиёфатларга таклиф этиб, кўп ҳадялар беради. Кастилия вакиллари Амир Темур қароргоҳида бўлган пайтларида барча кўрган нарсаларини ёзиб борадилар. Элчиларнинг қайтиш пайти келганида Соҳибқирон икки давлат ўртасидаги алоқаларни янада мустаҳкамлаш мақсадида улар билан бирга қобилиятли беклардан Муҳаммад Кешийни ҳам мактуб ва совғалар билан Кастилияга элчи қилиб жўнатади.

Кеший у ерга эсон-омон етиб бориб, мактуб ва совғаларни Энрике учинчига топширади. У қирол хузурида бир неча бор бўлади, зодагонларнинг зиёфатларида иштирок этади, мамлакатдаги тартиблар ва испанларнинг урф-одатлари билан яқиндан танишади. 1403 йили испанларнинг иккинчи элчиси Клавихо билан бирга қайтган Кеший узоқ ва машаққатли йўл босиб, 1404 йилнинг август ойи охирларида Самарқандга етиб келади.

Соҳибқирон Кастилия элчиларини 8 сентябрь куни Самарқанд ташқарисидаги Дилкушо боғида қабул қилади. Улар билан келган Муҳаммад Кеший ҳам испанияликлар кийимини кийиб олган эди. «Темурбекнинг Кастилия қироли

ҳузурига йўллаган элчиси ҳам биз билан бирга эди. Испанча кийинган элчини кўриб, ватандошлари кулдилар», деб ёзади Клавихо.

Клавихонинг «Самарқандга, Темур саройига саёҳат кундалиги. 1403–1406 йиллар» номли асари кўпчиликка яхши маълум. Хўш, маҳсус тошшириқ билан келган биринчи элчилик вакиллари ёзган ҳисоботлар киролга топширилган бўлса, Испания архивларида сақланиб қолмадимикми? Ахир, уларда нодир маълумотлар бўлиши мумкин-ку!

Ҳа, сақланиб қолган экан. Рус тилида чош этиладиган нашрлардан бирида кичиккина бир хабар босилди. Унда айтилишича, Кастилиянинг биринчи элчилиги вакили Хуан Эскамильонинг йўл хотиралари ҳозирги пайтда Мадриддаги Қироллик музейида сақланадиган экан. Энг муҳими, унда элчи Амир Темур ҳузурига кўрганларини батафсил қоғозга туширган экан.

Хуан Эскамильо Соҳибқирон армиясининг аъло даражадаги тузилишини, унинг жаанг усулларини, Ҳиндистон юришиндан олиб келинган ўрта аср «танклари» – жанговар филларнинг хусусиятларини таърифлаган. Забт этилган ҳудудларда тартиб-интизомнинг таъминланиши, ҳаётнинг тезда қайта изга туширилиши уни ҳайратга солган. Зеро, у қисқа вақт ичида бу жойларда барча соҳада ўсини-ўзгарини ва жопланишлар рўй берганлигига гувоҳ бўлган. Айниқса, унинг Амир Темур девонида фаолият олиб борган кўп соғли қотиблар ва хаттоғлар ҳақидаги хотиралари қизиқарлидир. Жумладан, у ҳозирги шарикли ручкаларнинг илк намунаси бўлган қамини қаламларни батафсил тасвирлаган. Қаламлар шундай тайёрланган: қамини қалам ичига ингичкароқ бир бўлак фаров ўрнатилган. Фаров

ичига ўсимликлардан тайёрланган сиёҳ қуйилиб, юқори томони беркитилган. Қамиш қаламнинг уч қисмига эса остки томони силлиқланган гуруч дони сим билан маҳкамланган. Юқоридаги сиёҳ гуруч донига аста-секин оқиб тушаверган. Бу эса бир марта қуйилган сиёҳқаламни икки-уч ҳафта мобайнида қайта тўлдирмасдан ишлатиш имконини берган. Хуан Эскамилльо узок сафарлар пайтида бундай қаламнинг баҳоси йўқ эканлигини мароқ ва ҳавас билан ёзади.

Испания архивларида тарихимизга оид яна кўплаб нодир маълумотлар борлиги шубҳасиз. Мамлакатларимиз ўртасида тобора кенгайиб бораётган маданий ва илмий алоқалар яқин йиллар ичида уларни янада чуқурроқ ўрганиш ва кенг оммага етказиш имконини беради, деб ўйлаймиз. Қолаверса, Жаҳон тиллари университетининг мамлакатимизда ягона испан тили факультети устоз ва талабалари ҳам бу ишга ўзларининг муносиб хиссаларини қўшадилар, деб умид қиламиз.

Хаттотнинг кашфиёти

Хаттотлик санъати қадимда ниҳоятда кадрланган. Машҳур ҳуснихат соҳиблари шоҳлар саройида хизмат қилганлар ва ўнлаб нодир асарларнинг асрлар оша бизгача етиб келишига муносиб хисса қўшганлар.

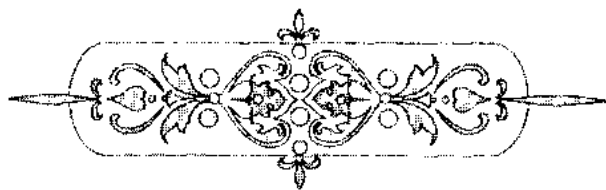
Қози Аҳмад ўзининг ҳуснихат соҳиблари ва рассомлар ҳақидаги рисоласида шундай ҳикоя қилади: Амир Темур Кўрағон даврида Самарқандда Умар Ақтоъ исмли ҳуснихат соҳиби бор эди. Унинг ўнг қўли йўқ эди. Аммо чап қўл билан шундай чиройли ёзар эдики, кўрганлар хайратда қолар ва унга таҳсинлар ўқирдилар. У Соҳибкирон учун

Қуръоннинг нодир нусхасини тайёрлади. «Ғубор» деб аталувчи ноёб хат услубида битилган бу Қуръон шунчалик кичик эдики, уни узукнинг кўзига жойлаштира ҳам бўлар эди. Мукаддас китоб нусхасини у Соҳибқиронга ҳадя қилди. Аммо кутилган мукофотни ололмади. Чунки Амир Темур ҳазратлари Оллоҳнинг каломи ниҳоятда майда ёзилганлигини маъқулламадилар.

Умар Ақтоъ энди энг катта Қуръон нусхасини ёзишга киришди. Ундаги ҳар бир ҳарф бир заръ (тирсак) ва ундан ҳам каттароқ қилиб битилган эди. Қўлёзма тугалланиб, безатилганидан ва муқоваланганидан кейин хаттот уни аравага ортиб саройга йўл олди. Бу хабар Соҳибқиронга етказилди. Амир Темур дин пешволари ва сарой аъёнлари билан биргаликда хаттотга пешвоз чиқиб, ҳадяни қабул қилди. Хаттотга таҳсинлар ўқиди ва муносиб тарзда мукофотлади.

Ҳозирги пайтда Самарқанддаги Бибиҳоним мадрасаси ҳовлисида турган улкан тош лавҳ мазкур Қуръони карим учун тайёрланган бўлса ажаб эмас.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА КУТУБХОНА

Амир Темур Кўрагон илм ва маърифатга катта эътибор берган. Қаерга бормасин, машхур олим ва шоирларни саройига чорлаган, улар билан дин ва илмнинг турли соҳалари бўйича қизикарли мунозаралар ўтказган. Турли ўлкалардан подир китобларни Самарқандга олиб келган. Ўша пайтда Самарқанддаги Соҳибқирон қароргоҳи – Кўксаройда жойлашган салтанат кутубхонаси турк, араб ва форс тилларидаги қўлёзмаларнинг бой хазинасига айланган. Кутубхонада Қуръони карим, ҳадис ва тафсирлар, фикх, фалакиёт, тиббиёт, илми нуҷум, жўғрофия, фалсафа, тарих, мантик, адабиёт ва тилшуносликка оид кўплаб китоблар бўлган. Айни пайтда, бу ерда дипломатик ёзишмалар ва турли расмий хатларнинг нусхалари ҳам сақланган.

Кутубхона ҳузурида қўлёзмаларни кўчириш ва китобат қилиш устахонаси ҳам бўлган. Устахонада моҳир хаттотлар иш олиб боришган. Мухаммад Термизий, Йўлқутлуғ, Амир Мухаммад Бадриддин, Хожа Абдуллох Кеший шулар жумласидандир.

Мирзо Улугбек даврида кутубхона янада бойинган. Машхур хаттотлар қадимги юнон файласуфларининг асарлари таржимаси, фалакиёт илмига оид турли асарлар, Низомий, Амир

Хусрав Дехлавий, Хофиз Шерозий каби шеърят усталарининг девонларини кўчириб, чиройли китоблар яратганлар.

Шохрух Мирзонинг иккинчи ўғли Бойсуқур Мирзо (1397–1433) ҳам адабиёт ва санъат ошиси бўлган. Муаррихлар унинг «олти қалам»да хат ёзганлигини таъкидлайдилар. Яъни у хатнинг рикъо, насх, настаълик, райхоний, куфий, сулс каби услубларида чиройли ёза олган. У Хиротда «Нигористон» деб аталган ўзига хос бадий ва илмий академия ташкил этган. Унда 40 га яқин олим, хаттот, саҳҳоф (муковачи), варрок (коғозсоз уста), наққош, лаввоҳ (лавҳа чизувчи) ва бошқа хунар эгалари иш олиб боришган. Нодир хуснихат соҳиби Мавлоно Жаъфар Табризий бу жамоага раҳбарлик қилган. «Нигористон»да нодир кўлёмалар чиройли хуснихатда кўчирилиб, уларга миниатюра расмлари ишланган. Хирот миниатюра мактаби бир қатор қобилиятли хаттот ва наққошларнинг етишиб чиқишига сабаб бўлган. Тарихий соломаларда бу даврда ижод қилган Мавлоно Захириддин Азхар Табризий, Мавлоно Маъруф Бағдодий сишғари хаттотлар, Сайид Аҳмад наққош, Хўжа Али Мусаввир каби миниатюрachi рассомлар, Кавомиддин Табризий каби маҳоратли саҳҳофлар номлари қайд этилган. «Нигористон»да яратилган китобат санъатига оид нодир асарлар бугунги кунда дунёнинг кўнгина музейларида мавжуд.

Тарихчиларнинг ёзишича, бир гуруҳ олимлар Бойсуқур Мирзо ҳомийлигида тиббиёт, жуғрофия, ҳандаса, ўсимликшунослик сишғари фан соҳаларида ҳам илмий изланишлар олиб борганлар.

Энг муҳими, Бойсуқур Мирзо Хиротда катта кутубхона ташкил этган. Жумладан, унинг бошчилигида Абулқосим

Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асарининг мукаммал матни тикланган. Бойсунқурнинг ўзи сўзбоши ёзган безакли ва суратларга бой бу нусха ҳозирги пайтда Техрон музейида сақланади. Шунингдек, Амир Хусрав Дехлавий ижодининг мукаммал мажмуаси тайёрланган.

Бойсунқур мирзо 1414 йилдан бошлаб Мозандарон, Астробод ва Журжон вилоятларига ҳокимлик қилган, сўнгра отаси қошида вазирлик вазифасини бажарган. Бир муддат Эрон Озарбайжони ҳокими бўлган бу истисъодли шаҳзода оғир касалликка учраб, 36 ёшида вафот этган.

Бойсунқур адолатли ҳукмдор бўлиш билан бирга, қобилиятли шоир, хаттот ва наққош сифатида ҳам танилган. Ўз даврининг машҳур бинолари пештоқидаги кўпгина ёзувларни ўз қўли билан ёзган.

Темурийзода Искандар Мирзо Форс ўлкасининг ҳокими бўлган даврда катта кутубхона яратган. Кутубхонада машҳур хаттот Мавлоно Маъруф бошчилигида кўшгина нодир асарлардан нусхалар кўчирилган. Натанзийнинг «Мунтахаб ут-таворих» асари, Хайдар Хоразмийнинг шеър ва дostonлари Искандар Мирзо хомийлигида китобат қилинган.

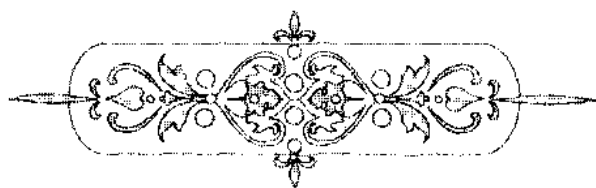
Шоҳрух Мирзонинг яна бир ўғли – Иброҳим Мирзо ҳам ўзининг илм ва маърифатга хомийлиги билан ном қозонган. У ҳам ўзи ташкил этган кутубхонада кўплаб нодир асарларни тўплаган. Шарафуддин Али Яздий Иброҳим Мирзонинг топириғи билан ўзининг машҳур «Зафарнома» асарини ёзган.

Бойсунқур Мирзонинг кутубхонасида бошланган ишлар шох Хусайн Бойқаро (1469–1506) ва Амири кабир Алишер Навоий даврида янада кенгроқ миқёсда давом эттирилган.

Ўша пайтда Хирот шаҳри Мовароуннахр ва Хуросонда йнрик маданият марказига айланганлиги яхши маълум. Бу даврда сарой кутубхонасида Камолиддин Бехзод бошчилигидаги рассомлар, Султонали Машхадий, Мирали Хиравий, Абдулжамил Котиб сингари маҳоратли хаттотлар иш олиб боришган. Жами 70 дан ортиқ хаттот ва мусаввир Алишер Навоийнинг доимий эътибори ва хомийлигида камолга етган. Буюк шоир ва давлат арбоби ўзининг 18 минг динорлик маошининг катта қисмини маънавий-маърифий ишлар ривожига, маданий иншоотлар барпо этишга сарфлаган.

XVI–XVII асрларда Ҳиндистонда адабиёт, санъат ва маданият ниҳоятда равақ топади. Чунки Бобурий ҳукмдорлар адабиёт ва санъатни юксак қадрлар, қобилиятли шахсларни моддий ва маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлар эдилар. Атрофдаги мамлакатлар, хусусан, Ўрта Осиёлик машҳур шоирлар, тарихчилар, хаттотлар ўзаро урушлар ва низолардан қочиб, бу ердан бошпана топадилар. Улар ўзлари билан бирга кўплаб подир китобларни ҳам Ҳиндистонга олиб келадилар. Бугунги кунда Ҳиндистон кутубхоналарида тарихимиз ва маданиятимизга оид кўплаб нодир қўлёзмалар сақланмоқда.

Тарихий манбаларга кўра, Мирали Хиравий қўли билан Бухоро шаҳрида кўчирилган ва чиройли зийнатланган «Лукмоннинг юз насихати» китоби кейинроқ Ҳиндистонга, Акбарободдаги Шохжаҳон китобхонасига келиб қолади. Китобни минг рунияга баҳолайдилар. Бир йилдан сўнг (1631 йили) Шохжаҳон бу китобни ўз қизи – Жаҳоноробегимга тухфа қилади.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ АЖДОДАРИ

Шаҳрисабз – Соҳибқирон Амир Темур туғилган жой сифатида бутун дунёга маълум ва машҳур. Унинг бир неча минг йиллик тарихи шоъли саҳифаларга бой. Бу шаҳарда туғилиб ўсган юзлаб алломалар, саркардалар, санъат ва маданият арбоблари юрт равнақига муносиб улуш қўшганлар. Улар орасида Алишер Навоийнинг аجدодлари ҳам бор.

Навоийнинг замондоши тарихчи Мирхонд ўзининг «Равзат ус-сафо» асарида шундай ёзади: «Амир Алишернинг бобоси Амир Темурнинг ўғли Умаршайх билан кўкалдон (эмикдон, бир онаси эмган болалар) эди».

Маълумки, Соҳибқироннинг иккинчи фарзанди Умаршайх Мирзо 1356 йили Шаҳрисабзда туғилган. Демак, Навоийнинг катта бобоси, яъни бобосининг отаси ва онаси ўша пайтда Шаҳрисабзда яшаган ва Амир Темур хонадонига яқин кишилар бўлишган. Шоирнинг катта бувиси энага сифатида ўз ўғлини ва Умаршайх Мирзони эмизган ҳамда тарбиялаган.

Навоий ўзининг илк шеърлар тўплами «Бадоеъ ул-бидоя»га ёзган муқаддимасида ўз оиласининг темурийлар хонадонига азалдан яқинлигини айтиб, ота-онаси олий даражали хонадоннинг самимий хизматчиси эканини алоҳида таъкидлайди.

«Отам бу остоннинг хокбези,
Онам ҳам бу саро бўстон канизини,
Машга гар худ бўлай булбул ва гар зор –
Ки, ушбу даргах ўлвай гулшану боғ».

Умаршайх Мирзо қобилиятли саркарда бўлиб етишади ва кўнлаб жангларда иштирок этади. Дастлаб Андижон вилоятига ҳокимлик қилади, вилоятни мўғуллар босқинидан асрашда жонбозлик кўрсатади. Аммо 1394 йил январда Ироқ Курдистонидаги Хармоту қалъаси ёнида тасодифан келиб тескан камон ўқидан 40 ёшида ҳалок бўлади.

Амир Темур хонадони билан кўкалдошлик ришталари бир неча авлод давомида Алишер Навоийнинг аجدодлари тақдирини белгилайди. Улар дастлаб Шахрисабзда, кейинчалик Самарқандда ва Хуросон шаҳарларида давлат арбоби, маҳкама ходими, китобдор сифатида хизмат қилдилар. Умаршайх Мирзонинг чевараси, яъни ўғли Бойқаро Мирзонинг набираси Ҳусайн Бойқаро (1438–1506) эса машҳур давлат арбоби ва шоир, Алишер Навоийнинг дўсти ҳамда ҳомийси сифатида тарихда из қолдирди.

Навоий гарчи ота-боболарининг темурийлар саройида қандай мансабда бўлганини аниқ айтмаса ҳам, ҳар ҳолда катта мансабларда бўлганига ишора қилади. Жумладан, «Вақфия» асарида шоир шундай ёзади: «...бу хоксор (Навоий)нинг ота-бобоси ул ҳазратнинг обо ва аждоди хизматларида ... улдуғ маротибқа сазовор ва бийик машосибқа қомор бўлгон эрдилар».

Навоийнинг замондоши, адабиёт тарихчиси ва шоир Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Мажмуат уш-шуаро» («Шоирлар йиғини») китобида эса шундай сатрлар бор: «Бу донгдор амирнинг (яъни Алишер Навоийнинг) буюк мартаба-

ли отаси ўз вақтининг машхурларидан ва Чигатой элининг қахрамонларидан эди».

Чигатой эли дейилганда Чингизхоннинг ўғли Чигатойхонга улус қилиб берилган Шарқий Туркистон, Мовароуннахр ва Хуросон худуди тушунилган. Шоирнинг отаси Ғиёсиддин Кичкина темурийлар саройида турли вазифаларда ишлаган, бир муддат Сабзавор шаҳри ҳокими бўлган. Унинг фарзандлари ҳам яхши тарбия олиб, таниқли давлат арбоблари бўлиб етишган. Навоий болаликда Хусайн Бойқаро билан бирга ўқиганлиги яхши маълум. Шоирнинг укаси Дарвеш Али ҳам амир сифатида бир қатор шаҳарларда хизматда бўлган.

Тарихий манбаларда темурийлар Алишер Навоийга бошданок жуда катта ғамхўрлик қилгани қайд этилган. Навоийнинг кичик замондоши, шогирди, тарихчи Хондамир «Макорим ул-ахлоқ» («Яхши хулқлар») китобида бу ҳақда шундай дейди: «Хокони олиймақом Шохрух султоннинг халифалик даврида иззат ва иқбол гулшанида омонлик ва умид мевалари берадиган бир дарахт кўкарди, мартаба ва улувлик осмонида давлат ва бахт-саодат кўзиши ёритувчи бир юлдуз порлади.

Байт:

Дамид аз бўстони дил ниҳоле,
Намуд аз осмони жон ҳилоле.

(Кўнгил боғида бир дарахт кўкарди, жон осмонида янги бир ой кўринди).

Яъни олий мартабали, ҳидоят насабли, покиза табиатли, соф ниятли, салтанат суянчиги, мамлакат устун, хокония давлатининг ёрдамчиси, султон ҳазратларининг (Хусайн

Бойқаронинг) яқини 17-рамазон ойи сана 844 товук йилида (9 февраль 1441 йил) йўқлик дунёсидан борлик оламига қадам босиб, ўзининг гўзаллиги ва порлоқ чехраси билан ер юзини ёритди... Соҳибқироннинг улуғ помдор отаси Султон Фиёсиддин Мансур, саодатли подшоҳ Мирзо Султон Мухаммад Бойқаро ва бошқа яқинлари, қариндош-уруғлари бу буюклик гули ғунчасига (яъни ёш Алишерга) ҳамиша меҳр ва шафқат кўзи билан боқар эдилар ва илҳом нишонли сўзларидан яхшилик сезиб, муҳаббат ва марҳамат билан тарбиялар эдилар».

Шу сабабли Заҳириддин Мухаммад Бобур ўзининг «Бобурнома» асарида Хусайн Бойқаро ҳақида гапириб, «Алишербек – беги эмас эди, балки мусохиби эди», дейди. Яъни, суҳбатдоши, ҳамфикр дўсти эканлигини таъкидлайди.

Алишер Навоий Шаҳрисабзга келганми, бу шаҳардаги қариндошлари билан алоқаси бўлганми, деган саволлар туғилиши табиий. Бу саволга жавобни шоир асарларидан қидириб кўрамиз. «Сабъан сайёр» достонининг 25-бобида яшил айвонда ўтирган Баҳромга учинчи иқлим йўлидан келган мусофир бир афсона айтади. Унда Саъд исмли мисрлик бадавлат йигитнинг иккита яшил кийимлик сайёҳни учратгани, улардан қаерликсиз деб сўрагани баён қилинган. Сайёҳлар шундай жавоб берадилар:

Дедилар «Кишваре дурур дилқаш,
Оти ҳам Шаҳрисабз эрур ҳам Қаш.
Хизр монанд сабзани рашги,
Сабзаси суйи кўзгуси занги.
Шаҳрисабз ўлди бизга чун мулқат,
Йўқ ажаб гар яшилдурур қисват...»

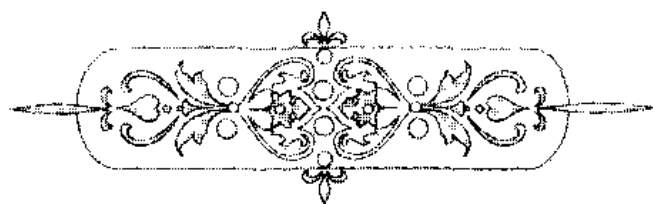
Яъни сайёҳлар яшил шаҳар – Шаҳрисабздан келганликлари учун ҳам кийимлари яшил эканлигини айтадилар. Сўнгра Шаҳрисабздаги афсонавий мўъжизалар ва подшоҳнинг гўзал қизи ҳақида ҳикоя қиладилар. Саъд сайёҳларнинг бу жозибали ривоятларини эшитиб, улар билан бирга сафарга чиқади. Кўп кийинчиликларни енгиб, синовлардан ўтиб, Шаҳрисабз подшоҳининг қизига уйланади. Мазкур афсонавий воқеалар замирида шоирнинг бу қадимий шаҳарга меҳр-муҳаббати ўз ифодасини топган.

Қисса ниҳоясида Баҳром мусофирдан қаердан эканлигини сўрайди:

Чунки рови тугатти қисса дуруст,
Деди Баҳром: «К-эй мусофири чувт,
Аслу пудингни айлагил тақрир».
Деди ровики: «Эй баланд сарир,
Шаҳрисабз аҳли зодасидин мен,
Саъдининг хонаводасидин мен».

Бу сатрларда Навоий ўзининг ҳам ажлодлари асли Шаҳрисабзлик эканлигига ишора қилаётгандек туюлади. Чунки шоир боболари юрти бўлган бу шаҳарга алоҳида меҳр билан қараган. Самарқандда ўқиган йиллари Хиротга бориш ва келишда албатта Шаҳрисабзда бир неча кун қариндошларицикида меҳмон бўлган.

Навоий асарларидаги Юқори Қашқадарё шеvasига хос бўлган кўшлаб сўзлар ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

НАВОИЙ АСАРЛАРИ ТУРКИЯДА

Алишер Навоий ижоди ўз давридаёқ бутун Шарк мамлакатларида, турк ва форс тилларида гаплашадиган барча халқлар орасида кенг ёйилган эди. Шоир ифтихор билан «Олибмен тахти фармонимға осон, черик чекмай Хитодин то Хуросон» дегани бежиз эмасди. Бу рўйхатга, албатта, Усмонли давлатини ҳам қўшиш керак. Турк ҳукмдорлари ва зиёлилари Ўрта Осиёдаги қавмдошлари ижодини чапқоқлик билан кузатиб борганлар. 30-йилларда самарали ижод қилган таниқли адабиётшунос Миён Бузрук Солиҳов шундай деб ёзган эди: «Хусайн Бойқаронинг асрдоши бўлган Истанбул султони Султон Салим саройида Чиватой шоирларидан Саккокийнинг асарлари кўринади. Демак Саккокийнинг шеърлари Туркия саройларида ўз вақтидаёқ ўқила бошланган... Машҳур Абдуллаҳон (ўлими 1006 хижрий) Истанбулга юборган ҳадялар орасида Навоийнинг «Хамса»сини ҳам юборади. Амир Умархон ҳам Лутфий, Навоий ва ўзининг девонини тўплаб, «Мухаббатнома» номи ила Истанбулга, Султон Маҳмудга ҳадя қилади...»

Таниқли адабиётшунос Наим Каримов «Адабиёт ва санъат» газетасида эълон қилинган «Алишер Навоий ва Аҳмад Попо» номли мақоласида Навоий ижоди турк адабиётига қатта ижобий таъсир кўрсатганлигини ишончли мисол-

лар асосида кўрсатиб берди. Турк шоири Аҳмад Шошо Навоий шеърларига назира боғлайди, ўзи ҳам шу услубда ғазаллар битади. Бошқа турк шоирлари ҳам чигатоӣ лаҳжасида шеърлар ёза боғлайдилар. Навоий ғазаллари улар учун ўзига хос ижодий мактаб вазифасини ўтайди.

Султон Боязид иккинчи Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий билан яқин алоқада бўлган, уларга тез-тез хат ёзиб, элчилар жўнатиб турган. Хиротдан ҳам турли совғалар ва китоблар келиб турган. Тарихий манбаларда келтирилишича, Навоий 1480–1481 йилларда ўзининг 33 ғазалини Боязид иккинчига совға тариқасида юборган. Кейинги йилларда ҳам бундай алоқалар узлуксиз давом этган. Масалан, 1501 йили хиротлик шоир Вазирий Боязид иккинчи хузурига келиб, унга Навоийнинг саломини ва шеърлар девонини тонширган.

Алишер Навоийнинг хатлар тўплами – «Муншаот»даги 46-мактуб Султон Хусайнга йўлланган. Унда Рум диёридан элчилар келганлиги билдирилган. «Наводир уш-шабоб» девонидаги 12-қитъада ҳам турк элчиларини қабул қилиш маросими ақс этган:

Тухфаларким юборди Қайсари Рум,
Бўлса жинси фарағ дебоси.
Турфа кўргилким, зумраи ислом,
Анга солди фарағ яғмоси.

(Турк подшоси тухфалар юборди. У юборган Оврушоннинг ишак матоларини мусулмонлар талашиб-тортишиб олдилар.)

Навоий асарлари ўша пайтда Туркияда кенг тарқалганлигини кўрсатувчи бир мисол: XVI асрнинг биринчи ярмида Султон Сулаймон даврида Туркияда номаълум муаллиф то-

монидан Алишер Навоий асарларига махсус луғат тузилган. «Ал-луғат ал-Навоийт вал-истишҳодат ал-Чағатаийт» («Навоий луғати ва Чигатой тили гувоҳномаси») деб аталган бу асар рус шарқшуноси В.В. Вельяминов – Зернов томонидан Санкт-Петербургда 1868 йили нашр этилган. 1869 йили шу шаҳарда мазкур луғат француз тилида ҳам босилган. XIX асрда Туркияда Шайх Сулаймон Бухорийнинг Навоий асарларига ёзган луғати ҳам чоп этилган.

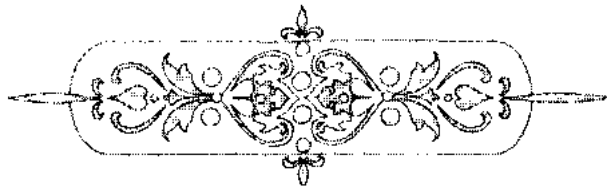
Ҳозирги пайтда Туркия музейлари ва кутубхоналарида Алишер Навоий асарлари қўлёзмаларининг кўплаб намуналари борлиги ҳам ана шундан далолат беради. Навоий асарларининг Туркияда мунтазам чоп этиб келинаётганлиги, 20 жилдлик мукамал асарлар тўплами нашр этилаётганлиги, шоир ҳаёти ва ижоди дарслик китобларига киритилганлиги турк халқининг буюк алломага бўлган меҳр-муҳаббати ифодасидир.

Абдурахмон Жомий ҳам Туркия султони Меҳмед иккинчи (1451–1481) билан хат ёзишиб турган. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармасида сақланаётган Жомийнинг хатлари мажмуасида Меҳмед иккинчига ёзилган хат ҳам мавжуд. Унда шоир Султон юборган шеърларни олганлигини ёзган. Ўзи ҳам яхшигина шоир бўлган, тасаввуф ғояларига эътиқоди баланд Султон Меҳмед Жомийни ҳам мутасаввиф, ҳам катта шоир сифатида қадрлаган. Жомий ўзининг «Ҳафт авранг» мажмуасини султонга совға қилган. 1472–1474 йилларда Жомий ҳаж зиёратига борганда Ҳалаб шаҳрида уни Султон Меҳмеднинг вакиллари кутиб олган. Улар шоирни катта

хурмат билан меҳмон қилиб, Султоннинг ҳаляларини топширганлар.

Бобурийлар давлати билан Усмоғли давлати ўртасида ҳам яқин сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар ўрнатилган. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ёш Усмоғли султони Сулаймон (1520–1566) билан хат ёзишиб турган. Ўзаро элчиликлар алмашилган. Турк элчилари Европада турли хабарларни, астрономия асбоблари, соатлар, хариталар, китоблар олиб келишган. Айни пайтда, Бобур Туркиядан тўнсоғ усталарни таклиф қилган. Улар янги тўнлар қуйганлар. Улардан бири 1600 қадамдан нишонни аниқ урган. Бобур турк денгиз сайёҳатчиси Пири Раис билан ҳам учрашган. У билан бирга денгиз орқали жанубий мамлакатларга сайёҳатга боришни орзу қилган.

ДЎСТ ОФИР КУНДА БИЛИНАДИ

Биринчи жаҳон урушида Германиянинг иттифоқчиси бўлган Усмонли давлати мағлубиятга учраб, 1918 йил 30 октябрда Маңдрос шартномасига имзо чекишга мажбур бўлди. Туркия ҳудудининг катта қисми Антанта давлатлари қўшинлари томонидан эгаллаб олинди. Озодликни қадрлайдиган турк халқи миллий курашга кўтарилди. «Қуртулиш савати», яъни озодлик уруши деб номланган бу ҳаракатга Мустафо Камол Отатурк бошчилилик қилди. Ватанпарвар кучлар 4 йил давомида мустақиллик учун кураш олиб бордилар. Уларнинг сафида кўплаб туркистонликлар ва бошқа туркий халқлар вакиллари бор эди.

Бу борада тадқиқот олиб борган туркиялик олим Абдулваҳоб Қарашинг ёзишича, туркистонликлар бу курашда фидойилик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатганлар. Биргина мисол. Ҳаж зиёратига борган 40 га яқин туркистонликлар қайтиш пайтида Туркия ҳудудида тўхтаб қоладилар. Чунки Чуқур Ова ҳудуди француз аскарлари томонидан эгалланган эди. Туркистонликлар ҳеч иккиланмасдан озодлик курашчилари сафига қўшиладилар. Ҳожи Йўлдош бошчилигидаги гуруҳ дастлаб французларга қарши партизанлик ҳаракати олиб боради. Сўнгра Қавақлихан fronti қўмондони

Заки Балталига мурожаат қилиб, Туркия армияси сафига кирадилар. Фидокорона жанг қилган 26 туркистонликдан 16 нафари шахид бўлади.

Туркистонликлар 1914–1917 йиллардаги Кавказ уруши пайтида русларга асир тушган Усмонли офицер ва аскарларини қутқаришда ҳам қўлларидан келган ёрдамни аямайдилар. Улардан мишга яқини ана шундай ёрдам туфайли Афғонистон орқали ватанларига қайтиб келадилар. Улардан бири – Таҳсин Ийбар ўз хотираларида шундай ёзади: «Сибирдаги лагерь кўрикчилари асирларга қарата «кенг Россия худудидан ҳеч қачон чиқиб кетолмайсиз», деганди. Шундай бўлса ҳам биз бу худуддан чиқишга муяссар бўлдик. Чунки бизга туркистонликлар бою камбағал, қарию ёш бир-бирлари билан талашиб-тортишиб ёрдам қилдилар».

Озодлик уруши йилларида Туркиянинг қурол ва ҳарбий техникага эҳтиёжи катта эди. Шу сабабли Отагурк 1921 йилда Ташқи ишлар вазири Юсуф Камол Тенгиршенк бошчилигидаги ҳайъатни Москвага жўнатади. Ҳайъат Россиядан иқтисодий ва ҳарбий ёрдам сўраши керак эди. Бу пайтда Россия Туркиянинг «империалистик давлатлар»га қарши курашини хайрихоҳлик билан қузатиб турар, икки мамлакат ўртасидаги алоқалар анча яхшиланган эди. Ҳайъат аъзоларини қабул қилган Ленин фуқаролар уруши туфайли иқтисодий вазият пихоятда овир эканлигини, аммо Бухоро амирининг хазинасида бир қисмига эгаллик қилаётган ёш Бухоро Жумҳурияти ёрдам беришни истаса, Россия буни Туркияга етказиб беришни мумкинлигини айтади. Бу илтимос тезда Бухоро Жумҳуриятининг Россиядаги ваколатхонаси орқали Бухоро ҳукуматига етказилади. Бу даврда Бухоро

Жумхурияти ички сиёсатда биров мустақил, аммо ташқи сиёсатда Шўролар давлатига тобе эди.

Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси раиси Файзулла Хўжаев ва Бугун Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев бунга тайёр эканликларини билдирадилар. Бу масала Марказий Ижроия Қўмитасида ҳам муҳокама қилиниб, Туркияга юз миллион олтин сўм миқдорида ёрдам кўрсатилиши бир овоздан тасдиқланади.

Тез орада бу олтинлар юк вагонларига ортилиб, қаттиқ кўриқланган ҳолда Москвага жўнатилади. Ўша пайтда Бухоронинг янги армиясини шакллантиришда иштирок этаётган собиқ турк офицери (у Россиядаги асирликдан озод қилинган эди) Рожи Чақирўз ўз хотираларида олтинларнинг саналиб, вагонларга ортилганини ўз кўзи билан кўрганлигини қайд этади. Отатуркнинг музокаралардан хабардор бўлган қуролдош дўстлари Али Фуад Жибесой, Бекир Сами, Жемал Паша ҳам Туркияга ёрдам Бухородан берилганлигини тасдиқлайдилар.

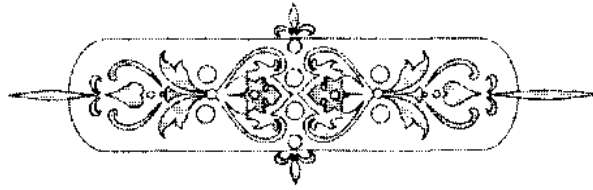
«Бухоро ҳукуматининг Анкара билан яқин алоқалари ҳақида ҳам айтиб ўтиш лозим, – деб ёзади Рожи Чақирўз ўз хотираларида, – Бухоро ҳукумати тарафидан тайинланган ҳайъат Анкарага ҳадя сифатида икки асл қилич ва бир Қуръони карим олиб борди. Қиличлардан бири шахсан Отатуркка, иккинчиси эса Измирни озод этиб, шаҳарга биринчи бўлиб кирган қўмондонга топшириш учун юборилган эди».

XX аср бошларида Бухоро амирлиги ҳудудида 3 миллиондан ортиқ аҳоли яшаган. Ўрта Осиё хонликлари ўртасида энг йириги ва қудратлиси бўлган Бухорода анчагина олтин қазиб олинар, тижорат ва солиқлардан бир йилда 20 мил-

лион олтин танга миқдорида маблағ тўпланарди. Амирлик олтин захираларининг бир қисми Бухоро Жумҳурияти ихтиёрида қолган эди.

Туркия тарихчиларининг ёзишича, жўнатилган ёрдам маблағининг 10 фоизигина Туркияга стиб борган. Бу йилларда Россия Туркияга 11 миллион олтин рубль миқдорида иқтисодий ва харбий ёрдам кўрсатганлиги ҳужжатлар билан тасдиқланган. Аммо бу кичик мадад ҳам Туркия тупровини ишғолчилардан озод қилишга муносиб хисса бўлиб қўшилади. 1922 йил 30 августда озодлик уруши валаба билан якунланади. Турк олимлари ва тарихчилари Бухоро халқининг ёрдамини ҳамisha мишнатдорлик билан хотирлайдилар ҳамда азалий қардошлиқнинг амалий ифодаси деб баҳолайдилар.

АНДАЛУСИЯ ИСЛОМ МАДАНИЯТИ

Милодий 711 йили Шимолий Африка араблари Жиболли тариқ (Гибралтар) бўғозидан ўтиб, Испанияга бостириб кирдилар ва уч йил давомида Жанубий ва Марказий вилоятларни эгаллаш учун кураш олиб бордилар. Бу ерга дастлаб марокашликлар келган бўлса, кейинчалик мавританияликлар ва бошқа мусулмон мамлакатлари вакиллари ҳам кўчиб кела бошлади. Ерли аҳолининг каттагина қисми ҳам ислом динини қабул қилди ва оз вақтдан кейин араблар билан бирилашиб кетди. X асрга келиб Испания (араблар ал-Андалус деб атаган жанубий ва марказий қисми) аҳолисининг асосий қисмини мусулмонлар ташкил этган.

Андалусия халифалик марказидан узоқ бўлганлиги учун кўп масалаларда мустақил сиёсат олиб борган. 756 йилда бу ерда мустақил Кордова амирлиги ташкил топди. 929 йилда у Кордова халифалигига айланди. Бу даврда деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, фан ва маданият ривожланди. Аммо орадан бир аср ўтгач, у ўзаро курашлар натижасида майда давлатларга бўлиниб кетди. Кордова, Толедо, Бадахоса, Валенсия, Дения, Альмерия, Грапада, Севильялар

кичик-кичик мусулмон давлатлари пойтахтига айландилар. Уларда санъат, маданият, илм ривож топди, Фарб ва Шарк маданиятининг ажойиб тарзда бирикувидан подир меъморий мажмуалар, бадий ва илмий асарлар дунёга келди.

Жумладан, Кордова ва Толедода машхур илм масканлари фаолият олиб борган. Бу мадрасаларда Европанинг кўпгина мамлакатларида келган талабалар диний билимлар қатори фалсафа, мантик, математика, кимё сингари дунёвий фанлардан ҳам сабоқ олганлар.

1150 йили Андалусияда қоғоз ишлаб чиқарип йўлга қўйилади. Қоғоз жувози Самарқандлик усталар томонидан қурилганлиги тарих китобларида ёзиб қолдирилган. Қоғоз сафоати ривож эса Андалусияда фан ва маданият равнақига катта таъсир кўрсатган. Бу янгилик тез орада бутун қитъага ёйилади. Орадан кўп ўтмай Италияда, кейинроқ Европанинг бошқа мамлакатларида ҳам қоғоз ишлаб чиқарила бошлайди.

XIII асрда салибчиларнинг юришлари ва испанларнинг миллий-озодлик ҳаракати туфайли дастлаб масихий Кастилия давлати ташкил топади. Сўнгра атрофдаги кичик мусулмон давлатлар бири-кетин маълумиятга учрайди. 1236 йили Кордова, кейинчалик Мурсия, 1248 йили Севилья, Валенсиялар масихий дини тарафдорлари қўлига ўтади. 1474 йили Кастилия тахтига малика Изабелла, 1479 йили эса Арагон тахтига шаҳзода Фердинанд IV ўтиради. Уларнинг никоҳи натижасида Кастилия ва Арагон бирлашиб, Испания яхлит масихий давлатга айланади.

Бу пайтда Испания ҳудудида мусулмон давлатлардан фақат Гранада қолган эди. 1492 йил 2 январь куни Фердинанд ва малика Изабелланинг бирлашган қўшинлари Гранада

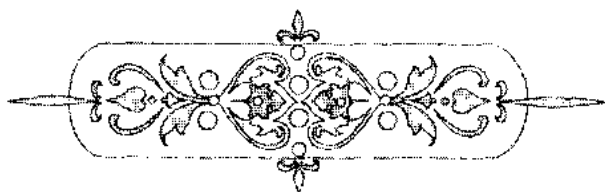
устидан валаба қозонадилар. Шу тариқа Испания ҳудудида бой маданий мерос қолдирган мусулмон давлатлари батамом тугатилади.

Табиийки, забт этилган ҳудудлардаги араб ёзувидаги нодир қўлёзмалар йўқ қилинади. 1499 йили Гранададаги Шарқ қўлёзма китоблари сақланаётган бой кутубхона ёндириб юборилади. 100 минг китоб куйиб кул бўлади. Бундан олдишроқ Кордова халифалари кутубхонасидаги 400 минг қўлёзма куйдирилган эди.

Умуман, ўзаро урушларда кўнлаб китоблар нобуд бўлган. Масалан, 1109 йили Тараблусда бутун Шарққа машҳур бўлган кутубхона солибчилар томонидан ёндириб юборилган. 100 минг, баъзи маълумотларга кўра, 3 миллион қўлёзма китоб ёниб кул бўлган.

Испания ҳудудидаги мусулмон давлатларининг тор-мор қилиниши ислом олами учун катта йўқотиш бўлди. Аммо бу давлатларда яшаган олимлар ва шоирлар қолдирган маданий мерос, меъморий ёдгорликлар бугун ҳам томошабинларнинг ҳайратига сазовор бўлмоқда.

ХАЗИНАЛАР ОРОЛИ

Одамлар китоб ўқимай қўйсалар,
фикрларидан ҳам тўхтайдилар.

Дени ДИДРО

Машҳур инглиз ёзувчиси Роберт Стивенсоннинг «Хазиналар ороли» номли китобида бир оролга беркигиб қўйилган қароқчилар хазинасини қўлга киритиш йўлидаги саргузаштлар қаламга олинган. Бу ҳақда кинофильм ҳам бор. Олтин хазиналари васвасаси минглаб одамларни йўлдан оздирганлиги, ҳалокатга дучор қилганлиги тарих саҳифаларидан бизга яхши маълум.

Аmmo шундай бир хазиналар ороли борки, уни кашф қилган киши қалбап ва руҳан бойийди, жамиятда ҳурмат ва эътибор тошади. Бу орол – китобдир. Ахир китобларда аجدодларимизнинг печа мишг йиллик излашиш ва кашфиётлари, фикр ва туйғу хазиналари мангуга муҳрланган эмасми? Агар буюк алломалар ўз билимларини китоблар воситасида бизга мерос қолдирмаганларида бугунги тараққиётга етиб келармидик?

Йўқ, албатта. Шу сабабли ҳамма даврларда ҳам одамлар ўз билимлари ва рўй берган тарихий воқеаларни турли шаклларда келгуси авлодларга етказишга интиланлар. Инсониятнинг узок аجدодлари тошга, сопол тахталарга, ёғочга,

терига ва папирусга (Мисрда ўсадиган папирус ўсимлиги пояларидан тайёрланган қоғозсимон материалга) хат ёзган. Уларнинг айрим намуналари бизнинг кушимизгача етиб келган. Қадимги шумерийлар, бобилликлар, оссурияликлар, мисрликлар ёзувлари, қадимги турк, форс ва суғд ёзма ёдгорликлари бунга мисол бўла олади.

Антик даврда Римда мум билан қопланган тахтачага «стиль» деб аталувчи учли таёқча билан ёзишган. Таёқчанинг охирида думалоқ золдир бўлиб, у ёзилган хатни ўчиришга хизмат қилган. Бу эса битта тахтачада йиғилганча ўчириб ёзиш имконини берган.

Ҳозирги Мўғулистон ҳудудида Кўк турк хоқонлиги даврида битилган мангутошлар мавжуд. Милодий 732 йили Култегин қабрида, 735 йили Билга хоқон қабрида ўрнатилган мангутошларда ўша давр тарихи, туркий давлатларнинг шаклланишига доир муҳим маълумотлар қадимги туркий ёзувда битилган.

Аmmo ёзув ва китобат санъатида уч босқични алоҳида кўрсатиш мумкин. Булар – папирус, пергамент ва қоғоз даври.

Папирус

Папирус сўзи қадимги Миср тилидаги «Па-пуро» – «шоҳона» сўзидан олинган. Учи подирлиги, камёблиги, нафис ёзув материали эканлиги учун шундай аташган бўлса, ажаб эмас. Японлар уни «библос» деб айтишган. Кейинчалик бу сўз умуман китоб деган маънони англатадиган бўлиб қолган. «Библиотека» сўзи ҳам шу ўзакдан вужудга келган. У «Китоблар омбори» деган тушунчани беради.

Қадимги юнон тарихчилари ва табиатшуносларининг ёзишича, папирус Нил дарёси воҳасида, ботқоқлик жойларда ўсган. У қамиш ва бамбукка ўхшаган ўсимлик бўлиб, маҳаллий аҳоли ундан қайиқлар, саватлар ясаган. Унинг поясидан узун-узун тасмалар қирқиб олиб, ёнма-ён жойлаштирилганда ва ёғоч тўқмоқ билан янчиб, силлиқланганда қоғозга ўхшаш материал ҳосил бўлган. Шундан сўнг бир неча аср давомида папирусдан ёзув материали сифатида фойдаланиб келинган. Папирус тез синувчан бўлганлиги учун варақлар бир-бирига уланиб, узун тасма ҳосил қилинган. Бу тасма ўрам қилиб сақланган. Баъзи ўрамларнинг узунлиги 40 метргача стган.

Папирус камёб бўлганлиги ва у фақат Нил соҳилида бўлиши туфайли бошқа мамлакатларда янги ёзув материаллари қидирила бошланган. Кўн ўгмай топилган ҳам. Бу – турли жониворлар териси – пергамент эди.

Ҳозирги пайтда папирус ўсимлиги Африканинг троик ўрмонларидагина сақланиб қолган.

Пергамент

Гарчи милоддан аввалги II–I минг йилликларда ёзилган тери ўрамлари мавжуд бўлса-да, пергамент эрамизнинг бошларида айниқса кенг тарқалган ва папирусни истасъмолдан чиқарган. Юнонлар уни дастлаб «дифтера» деб аташган. Тилимиздаги «дафтар» сўзи ана шундан келиб чиққан. Папирусга нисбатан пергамент бирмунча пишик, кўпга чидайдиган эди, букланганда синмасди. Ошлаб, силлиқлангач, икки томонига ҳам ёзса бўлаверарди. Асосий камчилиги

эса – қимматлиги эди. Пергамент варақлар дастлаб паширусдай ўрам қилиб сақланган бўлса, кейинчалик буклаб, тикиб қўйиладиган бўлди. Одатда у хар бири иккига букланган тўрт варақдан иборат бўлиб, «тетрадь» («тўртлик») деб аталарди. Русча «тетрадь» сўзи аша шундан олинган.

Марказий Осиёда ҳам Суғд давлати (Зарафшон ва Қашқадарё воҳаси) ва суғд ёзуви шаклланиши билан пергаментдан кенг фойдаланилган. Маълумки, милодий I–IV асрлардан бошлаб бу ёзув кенг ҳудудда тарқалган. VI–VIII асрларда эса Суғд давлати Турк хоқонлиги таркибида бўлган. Кейинги йилларда суғд тилидаги ёзма ёдгорликлар Марказий Осиё, Қозоғистон, Шарқий Туркистон, Покистон ва Мўғулистон ҳудудларида топилди.

1932–1933 йиллари Зарафшон дарёсининг юқори қисмида жойланган Муғ тоғидан оқ ва оч қулранг териларга ёзилган 80 га яқин суғд ёзувидаги ҳужжатлар топилган эди. VIII асрга оид бу ҳужжатлар ўша давр тарихини ўрگانувчи олимларга кўп маълумотлар берди.

Суғд ёзуви қадимги уйғур, мўғул ва манжур ёзувларининг яратилишига асос бўлган.

Вакт ўтиши билан пергамент янги ёзув материали – қоғозга ўз ўрнини бўшатиб берди.

Қоғоз

Хитойда қоғознинг кашф этилиши (эрамининг 105 йили) инсоният маданиятида туб бурилиш ясади. Цай Лун деган хитойлик кашфиётчи ўсимлик толаларининг сувли бўтқасини элакдан ўтказиб, қоғоз тайёрлашга муваффақ

бўлди. Гарчи бу кашфиёт дастлаб сир сақланган бўлса-да, VI аср бошларида Японияда ҳам қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Буюк ишак йўли воситасида қоғоз Шарқий Туркистон орқали Марказий Осиёга ҳам мунгазам етказиб берилган. Аммо уш ишлаб чиқариш кейинроқ йўлга қўйилган. Араб тарихчиси Ибн ал-Асирнинг ёзишича, араб саркардаси Зиёд ибн Солиҳ 751 йили жанглардан бирида хитойлик қоғозсоз усталарни асир олади. Улар Самарқандда қоғоз жувози қурадилар. Тез орада маҳаллий ҳунармандлар бу санъат сирларини эгаллаб, уни янада ривожлантирадилар, янги-янги қоғоз навларини яратадилар. Ҳатто рангли қоғозлар ишлаб чиқариш йўли ҳам топилади. Тарихчи ас-Самъонийнинг ёзишича, машҳур Хуросон қоғозини самарқандлик хадисшупос ва ҳунарманд Абу Али ал-Ҳасан ибн Наср ал-Қоғазий, Мансур қоғозини эса яна бир самарқандлик – Абул Фазл ибн Наср ал-Қоғазий тайёрлаган.

Бу даврда Самарқанд қоғози энг харидорғир маҳсулотга айланади. Тарих китобларида бу ҳақда қўнлаб таърифлар бор. Абу Мансур ас-Саолибий (961–1038) ўзининг «Китоб латоиф ал-маориф» номли асарида шундай дейди: «Самарқанднинг ўзига хос нарсаларидан бири қоғоз бўлиб, у Миср қоғози (папирус)ни ва авваллари хат ёзишган терилар (пергамент)ни орқада қолдириб кетади. Чунки Самарқанд қоғози энг яхши, энг нафис, энг мулоғим ва энг қулайдир. У фақат шу ерда ва Хитойдагина бўлади...»

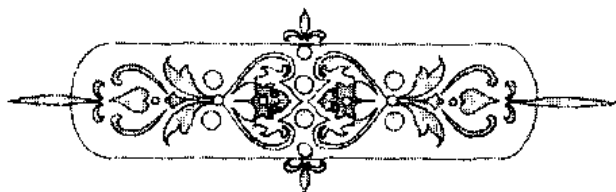
X–XI асрларда Самарқанд қоғози бутун мусулмон дунёсида машҳур эди. У фақат Шарқ мамлакатларидагина эмас, Европада ҳам қадрланган. Рус олими В.В.Бартольднинг

таъкидлашича, Самарқанд қоғози Шарқ халқлари маданияти ривожига кагта аҳамиятга эга бўлган.

Кейинчалик қоғоз корхоналари Бағдод, Дамашқ сингари йирик шаҳарларда ҳам барпо этилган. Тарихчиларнинг ёзишича, X–XI асрларда қоғоз ишлаб чиқариш усули Андалусияга (Испания) етиб келган. Уни тайёрлаш технологияси Самарқанддан олиб борилган. Андалусия орқали бу калфиёт тез орада Европа мамлакатларига тарқалган.

Ўзбекистон худудида Қўқон шаҳрида ҳам кейинчалик қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. У «Қўқон қоғози» номи билан машҳур бўлган. XX аср бошларида Самарқанддаги қоғозсозлик жувози тугатилиб, ўрнида ун заводи барпо этилади. Шундан кейин Ўрта Осиё худудида Қўқон қоғози ишлатила бошлайди. Бу ҳол ўтган асрнинг 20-йилларигача давом этган.

МАШҲУР КУТУБХОНАЛАР

Ашшурбанипал кутубхонаси

Месопотамиянинг шимолида, Дажла дарёси юқори қисмида милoddан 2 минг йил олдин Оссурия давлати вужудга келган. Унинг ҳукмдорларидан бири – Ашшурбанипал (м.авв. 669–633 йиллар) даврида мамлакатда илм-фан ривожига катта аҳамият берилган. Бу даврда санъат, адабиёт, тиббиёт, ҳуқуқ соҳалари ривожланган. Ашшурбанипал кўрсатмаси билан сопол тахтачаларга битилган ўн миглаб қадимий тарихий, диний, илмий матнлар тўпланган.

1849–1854 йилларда европалик қадимшунослар Оссуриянинг тарихий Ниневия шаҳрини (ҳозирги Туркия ҳудудида) қидириб топдилар. Бу ерда олиб борилган қазинмаларда Ашшурбанипалнинг улкан кутубхонаси – сопол тахтачаларга битилган турли хил матнлар топилди. Мазкур ёзма ёдгорликлар ўша даврда Оссурияда илм ва маданиятнинг турли соҳалари равнақи ҳақида бой маълумот берди.

Искандария кутубхонаси

Тарихдаги энг машҳур кутубхоналардан бири қадимда Искандария (Александрия) шаҳрида (ҳозирги Миср ҳуду-

дида) бўлган. Македониялик Искандар томонидап милоддан олдинги 331 йилда асос солинган бу шаҳардаги кутубхонада ярим миллиондан ортиқ папирусга ёзилган матнлар бўлган. Мазкур кутубхонада математик ва физик Архимед, «геометриянинг отаси» Евклид, географ Страбон ва бошқа олимлар иш олиб борган. Жумладан, Миср маликаси Клеопатра Искандария кутубхонасининг подир залларида соатлаб китоб мутолаа қилган. Ўз чиройи билан шуҳрат тонган бу аёл кенг билим ва қобилият эгаси ҳам бўлган. Тарихчи Плутарх у ҳақда шундай ёзади: «У фақат айрим варварлар билан таржимон орқали гаплашмаса, деярли ҳамма ўзга юртликларга – эфиоп, троглодит, яҳудий, араб, суриялик, мидиялик, парфиялик... – барча-барчасига уларнинг ўз тили ва лаҳжасида муурожаат қилар эди».

Афсуски, кутубхонадаги папирусларнинг катта қисми милоддан олдинги 47 йилда рўй берган ёнгин натижасида нобуд бўлган. Милодий 391 йили масихий мутаассиблар кутубхонани тамомила вайрон қилиб ташлайдилар. Чунки улар китобларда масихийликка зид, куфр сўзлар битилган, деб ҳисоблайдилар.

Ўтган асрнинг 70-йилларида мисрлик олимлар Искандария кутубхонасини тиклаш ташаббуси билан чиқдилар. Ундаги асосий фикр – кутубхонада инсоният томонидан яратилган энг подир асарларни ўз ичига олган 8 миллион жилд китобни тўнлаш эди.

Ташаббус ЮНЕСКО ва бошқа халқаро ташкилотлар томонидап қўллаб-қувватланди. Шундан кейин энг яхши лойиҳа учун конкурс эълон қилинди. Унда 77 мамлакатдан 1400 дан ортиқ лойиҳа таклиф этилди. Меъморларнинг ҳар

қайсиси ўзига хос ечим топган эди. Узок мухокамалардан кейин таълаб олинган лойиҳани амалга ошириш учун 180 миллион доллар ажратилди. Кутубхона биноси 2002 йилнинг октябрь ойида фойдаланишга топширилди.

Янги кутубхона жамғармаси турли давлатларнинг хайрия қилинган китобларидан ташкил топган. Унинг қироатхонаси катталиги жиҳатидан жаҳонда тенги йўқ. Бу ерда китобхоналар учун барча қулайликлар яратилган бўлиб, энг замонавий технологиялардан фойдаланилган. Тадқиқотчилар учун 200 дан ортиқ кабинетлар мавжуд.

Шу тариқа дунёнинг мўъжизаларидан бири бўлган Искандария кутубхонаси ўзининг иккинчи хаётини бошлади.

Пергам кутубхонаси

Пергам – Кичик Осиёдаги қадимий шаҳар (ҳозирги пайтда Туркия ҳудудида жойлашган Бергама). У эрамиздан олдинги XII асрдан бошлаб юнонларнинг йирик иқтисодий ва маданий маркази сифатида танилган. Бу ерда илм-маданият ривож топган. Маъшур табиб Клавдий Гален (Милоддан олдинги 129 йида туғилган) шу шаҳардан бўлган. Бу ерда илк бор ёзув материали сифатида папирус ўрнига пергамент (ошланган тери) қўллашга бошланган.

Антик маданиятнинг маъшур ёдгорликларидан бири бўлган Пергам кутубхонаси эрамиздан олдинги 180-йиллар арафасида қурилган эди. У ўзининг катталиги ва аҳамияти жиҳатидан Искандария кутубхонасидан кейинги ўрinda турган. Унда 200 мишга яқин қўлёзма сақланган. Пергамда ўша пайтда терини қайта ишлайдиган корхоналар бўлган.

Бу корхоналарда терилар ошланиб, хат ёзиладиган ошнок чармга – пергаментга айлантирилган.

Китоб босиш техникаси кашф этилгунга қадар Европадаги асосий ёзма ёдгорликлар пергаментга битилган.

Китоб босишнинг кашф этилиши

Милодий 1440 йил – Европада илк босма китоб пайдо бўлган йил деб ҳисобланади. Уша йили немис Иоганн Гутенберг Страсбург шаҳрида ҳарф босиш усули билан дастлабки китобни тайёрлаган эди. Бу воқеа инсоният маданияти тарихида кескин бурилиш ясади.

Аммо аслида дастлабки босма китобни 868 йили хитойлик Ван Цзе чоп этган эди. Айниқса, X асрда Хитойда китоб босиш юксак даражага кўтарилган. Шунингдек, Корея ва Японияда ҳам Гутенберггача бронза, қалай каби металллардан ҳарф қўйиб, китоб босиш йўлга қўйилган. Аммо бу кашфиётлар сир сақланган, Европа ва Осиёга етиб келмаган.

Гутенбергдан кейин Европада китоб босиш ишлари авж олиб кетди. 1500 йилга келиб, турли шаҳарларда 200 дан ортиқ матбаалар ишлай бошлади. Йилда-йилга босилган китоблар сони ҳам ортиб борди. Дастлабки ярим асрда 30 минг номда китоб босилди. XVI асрда эса тахминан 250 минг номда, XIX асрга келиб 7 миллион номда китоб чоп этилди. XX асрда бу рақам 25 миллионга етди.

Китоб босиш усули аста-секин Осиё мамлакатларига ҳам етиб келди. XIX асрнинг биринчи ярмида Хиндистоннинг 20 дан ортиқ шаҳрида китоб чопхоналари таъсис этилди. Тошбосма китоблар нархи кўлёзмага қараганда анча арзон

эди. Натижада нодир асарлар ҳам кўп пусхада босила бош-лади, илгари саройларда ва бадавлат кишилар кўлидагина бўлган китоблар оддий одамлар хонадонига ҳам кириб бор-ди. Савдогарлар форс, араб ва турк тилларида босилган китобларни кўшни мамлакатларга ҳам сота бошладилар. Мовароуннахрда ҳам бундай китобларга эҳтиёж катта эди. Оралан ярим аср ўтиб, Ўрта Осиё Россия томонидан истило қилинган, бу ерда ҳам китоб чоп этиш йўлга қўйилди.

XX аср бошларида Ўзбекистон худудида фаолият олиб борган илғор зиёлилар – жалидлар аҳоли ўртасида илм-маърифат ва китобшиғ аҳамиятини тарғиб этишга катта эътибор берганлар. Бу борада Махмудхўжа Бехбудийнинг фаолияти алоҳида диққатга сазовор. У «Самарқанд» газетаси, «Ойина» журнали, китоб нашриёти таъсис этган, Самарқанд, Бухоро, Кўкон, Наманган, Тошкент ва Андижонда китоб дўконлари очган. Бу дўконларга кўнгина Шарқ ва айрим Фарб мамлакатларидан китоблар келиб турган. Самарқандда у очган кутубхона эса ўзининг китоб жамғармаси ва нодир асарлари билан Туркистонда ўша пайтдаги энг йирик маъ-рифат маскани бўлган.

Мовароуннахрда китобат санъати

Кадимда китоблар ниҳоятда қадрланган. Чунки кўлөзма китобни тайёрлаш анча мураккаб иш бўлиб, қимматга туш-ган. Фақат подшоҳлар ва бадавлат амалдорларгина катта кутубхоналарга эга бўлганлар.

Кўлөзма китобни яратишда хаттот, наққош, музахҳиб (зарҳал берувчи), мусаввир ва саҳҳоф иштирок этган. Хат-

тот матни чиройли хуснихат билан ёзган, наққош матннинг атрофларини тўрт бурчак қилиб чизган, турли нақшлар ишлаган, музаҳҳиб матни ва сарлавҳаларни зарҳал бўёқлар билан зийнатлаган, мусаввир алоҳида саҳифаларга матнга мос суратлар ишлаган. Барча ишлар бажарилгач, тайёр китоб саҳҳофга муковалаш учун берилган.

Сомонийлар даврида Бухорода йирик кутубхона бўлган. У «Савонех ул-ҳикмат» («Ҳикматлар хазинаси») деб аталган. Кутубхонада адабиёт, санъат, тарих, фалсафа, фикҳ (ислом қонунчилиги), илми нуҷум (астрономия), риёзиёт (математика), тиббиёт, жуғрофия ва бошқа табиий фанларга оид китоблар сақланган. Китоблар бир неча хонада сандиқларга солиб қўйилган. Улар араб, форс, пахлавий, суғд, юнон, яҳудий, хитой, хинд ва турк тилларида бўлган. Кутубхонадаги мавжуд китобларнинг рўйхати тузилган.

Бу ҳақда Абу Али ибн Сино ёзиб қолдирган. У 997 йили подшоҳ Нух ибн Мансурни даволаган пайтида ҳукмдордан кутубхонага киришга руҳсат олган ва у ердаги барча подир китобларни мутолаа қилишга муяссар бўлган. Афсуски, кутубхона ёнғин туфайли нобуд бўлган.

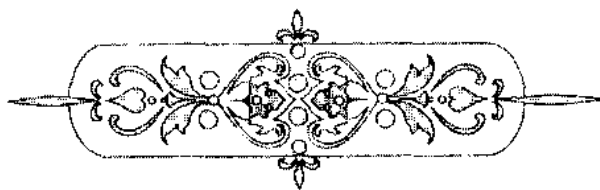
Салжуқийлар ҳукмронлиги даврида Хуросонда маданий ҳаёт гуркираб ривожланган. Султон Санжар (1118–1157) ўз пойтахти – Марв шаҳрини обод қилиш, илм-маърифат марказига айлантириш йўлида кўп саъй-ҳаракатлар қилган. Ўша пайтда Марвда 10 та машҳур кутубхона бор эди. Бу кутубхоналар эшиги ҳамма учун очиқ бўлган. Мусулмон оламининг ҳамма бурчакларидан илм аҳли бу шаҳарга келар эди. Жумладан, машҳур сайёҳ, географ ва филолог Шаҳобиддин Ёқут ал-Ҳамавий Марв кутубхоналарида уч йил иш олиб

борган. Унинг машхур «Муъжам ал-булдон» («Шахарлар ҳақида қисқа маълумотнома») китоби ўша пайтда яратилган.

Ўша даврда Самарқанд, Балх, Ҳирот каби йирик шахарларда ҳам кутубхоналар бўлган.

Қадимда нодир китобларни подшоҳлар ўз яқинларига, бошқа мамлакатларнинг ҳукмдорларига қимматбаҳо тухфа сифатида юборганлар. Хаттотлар ва наққошлар меҳнати ниҳоятда қадрланган. XIX аср бошларида яшаган машхур хаттот Саримсоқ Жиззахий Бухоро ва Қўқон хонлари саройида хизмат қилган. Профессор А.А.Семёновнинг ёзишича, Умархон ва унинг сарой аҳллари хаттотга ҳар бир китъани ёзганлиги учун 14 тилла танга беришган.

МАШҲУР ИЛМ МАСКАНЛАРИ

Маъмун академияси

Шарих илмида VII–XII асрлар Мукулмон Ренессанси («Уйғониш даври») деб аталади. Бу даврда араб халифалиги бутун Шарқни ягона империяга бирлаштирган эди. Ўнлаб йирик шаҳарларда ташиқли олимлар, шоирлар, астрономлар яшаб, ижод этган. Халифалар саройида эса ўзига хос Академиялар вужудга келган. Баъзи ҳукмдорларнинг орзу-хаваси, бошқаларининг чишакам кизиқини туфайли катта-катта кутубхоналар барпо этилди. Латин тилидан машхур юнон олимларининг асарлари таржима қилинди.

Илм ва санъат ҳомийларидан бири халифа ал-Маъмун ар-Рашид (813–833) эди. У Бағдодда ташиқил қилган «Байт ул-хикма» («Билим уйи»), яъни ўзига хос академияда баъзи найтлар 400 мингтагача қўлёзма сақланган. Араб ва юнон тилларидан ташқари, яхудий, санскрит, сурёний, форс, хитой, копт тилларида ҳам китоблар бўлган. Энг нодир асарлар турли тиллардан араб тилига таржима қилинган.

Мазкур Академияда ўз даврининг машхур олимлари иш олиб боришган. Улар орасида Марказий Осиёлик олимлар

хам кўн эди. Муҳаммад Хоразмий, Ахмад ал-Фарғоний, Холид ибн ал-Малик ал-Марваррудий, Ал-Аббос ибн Саид ал-Жавҳарий, Ахмад ибн Абдуллоҳ ал-Марвазий, Абу Юсуф Ёкуб ибн Саббоҳ ал-Киндий каби илм соҳиблари шулар жумласидан.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, милодий 830 йили халифа ал-Маъмун Византия устидан талаба қозонгач, тоvon пули ўрнига япон файласуфларининг китобларини бериш-ни талаб қилган. Айни пайтда, у подир китобларни харид қилиш учун дунёнинг турли мамлакатларига махсус вакил-лар ҳам жўнатган. Масалан, 830 йили худди шу мақсадда у Хоразмий бошчилигидаги олимлар гуруҳини Фарбий Хиндистон, Византия, Волганинг қўйи окими каби томонларга жўнатган.

Ана шундай саъй-ҳаракатлар туфайли кўнгина подир асарлар келгуси насллар учун сақлаб қолинган. Айрим араб тадқиқотчиларининг маълумотларига кўра, бугунги кунда дунёда 2 миллиондан ортиқ араб тилидаги қўлёзма мавжуд. Арабшунос олим А.Б.Халидов эса дунёда араб тилида 100 минг помдаги 630 минг қўлёзма бор, деб ҳисоблайди. Форсий ва туркий тилдаги қўлёзма асарлар ҳам талайгина.

Хоразм Маъмун академияси

Хоразмда X аср охири ва XI бошларида янги Маъмун академияси вужудга келди. Унинг асосчиси Хоразмшоҳ Али ибн Маъмун (997–1010) эди. Абу Наср ибн Ироқ ва Беруний Нишопур, Балх, Бухоро, Бавдод сингари шаҳарлардан таникли олимларни Гурганж (ҳозирги Кўхна Урганч) шаҳрига

таклиф қилганлар. Уларнинг илмий изланишлари учун бу ерда барча шароитлар яратиб берилган. «Дор ул-ҳикма ва маориф» («Билим ва маориф уйи») номи билан машҳур бўлган бу марказда фаннинг турли соҳаларида тадқиқотлар олиб борилган. Хинд, япон, араб олимларининг асарлари ўрганилган, улардан нусхалар кўчирилган ва таржима қилинган. Натижада, бой кутубхона вужудга келган. Мадраса ва ҳағтоғлик мактабларида юзлаб шогирдлар илм ва ҳунар сирларини ўрганганлар.

Астрономия соҳасидаги асарлари билан танилган Абу Наср ибн Ироқ, математик, фалсафа ва таъобат илмида ном қозонган Абулхайр ибн Хаммор, машҳур табиб Абу Саҳл ал-Масихий, кўнқиррали илм соҳиблари Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино Академия номини оламга таратдилар. Абу Бакр ал-Хоразмий ва Абул Фараж ибн Хинду эса араб тилидаги шеърини янги поғонага кўтарганлар. Академияда жами 100 дан ортиқ машҳур алломалар илмий изланишлар олиб борганлар.

Турганждаги илмий изланишлар Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун даврида ҳам муваффақиятли давом эттирилди. Тиббиёт, кимё, минералогия, астрономия, тарих, адабиёт соҳаларида кўнлаб илмий асарлар яратилди.

Аммо 1017 йили уюштирилган суиқасд туфайли Маъмун ибн Маъмун ўлдирилади. Кўнни Ғазнавийлар давлати асосчиси Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга бостириб кириб, бу ердаги олимларнинг кўнчилигини ўз пойтахти – Ғазна шаҳрига олиб кетади. Шу тарика Академиянинг фаолияти барҳам тошади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг ташаббуси билан 1997 йили Хоразм Маъмуи Академияси қайта тикланди. Яқинда 1000 йиллиги халқаро миқёсда тантанали суратда нишонланган Академияда бугунги кунда фаннинг ўнлаб соҳаларида долзарб мавзуларда илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Улуғбек академияси

Истиклол йилларида бой маданий меросимизни ўрганиш ва тарғиб қилиш борасида катта ишлар амалга оширилди. Мамлакатимиз Президенти Ислам Каримов «Туркистон-пресс» ахборот агентлиги мухбирига берган интервьюсида таъкидлаганидек, «биз она заминимиз бағридаги ҳар бир моддий ва маънавий мерос намунасини кўз қорачинидек асраб-авайлаш, қайта тиклаш ва таъмирлаш бўйича қилаётган бу ишларимизни кимгадир намоёиш қилиш, кўз-кўз этиш учун эмас, аксинча, келажакимизни ўйлаб, онгимиз ва қалбимиз даъвати билан амалга оширмоқдамиз. Токи эртага бизнинг ўрнимизга келадиган, биз бошлаган олижаноб ишларни муносиб давом эттиришга қодир бўлган ёшларимиз ана шу бебаҳо маънавий бойликдан баҳраманд бўлсин, шу асосда ўзининг кимлиги, қандай буюк зотларнинг авлоди эканини англаб етсин».

Самарқандда XV асрда вужудга келган Улуғбек илмий мактаби фаолияти ҳам асрлар давомида юртимизда шакллланган бой маданиятнинг узвий қисмидир. Уни тўла маънода Академия деб аташ мумкин.

Соҳибкирон Амир Темурнинг набираси, Шохрух Мирзонинг ўғли Мухаммад Тарафай Улуғбек (1394–1449) жаҳон

тарихида ўчмас из қолдирган сиймолардан биридир. Унинг ҳукмронлиги даврида Самарқандда 2 та кўркам мадраса қурилди. Уларда диний илмлар қатори дунёвий фанлардан ҳам сабоқ берилган. Бошқа машҳур олимлар қатори унинг ўзи ҳам ҳафтада бир маротаба бу мадрасаларда ёшларга дарс берар эди. Кейинчалик Бухоро ва Ғиждувонда ҳам мадрасалар қурилди, Самарқанддаги Бибиҳоним масжиди, Амир Темури макбараси, Шохизинда ва Регистон мажмуалари қурилиши поёнига етказилди. Бошқа шаҳарларда ҳам карвонсаройлар, тим, чорсу, хаммом ва бошқа иншоотлар барпо этилди.

Улуғбек кўп киррали истеъдод соҳиби эди. У айниқса адабиёт, тарих, математика, астрономия соҳаларига қизиққан. Унинг энг буюк ишларидан бири – Самарқанд шаҳрида ўзига хос Академия ташкил этганидир. Бу илмий мактабда 200 дан ортиқ олим Улуғбек раҳбарлигида фаннинг турли соҳалари бўйича изланишлар олиб борган. Қозизода Румий (Салоҳиддин Мусо ибн Мухаммад), Ғиёсиддин Жамшид Коший, Али Қушчи (Мавлоно Алоуддин Али ибн Мухаммад Самарқандий), Низомиддин Абдул Али ибн Мухаммад ибн Хусайн Биржандий, Мавлоно Хавофий каби олимларнинг аниқ фанлар соҳасидаги тадқиқотлари ва илмий хулосалари салмоқли бўлган. Улар Хоразм Маъмур академияси аъзоларили муваффақиятли давом эттирганлар.

Тарихнавис Зайниддин Восифий ўзининг «Бадоеъ ул-вақос» («Нодир воқеалар», Н.Норқулов таржимаси) асарида шундай ёзади: «Машҳурдирки, фаросату зийраклик, адолату раҳмдиллик, илму фазилат бобида Улуғбек Мирзо сингари бир подшоҳ салтанат тахтида ва ҳашамат олий

мақомда ўлтирмаган... Айтишларича, Улуғбек мадрасасини қураётганларида мавлоно Хавофий унинг тезроқ қуриб битказилишига кўмаклашган. Чунончи, у ҳар кунни келиб устабоши қўлига гишт узатиб турган. Бир кун Мавлоно Хавофий пўстинини тескари кийиб олиб гишт тўдалари орасида ўтирганди. Бир киши шу ерда ҳозир бўлган Мирзо Улуғбекдан сўради:

– Шохим, бу улкан ажойиб мадраса битай деб қолди. Унга қимми мударрис этиб тайинламоқчисиз?

Мирзо Улуғбек жавоб берди:

– Бу мадраса мударриси барча илмларга моҳир, барча фахрлардан баҳраманд ва қомил киши бўлмоғи керак.

Мавлоно Хавофий жойидан туриб: «Бу мансабга мен тайин этилурман», деди.

Мирзо Улуғбек унинг қимлиги, қаерлик экани ва исмини сўради. Шундан кейин ёнига чақириб, ҳар илмдан баъзи нарсаларни сўради. Нимани сўрамасин, маъқул ва мақбул жавоб олди. Кейин уни ҳаммомга олиб бориб ювиштиришини буюриб, ўз қўли билан хос кийимлар кийдирди ва азиз тутди, уни Қозизода Румий ҳузурига бошлаб бориб, кўп таъриф-таъсиф қилди ва ўзига ҳамсабоқ қилди.

Айтишларича, мадраса очилганда йиғилишиб, мунозарани ўтказишган кун Мавлоно Хавофий қадимги юнон олими Мажастий ҳақида дарс ўқиган. Ўша йиғилишда тўксон дошниманд ҳозир бўлган экан. Унинг сўзларини Мирзо Улуғбек ва Қозизода Румийдан бўлак ҳеч қим тушунмаган.

Мирзо Улуғбек дебдиларки, Мавлоно Хавофий барча илмлар ва фанлар соҳасида шундай миқёсга эгаки, агар барча китоб ва рисоаларни дарёга ташласалар ва бирор илм-

дан оламда асар қолмаса, у барча илмларни ҳаётга қайтара олишга қобилдир. Бирор илмдан ва фандан нуқта ёки дақиқа побуд бўлмагай».

Улуғбек Самарқанд яқинида уч каватли Расадхона (обсерватория) барпо этган эди. Бу ерда осмон жиёмлари, уларнинг ҳаракати кузатиб борилган. Натижада 1018 та юлдузнинг ҳолати қайд қилинган жадвал ҳамда астрономия ва геометрия фани асослари баён этилган «Зижи Қўрагоний» асари ёзилган. Бу асар Шарқ ва Ғарб мамлакатларида катта шуҳрат тошган. Унга таниқли олимлар шарҳлар ёзганлар.

Улуғбек Академиясининг машҳур вакилларида бири Қозизода Румий номи билан танилган олим Салоҳиддин Мусо бин Муҳаммад бин Маҳмуд эди. Улуғбек расадхонасининг асосчиларидан бири бўлган бу зот 1360 йиллар атрофида Туркиянинг Брусса (ҳозирги Бурса) шаҳрида тувилган. Олимнинг отаси – Хўжа афанди дея танилган Қози Маҳмуд Қуръон ва ҳадис илмини пухта билган таниқли шахс эди. У ўзининг ҳам диний пешво бўлишини истарди. Аммо Қозизода Румий ҳаётичи аниқ фацларга баҳш этди. Математика ва астрономиядан йирик мутахассис бўлиб етишди. Ўз билимини янада ошириш истагида у 1400 йили Самарқанд шаҳрига келди. Бу ерда у Амир Темур саройининг бош астрономи Мавлоно Аҳмадан сабоқ олди, Улуғбек билан танишиб, унинг илмий мактабини шакллантиришга хисса қўшди, мадрасаларда дарс берди.

Қозизода Румий математика ва астрономияга оид 10 дан ортиқ асар муаллифидир. Кўп қиррали комусий билими туфайли Румийни замондошлари «Афлотуни замон» (ўз даврининг Платони) деб аташган. Олим Улуғбек билан бир-

га машхур «Зижи Кўрагоний» жадвалини тузишда фаол иштирок этган, кўплаб шогирдлар етиштирган. Улуғбек ва Қозизода Румий раҳбарлигида Самарқандда фаолият олиб борган бу илмий мактаб – Академияда 200 дан ортиқ олим фаннинг турли соҳалари бўйича изланишлар олиб борган. Фиёсиддин Жамшид Коший, Али Қушчи (Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Самарқандий), Низомиддин Абдул Али ибн Муҳаммад ибн Хусайн Биржандий, Мавлоно Хавофий каби олимларнинг аниқ фаол соҳасидаги тадқиқотлари ва илмий хулосалари салмоқли бўлган. Улар Хоразм Маъмур академияси анъаналарини муваффақиятли давом эттирганлар.

Қозизода Румий 1437 йили Самарқанд шаҳрида вафот этган ва шу ерда дафн этилган.

Орадан йиллар ўтиб, унинг ота юртга қилган хизматлари шогирди Али Қушчи томонидан қайтарилди. 1470 йилда Али Қушчи ўз тадқиқотлари учун қулай жой ва истеъдодини кадрлайдиган хомий қидириб, йўлга чиқади. Пияти устози Қозизода Румийнинг ватани, тишчилик ва барқарорлик ҳукмрон бўлган Усманийлар давлатига бориш эди.

Шу мақсадда у ўз даврининг машхур диний арбоби Хожа Аҳрор Валидан ёрдам сўрайди Чунки йўллар хатарли, Усмонли давлатига бориш учун бир неча мамлакат ҳудудидан ўтиш лозим эди. Хожа Аҳрор эса Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийдан бу борада ёрдам беришни илтимос қилади. Алишер Навоийнинг «Мажмуаи мурасалот» («Хатлар тўплами»)га киритилган 2 мактуб худди шу ҳақда. Биттасида Хожа Аҳрор машхур мунажжим Али Қушчига сафарда ёрдам беришни сўраган бўлса, иккинчисида бу ёрдам учун миннатдорлик билдириб, энди оиласини ҳам Али

Қушчи ҳузурига жўнатиш лозимлигини айтади. Маълумки, Абдурахмон Жомий 1436–1452 йиллари Самарқандда билим олган. Бу ерда Қозизода Румий ва Али Қушчи билан танишган, уларнинг маърузаларини тинглаган, Улугбек обсерваторияси фаолияти билан яқиндан танишганди. Ана шу дўстона алоқалар туфайли Али Қушчи Жомий ҳузурига келади. Жомий Навоийдан ҳам Али Қушчига ёрдам беришни илтимос қилади. Чунки Навоий Хуросон давлатининг Бош вазири сифатида Усмоғли султонлари Мухаммад иккинчи (1451–1481) ва Султон Боязид иккинчи (1481–1512) билан ёзинмалар олиб борган. Жомий ва Навоий девошлари Туркияда ҳам севиб ўқилган.

Навоий Али Қушчинини қабул қилиб, Оққўюгли ҳукмдори Узун Ҳасан номига тавсиянома ёзиб беради. Табриз шаҳрига етиб келган Али Қушчинини Узун Ҳасан яхши кутиб олади ва уни Истанбулга элчи қилиб жўнатади. Яхшигина шоир бўлган ҳамда ижод ва илм аҳлини жуда кадрлаган Усмоғли султони Фотиҳ Султон Мехмед Али Қушчининг билими ва зақосига тан беради. Истанбулда қолиб, мударрислик қилишни таклиф қилади. Али Қушчи элчилик муддати тугаганидан кейин қайтиб келишга ваъда бериб, изи сўрайди. Орадан кўп ўтмай Али Қушчи оиласи ва қариндошлари билан бирга Истанбулга кўчиб келади. Султон Мехмед уни кутиб олиш учун чегарага махсус ҳайъат юборади, йўл харажатлари учун 1000 танга ажратади. Истанбулда эса уни кутиб олишга машҳур олим Хўжазода Муслиҳиддин Мустафони чиқаради. Йўл-йўлакай улар турли диний ва илмий соҳаларда баҳс юритиб, бир-бирларининг билимларини сипайдилар. Кейинчалик бу икки

атоқли олим дўстлашиб кетадилар, қуда-анда бўладилар. Султон Мехмед Али Қушчини Аё София мадрасасига мударрис қилиб тайинлайди. Унга кунига 200 танга маош белгиланади.

Али Қушчининг Истанбулдаги фаолияти самарали бўлди. У мударрислик қилиш билан бирга астрономия, математика, фикҳ, тил қонун-қоидаларига оид бир талай асарлар ёзди. Меъмор Синон университетининг ўқитувчиси, профессор Хайруннисо Алан: «Усмонли туркларда математика ва астрономия билимларининг юксалиши Алоуддин Али би Мухаммад Қушчи билан бошланади», деб ёзганида ҳақли эди.

Али Қушчи 1474 йил 17 декабрда 70 ёшда Истанбулда вафот этган ва шу ерда дафн этилган. Ҳанузгача бу буюк зот номи Туркияда меҳр ва эҳтиром ила ёд этилади. У Истанбулга олиб борган Улуғбекнинг кичик сандиқчаси эса бугунги кунда Тўпқоши саройининг нодир экспонатларидан биридир...

Самарқанддаги Расадхона хузурида алоҳида илмий кутубхона бўлган. 1428–1429 йилларда ташкил этилган кутубхона 15 мингдан ортиқ китоб жамғармасига эга эди. Мирзо Улуғбекнинг фожиали ўлиmidан кейин ушбу кутубхонадаги нодир асарлар Али Қушчи томонидан олиб кетилган ва ҳозирги Китоб туманидаги Қутчи қишлоғи атрофига кўмилган, деган нақллар бор.

Ёзувчи Акрам Аминов ўзининг «Ҳисорнинг қирк мўъжизаси» номли китобида бошқача бир ривоятни келтиради: «Ривоят қилишларича, Мирзо Улуғбек овни ғоят севар, давлат ва илмий ишлардан чарчаганида кўпинча та-

биат бағрига отланиб қолар экан. Бундай пайтларда йўл Омонқўтон ва Ургут томон тушаркан. Самарқанддан етмиш чақирим нарида Зарафшон ва Хисор тоғлари елка тирашган жойда давлатпаноҳнинг ҳазрати Башир исмли донишманд, маслаҳатгўй дўсти яшарди. Айтишларича, бу зот Улуғбекка Али Қушчини шогирдликка тавсия этган экан. Овдан сўнг базму зиёфатлар ҳазрат Баширнинг ўйлаб қорабулоқлар қайнаб ётган катта чорбоғида ўтказиларди. Улуғбек табиатшунос ва файласуф дўсти ҳузурида бир неча кунлаб қолиб кетарди».

Ҳазрати Башир маноқибидеги Али Қушчига доир маълумотлар ҳам бу икки машҳур зот ўртасида устоз-шогирдлик муносабатлари бўлганлигидан далолат беради. Унда айтилишича, Улуғбек қатл этилгач, Али Қушчи ҳазрати Башир ҳузурига келади ва бу ерда ўз илмий изланишларини давом эттиради. У шогирдлари билан яшаган жой ҳозирги Қутчи қишлоғи бўлса керак, деган тахминлар бор.

Али Қушчи Улуғбек илмий мактаби анъаналарини муваффақиятли давом эттирган атоқли олим эди. Ундан 20 дан ортиқ илмий асар мерос бўлиб қолган. Айниқса, унинг «Ҳисоб рисоласи», «Астрономия рисоласи», «Табобат ҳақида қисқача китоб», «Улуғбек зижига шарҳ» каби асарлари ўз даврида ниҳоятда машҳур бўлган.

Академия шухратини ёйишда атоқли олим Ғиёсиддин Жамшид Кошийнинг хизматлари катта бўлган. У Қозизода Румий билан бирга расадхона ва мадраса қурилишига раҳбарлик қилган, «Зижи Кўрагоний»нинг яратилишига муносиб ҳисса қўшган. Али Қушчи, Хусайн Биржандий каби истеъдод соҳиблари унинг тарбиясида камолга етганлар. Ко-

ший астрономияга оид «Суллам ус-само» («Осмон нарвони»), «Нузҳат ул-ҳадойик» («Боғлар сайри»), математикага доир «Рисола ал-муҳития» («Айлана ҳақида рисола»), «Рисола ул-атвор вал-жайб» («Ватарлар ва синус ҳақида рисола»), «Мифтоҳ ул-ҳисоб» («Арифметика калити») сингари илмий асарлар муаллифидир. У математикада яратган кашфиётлар ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Улуғбек қатъ этилгач, Академия фаолияти ҳам тўхтаб қолади. Олимлар турли мамлакатлардан бошпана топадилар. Аммо Академияда амалга оширилган ишлар ва илмий тадқиқотлар Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларида астрономия ва математика фаилари ривожига катта таъсир кўрсатган. Кўплаб олимлар «Зижи Кўрагоний»га шарҳлар ёзганлар. Улуғбекнинг кичик замондоши Алишер Навоий:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнои жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд.
Валек ул илм сори тошди чун даст,
Кўзи олида бўлди осмон наст.
Расадким боғламини зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Битиб бу навъ илми осмоний
Ки андин ёзди «Зижи Кўрагоний».
Қисматга дегунча аҳли айём
Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком, –

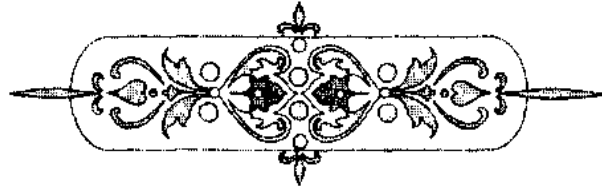
деб ёзганида ҳақли эди.

XVII аср бошларида Улуғбекнинг шуҳрати ва у яратган илмий мактаб кашфиётлари Оврупога ҳам етиб келди. Инг-

лиз астрономлари Жон Гривс (1602–1652) ва Томас Хайд (1636–1703) «Зижи Кўрагоний»даги юлдузлар жадвалини инглиз ва латин тилларига таржима қилиб, чоп этдилар. 1690 йилда поляк астрономи Ян Гевелий ўзининг «Юлдузлар осмони атласи» китобида Улуғбекнинг ҳаёлий суратини чизди ва унга юксак баҳо берди. Гуржистон шоҳи Вахтанг VI (1703–1724) «Зижи Кўрагоний»ни ўрганишга киришади ва натижада унинг гуржи тилидаги нусхасини эълон қилади. Кейинги асрларда ҳам буюк олим меросига мурожаатлар кўп бўлди.

Улуғбек ва унинг мактаби вакиллари қаламига мансуб ўшлаб асарлар бугунги кунда жаҳондаги кўпгина мўътабар кутубхоналар жамғармасида мавжуд. Масалан, «Рисолаи Улуғбек» деб номланган математикага доир асарнинг бир нусхаси Хиндистондаги Алигарх университети кутубхонасида сақланади. Мазкур илмий ва маданий мероснинг янада чуқурроқ ўрганилиши мамлакатимизда аниқ фанлар тарихининг нодир саҳифаларини калф этиш имконини беради.

ЎЗБЕКИСТОН – КОРЕЯ: ТАРИХИЙ АЛОҚАЛАР

Ўзбекистон билан Корея ўртасида бир неча минг километрлик масофа бор. Аммо корейс ва ўзбек халқларининг менталитети, яшаш тарзидаги айрим ўхшашликлар қадимда улар ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар мавжуд бўлганлигидан далолат беради. Кейинги йилларда қадимшунослар ва тарихчиларнинг излавишлари ҳам буни тасдиқламоқда.

Биринчи корейс давлати – Чосон милoddан олдинги V–IV асрларда ташкил топган. Аммо милoddнинг бошларида бу давлат учга бўлиниб кетган. Шимолда Когурё, жануби-шарқда Силла, жануби-ғарбда Пэкче давлатлари вужудга келган. Когурё ва Пэкчеда IV асрда, Силлада VI асрда буддавийлик расмий динга айланган.

Олимлар фикрича, буддизм Хитой, Корея ва Японияга Ўзбекистон ҳудудида тарқалган. Мамлакатимиз жануби-ни ўз ичига олган Кушон салтанатида буддавийлик давлат динига айланган эди. Милодий VII асрда Хитой сайёҳи ва файласуфи Сюань-Цзян Тармита (Термиз)да ўнга яқин буддавий ибодатхона мавжудлиги ва уларда мингга яқин роҳиблар яшаганлигини ёзиб қолдирган. Кушон подшоси Канишка I (милодий 103–125 й.) ҳукмронлиги даврида диний йиғинлар чақириб туриш жорий этилган. Дастлабки йиғинда

буддизмнинг янги мазхаби — маҳаяна расмийлаштирилган. Бу эса буддизмнинг Осиё мамлакатларида кенг тарқалишига, унинг жаҳон динларидан бирига айланишига асосий сабаблардан бўлган.

Ўша пайтдаёқ Хитой, Корея ва Япония билан Ўрта Осиё давлатлари ўртасида ўзаро борди-келдилар, савдо ва дипломатик алоқалар йўлга қўйилган. 2007 йилда Сеул шаҳрида бўлиб ўтган «Корея Республикаси — Марказий Осиё» биринчи анжуманида Кореядаги «Хан Син» университети профессори Пак Санг Нам қадимги Афросиёб харобаларида сақланиб қолган деворий суратлар тасвирини намойиш қилиб, улардаги иккита юксак рутбали шахс расми ва кийимлари уларнинг Когурё давлатидан эканлигини кўрсатиб турганлигини айтди. Демак икки минг йилдан ортиқроқ вақт илгари ҳам Самарқанд ва Когурё ўртасида ўзаро алоқалар бўлган.

Тарихий манбаларда ёзилишича, Силла давлати мавжуд бўлган пайтда Бухородан ва Самарқанддан анчагина кишилар тижорат ёки расмий ишлар билан бориб, дастлаб Хитойда, сўнгра Кореяда яшаб қолишган. Улар Ан, Кашг, Пэк фамилияларини олишган. Масалан, Корея подпоҳи Чен Попг Вапгнинг ота-боболари самарқандлик бўлишган. Унинг авлодлари эса Каштин сулоласига асос солган. 1500 йил олдин Кореяда хитойлик генерал Канг Сежак яшаган. У ҳам асли самарқандлик бўлган.

Тошкентда будда ибодатхонасига раҳбарлик қилган Яп Ки Фун Ўзбекистондаги миллатлараро тотувлик ҳақидаги мақоласида тарихий алоқаларимиз ҳақида шундай ёзади: «Қадимги корейс Махан сулоласи даврида Вольчикук деган

шаҳар пойтахт бўлган. Милoddан аввалги II-асрда Амударё бўйларида яшаган туркий қабилалар корейс тилида Вольчи деб аталган. Улар сўнгра Корея ҳудудига кўчиб ўтиб, Махан сулоласига асос солишган. Хитой тарихий манбаларида Махан сулоласи ҳукмронлиги даврида одамлар от мишиб юрганлиги қайд этилган. Отлардан улов сифатида фойдаланиш анъанаси ҳам туркий халқлардан ўтиб келган.

Силла ҳукмдорларининг тожи аланга шаклида бўлган. Бу эса Ўрта Осиёдаги Тохарлар сулоласи тожига жуда ўхшаш. Тохарларнинг камар тўкасидаги ҳайвонларнинг тасвирлари (йўлбарс, ситир, кўй, илон) ҳам Кореядаги тўкалар тасвирига жуда яқин. Илгари Кореядаги Чжечжудо ороли Токкар (хитой тилида тохар) деб аталган».

Кейинги асрларда ҳам ўзаро маданий ва дипломатик алоқалар давом этган. Чунки туркий қабилалар яшаган Ўрта Осиё, Олтой ва Сибирь ҳудудлари Корея шимоли билан чегарадош бўлган. Кўн сонли туркий қабилаларнинг чорвадорликка асосланган турмуш тарзи йил фаслларига боғлиқ ҳолда тез-тез яшаш жойини ўзгартиришни тақозо этарди. Шу сабабли улар корейслар билан ҳам гоҳида кўшни бўлиб яшашган.

935 йили Ван Гон Корея ҳудудидаги уч давлатни бирлаштириб, уни Корё давлати деб атади. Бу давлат Хитой, Япония ва кўшни туркий хошликлар билан савдо-сотиқ қилган. Бу ерда хатто араб савдогарлари келганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Аммо ўзаро жанг-жадаллар ҳам бўлиб турган. Масалан, турк-мўғул қабилаларидан ташкил топган Қидавлар (хитанлар, хитайлар) 993, 1010–11, 1018–19 йилларда Корёга ҳамлалар уюштирганлар.

Қадимда қиданлар ҳозирги Хитойнинг шимоли ва Мўғулистон ҳудудида кўчиб юрган. Қиданлар номи илк бор IV аср манбаларида учрайди. Улар Олтой тоғлари ва Шарқий Туркистон ҳудудидан жануби-ғарбга силжиб, 420 йилда Боло (ҳозирги Қарши) шаҳрини ўзларига қароргоҳ қилишган.

907 йили қабила бошлиғи Ела-Буға ўзини подшо деб эълон қилади, кўшни турк ва мўғул қабилаларини бўйсундириб, салтанатини ғарб ва шимолга қараб кенгайтиради. 926 йили шарқда Бохай подшолигини (унга шимоли-шарқий Манжурия, Шимолий Корея ва бошқа ҳудудлар кирган) бўйсундирган. 947 йили Қиданлар салтанати Буюк Ляо, 983 йили Қиданларнинг Буюк давлати, 1066 йилдан яна Буюк Ляо деб аталган. У Шарқий Осиёда Япон денгизидан Марказий Осиёгача чўзилган қудратли давлат бўлган.

XI аср охирларидан Буюк Ляо таназзулга учрай бошлаган ва 1125 йили чжурчженлар томонидан тугатилган. Қиданларнинг бир қисми Ғарбий Туркистонга қорақиданлар (қорахитойлар) номи билан кўчиб ўтган. Уларнинг асосий қисми Талас ва Чу дарёлари хавзасида чорва билан тирикчилик қилган. Кейинчалик улар кўшни туркий халқлар таркибига сингиб кетган. Ҳозирги пайтда ўша халқларнинг баъзи номлари кирғиз, қозоқ ва қорақалпоқлар таркибида уруғ номи сифатида, Ўзбекистонда жой номлари сифатида сақланиб қолган. Қиданлар Хитойнинг шимолида яшаганлиги учун Хитойнинг русча номи ҳам (Қидан – Китай) шу атамадан келиб чиққан.

XIII аср мўғул кўшиқларининг юришлари билан тарихда машҳур. Чингизхон ва унинг авлодлари ер юзининг одам

яшайдиган ҳамма қисмларини эгаллашни орзу қилишарди. Хитой, Ўрта Осиё ва Эронни қўлга киритган мўғуллар 1231 йилда Корея худудига дахл қилади. Кўп йиллик жанг-жадаллар натижасида Корея ҳам эгалланиб, 1273 йили Хитойда Хубилайхон ташкил қилган Юань империяси таркибига киради. Кореяда мўғуллар ҳукмронлиги XIV аср ўрталаригача давом этди.

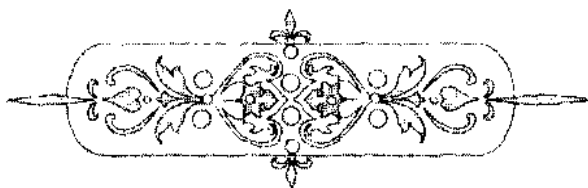
Тарихчиларнинг маълумот беришларича, Чингизхон давридаги мўғул қўшинларининг учдан икки қисми туркий қабилалардан ташкил топган экан. Кейинчалик, чингизий хону тўраларнинг бари, уларнинг қўшинлари ҳам туркийлашиб, туркий тилда гапира бошлаган. Бинобарин, мўғул қўшинларида хизмат қилган аскарлар – туркий тилли қабилалардан эди. Кейинчалик, бу қўшинни ташкил қилган қабилалар кенг даштликлар аро ёйилиб, ҳозирги ўзбек, қозок, қирғиз, уйғур, қорақалпоқ, туркман ва бошқа туркий тилли халқлар таркибига сингиб кетди.

Туркий тилли қабилалар билан баъзи тарихий шароитларда ёнма-ён яшаган, мунтазам равишда маданий, сиёсий, иқтисодий алоқалар қилган корейс халқи маданиятида, тилида, урф-одатларида ўша суронли даврларнинг изи қолганлигига бугун ажабланмаса ҳам бўлади. Ўзбек профессори Мирсодиқ Исҳоқов кўп йиллардан бери Шарқ халқлари ўртасидаги ана шундай маданий алоқалар бўйича тадқиқотлар ўтказиб келади. Унинг фикрича, суғд алифбоси корейс алифбосига ҳам таъсир ўтказган. Корейс тилида ҳозир ҳам «кимсан», «қамоқ», «сув» ва хоказо сўзларни учратиш мумкин. Қадимги туркий тилимизда «кимсан» сўзи олтинчи билдирган. Бу сўзни худди шу маъноларда Алишер

Навоний асарларида ҳам учратамиз. Ўзбек тилидаги «ким-хоб» сўзи аслида зардўзи матони англатган. Кореяда Кимсан тоғи бор, бу – Олтин тоғ демакдир. Икки халқ менталитетидаги ўхшаш жиҳатлар борасида-ку соатлаб гапириш мумкин.

Мустақиллик даврида Ўзбекистонимиз олдида чет мамлакатлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш соҳаларида кўнлаб имкониятлар эшиги очилди. Бугун Корея мамлакати Ўзбекистоннинг Шарқдаги энг яқин ва асосий ҳамкорларидан бири саналади. Мамлакатларимиз ўртасидаги маданий, иқтисодий, дипломатик муносабатларнинг янада мустаҳкамланиб, тобора ишончли тус олиб боришида юқорида тилга олинган тарихий алоқалар таъзамин бўлаётганлиги шубҳасиздир. Зеро, тили – тилларга тутанган халқларимизнинг дили – дилларга тутанишида ҳам ҳикмат кўн.

МУНДАРИЖА

Мангубердиннинг ҳаёти ва курашлари	3
Мавлоно Румий сабоқлари	19
«Хинд сеҳргари»нинг дунёвий шухрати	32
«Зафарнома» ва унинг муаллифи	38
Олтип Ўрдада ўзбек тили	44
Тақдир фаройиботлари ёки тарихнинг такрорланиши	56
Насафийларнинг бебаҳо мероси	61
Илм ва адаб қуббаси	79
Мумтоз адабиётимиздаги туюк жанри хақида	89
Буюк мухаббат ва хижрон кўшиқлари	94
Мунгтарак мерос	97
Туркистон билан Туркия дипломатик алоқалари тарихидан лавҳалар (XV–XIX асрлар)	102
Насриддин Афанди дунё кезади	112
Маънавий кўприклар	117
Темурийнома	128
Амир Темур ва Хофиз Шерозий	128
Соҳибқироннинг нодир ҳайкалчаси	138
Испан элчисининг саёхатномаси	139
Хаттотнинг кашфиёти	142
Темурийлар даврида кутубхона	144

Алишер Навоийнинг аждодлари	148
Навоий асарлари Туркияда	153
Дўст овир кунда билинади	157
Андалусия ислом маданияти	161
Хазиналар ороли	164
Папирус	165
Пергамент	166
Қоғоз	167
Манхур кутубхоналар	170
Ашшурбанинал кутубхонаси	170
Искандария кутубхонаси	170
Пергам кутубхонаси	172
Китоб босишнинг кашф этилиши	173
Мовароуннаҳрда китобат сайъати	174
Манхур илм масканлари	177
Маъмур академияси	177
Хоразм Маъмур академияси	178
Улугбек академияси	180
Ўзбекистон – Корея: тарихий алоқалар	190

Адабий-бадний нашр

Носир Муҳаммад

СИРЛИ ЗАРВАРАҚЛАР

Тарихий этюдлар

Мухаррир *М. Аҳмад*

Бадний мухаррир *Р. Маликов*

Техник мухаррир *Т. Харитонов*

Мусахҳиҳ *Ш. Шоабдурахимова*

Кичик мухаррирлар: *Д. Холматова, Г. Ералиева*

Компьютерда тайёрловчи *Л. Абкеримова*

Нашриёт лицензияси АИ № 158, 14.08.2009.
Босишга 2016 йил 7 июлда рухсат этилди. Офсет қоғози.
Бичими 60x70^{1/16}. «Peterburg» гарнитурасида офсет
усулида босилди. Шартли босма табиғи 9,75.
Нашр табиғи 8,39. Адади 3000 нусха. Буюрма № 16-409.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
«O'zbekiston» нашриёт-мағбаа ижодий уйи.
100011, Тошкент, Павлов кўчаси, 30.

e-mail: uzbekistan@iptd-uzbekistan.uz
www.iptd-uzbekistan.uz

Муҳаммад, Носир

М 96 Сирли зарварақлар [Матн]: тарихий этюдлар /
Н. Муҳаммад. – Тошкент: «O‘zbekiston» НМИУ,
2016. – 200 б.

ISBN 978-9943-28-553-8

УЎК: 821.512.133
КБК 63.3(5Ў)

42521

633/3
M 96

«O'ZBEKISTON»

ISBN 978-9943-28-553-8

9 789943 285538